ИЗВЕСТИЯ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ ШУМЕН

14

PROCEEDINGS OF THE MUSEUM OF HISTORY, SHOUMEN

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ
ШУМЕН

Книга XIV

PROCEEDINGS
OF THE MUSEUM OF HISTORY,
SHUMEN

Book XIV

Шумен, 2008

Редакционна колегия:
н.с. Бета Хараланова (отговорен редактор), н.с. д-р Стела Дончева,
ст.н.с. д-р Стойчо Бонев, доц. д-р Стоян Витлянов,
Мария Георгиева (литературен редактор)

Автори:
н.с. Бета Хараланова, Боянка Стефанова, Галина Цекова,
Даниел Руменов, н.с. Доротея Георгиева, н.с. д-р Женя Жекова,
Иван Бабаджанов, Ирина Витлянова, инж. Марин Николов,
Мария Георгиева, Мария Левкова, Милена Андреева,
Мирослав Тошев, Светослав Станев, Станимир Стойчев,
н.с. д-р Стела Дончева, ст.н.с. д-р Стойчо Бонев,
Христина Стоянова, Цветанка Бонева, Юри Йоргов

ISSN 0861-9581

СЪДЪРЖАНИЕ

I ЧАСТ

СТАТИИ

Юри Йоргов. ОЩЕ ЗА УСТРОЙСТВОТО НА МАКЕДОНСКАТА АРМИЯ ПРИ АЛЕКСАНДЪР III ВЕЛИКИ 9
Yori Yorgov. MORE ABOUT THE ORGANIZATION OF THE MACEDONIAN ARMY DURING THE REIGN OF ALEXANDER III THE GREAT 18

Станимир Стойчев. ПОЗЛАТЕНА ФИБУЛА С ГРАВИРАН ПОРТРЕТ ОТ ШУМЕНСКО 19
Stanimir Stoychev. A GILDED FIBULA WITH AN ENGRAVED PORTRAIT FROM THE REGION OF SHUMEN 22

Иван Бабаджанов. ГЛИНЕН СЪД ОТ КЪСНОБРОНЗОВАТА ЕПОХА ОТ РАЙОНА НА С. КРИВА РЕКА, ШУМЕНСКО 23
Ivan Babadzhanov. A CLAY VESSEL FROM THE LATE BRONZE AGE FROM THE VILLAGE OF KRIVA REKA(SHUMEN REGION)

Христина Стоянова. РИСУНКИ-ГРАФИТИ И ЗНАЦИ ВЪРХУ БЛОКОВЕ ОТ СЕВЕРНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА НА ПЛИСКА
Hristina Stoyanova. DRAWINGS AND SYMBOLS ON BLOCKS FROM THE NORTHERN CURTAIN WALL

Светослав Станев. СЛЪНЧЕВИТЕ ЗАТЪМНЕНИЯ И ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА 681–1878 Г.
Svetoslav Stanev. THE SOLAR ECLIPSES AND THE HISTORY OF BULGARIA IN THE PERIOD 681–1878

Марин Николов. СКАЛНИТЕ МАНАСТИРИ ПО ШУМЕНСКОТО ПЛАТО- ПРИНОС КЪМ ТЯХНОТО ПРОУЧВАНЕ
Marin Nikolov. THE ROCK MONASTERIES ON THE SHUMEN PLATEAU – A CONTRIBUTION TO THEIR RESEARCHES

Стела Дончева. КАЛЪПИ ЗА МЕТАЛНИ ПРЕДМЕТИ И УКРАСИ ОТ ШУМЕНСКАТА КРЕПОСТ – XII–XIV В.

Stela Doncheva. MOULDS FOR METAL OBJECTS AND ORNAMENTS FROM THE SHUMEN FORTRESS (12-TH–14-TH C.)

Мария Левкова, Женя Жекова. МОНЕТИ НА СЕЛДЖУШКИЯ ИКОНИЙСКИ СУЛТАНАТ ОТ XIII В ОТ ШУМЕНСКО
Maria Levkova, Zhenya Zhekova. COINS OF THE SELJUKS OF RUM FROM XIII-TH C. FROM SHUMEN REGION

Женя Жекова. НОВОПОСТЪПИЛИ КОЛЕКТИВНИ НАХОДКИ С ОСМАНСКИ МОНЕТИ ОТ ШУМЕНСКО **(**XIV–XVII В.)
Zhenya Zhekova. NEWLY DISCOVERE 14-TH–17-TH C.)

Ирина Витлянова. КЪМ ВЪПРОСА ЗА КОЖУХАРСТВОТО В ШУМЕН
Irina Vitlyanova TO THE ISSUE OF THE FURRIERY IN SHUMEN

Мирослав Тошев.СВАТБЕНА ТРАПЕЗА НА АЛИАНИТЕ(ПО МАТЕРИАЛИ ОТ С. МОГИЛЕЦ, ОБЩИНА ОМУРТАГ)
Miroslav Toshev. THE WEDDING TABLE OF THE ALLIANS (ACCORDING TO MATERIALS FROM THE VILLAGE OF MOGILETS, OMURTAG REGION)

Доротея Георгиева. ПОДГРАДИЕ ИЛИ МАНАСТИР НА ЮГОИЗТОЧНИЯ СКЛОН НА ШУМЕНСКАТА КРЕПОСТ
Doroteya Georgieva. A SUBURB OR A MONASTERY ON THE SOUTHEASTERN SLOPE OF THE SHUMEN FORTRESS

Милена Андреева. ЕДИН МАЛКО ПОЗНАТ ПЕРИОД ОТ РЕВОЛЮЦИОННАТА ДЕЙНОСТ НА ПАНАЙОТ ВОЛОВ
Milena Andreeva. A LITTLE KNOWN PERIOD OF PANAYOT VOLOV'S REVOLUTIONARY ACTIVITIES

Даниел Руменов. ОПИТ ЗА ДЕМОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА НАСЕЛЕНИЕТО В ШУМЕН ПРЕЗ ПЕРИОДА 1878–1900 Г.
Daniel Rumenov. AN ATTEMPT AT A DEMOGRAPHIC CHARACTERISTIC OF THE POPULATION IN SHUMEN IN THE PERIOD 1878–1900

Бета Хараланова. ТЕАТРАЛНИТЕ СГРАДИ В ШУМЕН

Beta Haralanova THEATER BUILDINGS IN SHUMEN

Боянка Стефанова. КОЛЕКЦИЯ ОТ СТАРОПЕЧАТНИ КНИГИ НА Д-Р ВАСИЛ ХАРАЛАНОВ ПОСТЪПИ ВЪВ ФОНДА НА РИМ-ШУМЕН 173
Boyanka Stefanova. A COLLECTION OF EARLY PRINTED BOOKS BELONGING TO DR VASIL HARALANOV RECEIVED IN THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY - SHUMEN 180

Цветанка Бонева. МАДАРА – ОТ НАЦИОНАЛЕН ПАРК ДО НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РЕЗЕРВАТ
Tsvetanka Boneva.MADARA – FROM NATIONAL PARK TO THE NATIONAL HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESERVE

Галина Цекова. РЕСТАВРАЦИЯ И КОНСЕРВАЦИЯ НА ВОЛСКА КАРУЦА ОТ НАЧАЛОТО НА XX ВЕК
Galina Tzekova. PRESERVATION AND RESTORATION OF AN OXCART FROM THE BEGINNING OF 20-TH CENTURY

II ЧАСТ

ВЕСТИ, ОТЗИВИ, РЕЦЕНЗИИ

ДНЕВНИК НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ОБХОЖДАНИЯ ПО ВРЕМЕ НА ЕКСПЕДИЦИЯТА В С. ЧЕРНОГЛАВЦИ 26–30 МАЙ 2006 Г.

Бета Хараланова, Ирина Витлянова. ЗА ЕКСПЕДИЦИЯТА В С. ЧЕРНОГЛАВЦИ (2006 Г.)

Стела Димитрова, Даниел Руменов. ЕКСПЕДИЦИЯ В С. МОГИЛА, ШУМЕНСКА ОБЛАСТ 24-28 СЕПТЕМВРИ 2007 Г.

Бета Хараланова. НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ “ ШУМЕН И ШУМЕНЦИ В НАЦИОНАЛНАТА ИСТОРИЯ” - 10–11 МАЙ 2007 Г.

Мария Георгиева. КАЛЕНДАР НА ВРЕМЕННИТЕ ИЗЛОЖБИ В РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН - 2007 Г.

Цветанка Бонева. НОВАТА ЕКСПОЗИЦИЯ В НИАР “ПЛИСКА”

Христина Стоянова. НОВАТА МУЗЕЙНА ЕКСПОЗИЦИЯ В ПЛИСКА

Стойчо Бонев. СТЕЛА ДОНЧЕВА. “МЕДАЛИОНИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ”

I част

СТАТИИ

ОЩЕ ЗА УСТРОЙСТВОТО НА МАКЕДОНСКАТА АРМИЯ ПРИ АЛЕКСАНДЪР III ВЕЛИКИ

Юри Йоргов

Няма епоха в човешката история, по-тясно свързана с името на една личност, както елинистическата с това на Александър Македонски. Не случайно той е първият пълководец и държавник, получил още в древността прозвището "Велик". За него самия, за живота, походите, битките и армията му са изписани хиляди страници – от световно известни учени до любители историци и дилетанти, но необятността на темата позволява в светлината на нови открития или обобщен поглед върху вече написаното, да се добави и още. А и въпросът как владетел на малка балканска държава, с неголяма армия, успява да покори почти целия тогава известен свят, продължава да занимава историците. С настоящото съобщение ще се опитаме, с помощта на древните автори и съвременни изследователи на епохата, да обърнем внимание най-вече върху устройството и състава на македонската армия – новото и оригиналното в тях.

С усилията на двама владетели на Македония – Филип II и Александър III Велики армията става уникална за времето си. Това се дължи най-вече на качествата на тежката пехота – македонската фаланга и с най-добрата за тогава тежка кавалерия – хетаирската. Макар и създадена на базата на гръцкия тип армии от тази епоха и наследила някои характерни особености на старата македонска армия, като цяло тя надминава многократно предшествениците си и достига до принципно нов етап от развитието на военното изкуство.

В "Историята" си – частта, свързана с похода на тракийския владетел Ситалк в Македония, Тукидит описва македонците като добри конници, облечени в ризници и действащи на малки отряди срещу огромната за времето си армия на тракийския владетел[1].От историческите източници става ясно, че македонската войска по това време не е регулярна, а се е набирала на принципа на васалитета – подвластните на царя благородници се събират "под знамената", водейки на свой ред собствени подчинени. Съществува и набор на лека пехота, но на какъв принцип се осъществява, не е съвсем ясно.

Едва с управлението на Филип II (359–336 г. пр.Хр.), комуто се отдава да стабилизира, разшири и в крайна сметка да наложи Македонската дър-

жава като хегемон на почти цяла Елада, започва създаването на новия тип армия. За разлика от милиционния и наемен тип армии в Гърция, от средата на IV в. пр.Хр. в Македония се създава регулярна – постоянна армия, наброяваща 30 000 пехотинци и три хилядна конница. Пехотата се набира сред простолюдието, а кавалерията – от благородническото съсловие. Финансовата база за създаването на тази армия Филип осигурява чрез присвояването на златните и сребърни рудници в Южна Тракия. Самият владетел, прекарал на младини доста години като заложник в Тива, има възможност да изучава гръцкото военно изкуство, силните му страни и недостатъците и така създава идеята за бъдещата си армия.

От гърците Филип заема общата идея за фалангата и принципната подредба на бойния строй на център, дясно и ляво крило. На тази база, той създава нов, по-боеспособен, устойчив и бърз, приспособен максимално за водене на нападателни действия. Педзетайрите-фалангити съставят не помалко от 12 полка, всеки от които от по 500 човека. Принципът на набора е изключително ефективен. За комплектуване на пехотата, страната е разделена на шест окръга, а за конницата – на шестнадесет. Всеки окръг съставя една войскова единица – "малка фаланга" за пехотата и "ила" за конницата. Това, че в частта са от една област и се познават помежду си, води до по-голяма сплотеност между бойците. По-късно Александър Велики повишава числеността на фалангата на 16 384 души, като така увеличава дълбочината и фронта на строя.

Той постепенно въвежда и по-съвършена организация. Като най-малка единица се представя отделният ред от 16 души, наречен "лох". Всяко следващо по големина подразделение се образува на базата на лоха, чрез обединяване на 2, 8 или 16 лоха. Колоната от 16 души по фронта и 16 в дълбочина образува "епитагма". Пак чрез обединяване на принципа 2:4:8 се получават по-големите подразделения. Шестнадесет епитагми съставят "малката фаланга" от 4096 човека, две малки фаланги съставят "дифаланга", а две дифаланги – голямата фаланга от 16 384 бойци, строена в 16 редици, като във всяка от тях има 1 024 човека. Фронтът на фалангата е около километър. При нужда от по-голяма устойчивост лявото крило на фалангата се е местело зад дясното. Построена по този начин, фалангата е имала 512 човека по фронта и 32 редици в дълбочина. Така че дори в строево отношение да бъде разчленена, то в тактическо остава едно цяло[2]. Състояща се от тежко въоръжени бойци – хоплити, движещи се в плътен строй, чието чело е защитено от стена от щитове и копия – сариси, македонската фаланга остава най-добрия боен строй до това време.

Но макар и могъща ударна сила, фалангата има и своите слаби страни:

- Първо: тя е подходяща за действие само в равнинни условия – при пресечен терен редиците и фронтът се начупват, стройността се нарушава и ефективността в нападение и отбрана рязко намалява.

- Второ: при атака, когато се загуби връзката между фалангата и крилата и лишена от подкрепата на средната пехота – хипаспистите, тя остава с открити флангове – твърде уязвима при бърза нападение отстрани.

- Трето: Веднъж въведена в сражение като войскови потенциал, тя бива изразходвана т.е. липсва й повратливост и маневреност. Единствената й задача и възможност е смазващият марш напред.

- Четвърто: Липсва й резерв – лишена от възможността за маневриране, тя може да влияе върху хода на битката само по посочения начин.

Доказвайки военния си гений, Александър я използва само така, че недостатъците й да не се проявяват.

Ариан в своя "Анабазис"[3] съобщава интересна подробност за новото построение на фалангата през последните години от живота и управлението на Александър Велики и по-точно подредбата в дълбочина и състава й: В първите три реда се сражават македонци, след тях дванадесет реда са съставени от персийски копиеносци и лъчници, а зад тях отново са разположени македонски хоплити. Това включване на перси в преди чисто македонския строй на фалангата се дължи най-вече на превръщането на тази армия от еднородна до този момент, в имперска. Още преди 327 г. пр.Хр. Александър се разпорежда 30 000 младежи, предимно иранци да бъдат обучени да се сражават като хоплити. Въобще в късното му управление се наблюдава една ясна деелинизация на армията – явен стремеж към изравняване статута на народите в империята.

Новото е не толкова в състава на фалангата, а в самия боен ред. Освен хоплити и копиеносци, той включва и стрелци с лъкове, а това вече я прави автономна, многоцелева бойна единица. В състава на пехотата влизат средна и лека такава. Идеята за средната – хипаспистите, идва от използваните от гърците пелтасти – тип бойци, заимстван от тракийските армии. По-леко въоръжени от редовия хоплит, но с близко по тип оръжие, в боя хипаспистите имат ролята на свързващо звено между атакуващите крила – кавалерията и фалангата. Далеч по-подвижна от фалангата и по-тежко въоръжена от леката пехота, средната има ключова роля във втория и следващите етапи на боя: след като кавалерията и фалангата са тръгнали вече в настъпление, бойният строй е разчупен и фланговете на фалангата, както и тилът на изнеслата се напред конница остават незащитени. Тъкмо "запушването" на тези "пробойни" е била една от ролите на хипаспистите. Не случайно измежду тях е избрана частта на "аргироспидите" – елитни бойци, отличаващи се с обковани със сребро щитове. Пак сред тях са съставени специалните отряди телохранители, непосредствено подчинени на владетеля и изпълняващи охранителни служби в самия дворец и царския двор. Притежаващи маневреност, бързина и способността да се придвижват и действат в пресечени и трудно проходими местности, те били особено подходящи за условията на планинска война[4].

Показателен за значението на хипаспистите в Александровата армия е боят при р. Хидасп. Битката бива спечелена само с участието на конницата и хипаспистите, без фалангата[5]. В началото на похода в състава на армията влизат само 3 000 боеца от този род войска. Известно е, че при индийския поход участват поне двойно повече от тях – явно доказателство за ползата, която Александър Македонски вижда в употребата им.

Третата, последна част от пехотата също е с голяма численост в македонската армия. Съставена е предимно от най-бедните македонци и от съюзници – в началото траки, илири и гърци, по-късно и жители на Персийската империя. Въоръжени основно със собствено или трофейно оръжие, без определен строй в битка, те, заедно с леката конница, имат за задача, да дадат началото на боя, да обстрелват врага със стрели, прашки и копия, стремейки се да нанесат възможно най-големи поражения. След настъплението на главните сили на някоя от двете страни, те се оттеглят зад фронта, като запушват "пробойните", охраняват тила и доразбиват врага след края на битката. Лекото им въоръжение и нестроен боен ред не им позволяват да бъдат силен коз в хода на сражението. Но от друга страна притежават, по същите причини, голяма подвижност, не принадлежат към определена строева формация и са изключително полезни за действия в пресечени местности, при безразборните схватки. Те създават дезорганизирания и заедно с леката конница преследват отстъпващия противник.

Докато до времето на Епаминонд, Филип и Александър, конницата в гръцките армии играе спомагателна роля, като изключение прави само Тесалия, в персийската, тежковъоръжената кавалерия, съставена от представители на благороническото съсловие, е решаваща в хода на битката. За тези разлики определящи са географските особености на Елада и Персийската империя. Предимно планинският релеф на Гърция не позволява силно развитие на коневъдството и поради това широко разпространение приемат пехотните формации. Персия с нейните безбрежни равнини дава естествен поминък на скотовъдците, които пък приемат коня като най-добро средство за транспорт и неразделна част от живота си.

Филип II, опирайки се на тиванския опит, на основата на царската конна дружина в Македония – хетаирите и на тесалийската конница, пръв в историята на военното изкуство организира кавалерията като редовен род войска. Александър, съзнавайки и изпитвайки неведнъж силата ѝ в битките, я превръща в главна ударна сила на македонската армия[6].

В началото на похода Александър Велики разполага с петхилядна конница, от която 3 000 е броят на хетайрите – съвсем немалка ударна сила[7]. Конниците се набират по райони. За тази цел страната е разделена на 16 окръга, като всеки от тях комплектувал по една "ила", броящa около 200 човека. Тя се състои от 16 конника по фронта и четири в дълбочина. Осем "или" образуват "хипархия", а две хипархии – "епиефипархия". По-късно,

за да увеличи подвижността на тежката конница, Александър разделя всяка ила на две лохи. Илата се командва обичайно от главата на местното дворянство, като в състава й влиза и голяма част от служебното благородничество, получаващо земи в новозавоюваните територии. Обковани в броня конници и коне[8] представляват страшна ударна сила, която, понесла се в кариер, би могла да се сражава дори с тежката пехота, врязвайки се в нея и разбивайки плътния строй. Филип и Александър, съзнавайки силата й, я използват винаги като дясно крило, с което се започва настъпление и решава изхода на сражението. Самият Александър я води в битките, а и както става в сражението при р. Хидасп, провежда кампанията основно с нея и хипаспиститите.

Допълнение към тежката кавалерия е "продромой" – леката конница. Тя, както и леката пехота, е набирана сред съюзниците и подчинените племена – траки, илири, гърци, а по-късно и азиатци. Въоръжени със собствено леко оръжие, тези части изпълняват спомагателни и поддържащи функции – бързи, дразнещи нападения, охрана далеч пред, зад и по фланговете на основната колона по време на марш, участие в преследването на противника и др.

Още по времето на Филип в състава на македонската армия като постоянен съюзник влиза Тесалийската конница. В походната армия тя представлява контингент от 1 800 кавалеристи – като се има предвид броя и опита им – внушителна сила[9]. Въоръжени по-леко от хетайрите, но доста по-тежко от леката конница, в големите битки на тесалийците, заедно с другите съюзни конни контингенти е предоставяно лявото, по-слабо крило, командвано от Парменион, до изпадането му в немилост. Участвайки в трите сражения – при Граник, Иса и Гавгамела, тесалийците коректно изпълняват своите съюзнически задължения. При влизането си в Екбатана и формалния край на така наречената "гръцка война", Александър разпуска контингента на Коринтския съюз, като в това число влизат и тесалийците. Но голяма част от тях, както и от останалите гърци остават по собствена воля в качеството си на наемници.

Едно от най-големите постижения на Александър като пълководец и военен гений е разчупване модела за водене на бой, построение и промени в състава на армията – създаването на нови родове войска. Един от тях са "димахите" – средната конница. Квинт Курций Руф ги упоменава в своята "История на Александър Велики Македонски" като "двоеборци". Ето как ги описва: "Те носеха по-тежко оръжие, но обикновено яздеха коне. Когато условията и местността налагаха, ставаха пехотинци"[10]. Пригодени да водят бой както на кон, така и спешени, димахите притежават изключителна мобилност и гъвкавост. Една от причините да бъдат създадени са тежките сражения, водени от Александър срещу чергарските племена в персийските степи и планини. Тактиката, която прилага противникът – на бързи нападения и оттегляния, целящи увличане в преследване, затруднява пехотата и

тежката конница – първата – непригодна за бързо придвижване и преследване, а втората – силно затруднена при пресечен терен.

Преди началото на индийския поход, въз основа на опита от дотогавашните битки Александър Македонски реорганизира за пореден път армията си. Създава смесени самостоятелни отряди, в които влизат различни родове войски, като по този начин поставя началото на типовете войскови съединения, предназначени за целеви операции, появили се в армиите от по-ново време векове по-късно. Наблюдавайки методите на воюване, практикувани от азиатските народи, чиито отряди включва в имперската армия, Александър зачислява в конницата си формирования с конкретно целево предназначение като спомагателни войскови подразделения. Такива са хипоконтистите – конници с къси копия, хипотоксотите – конни стрелци с лъкове и др.

Наред с изброените до тук части, влизащи в армията на Александър Велики, в нея са включени съществен брой контингенти, съставени от гръцки съюзници и наемници. Влизащите в Коринтския конгрес гръцки държави предоставят 7 000 хоплита и 600 конника[11]. Вероятно във възможностите им е да предоставят по-голям брой, но явно Александър е счел, че може да се задоволи само с това. Изглежда липсва доверие към тях от негова страна и затова той държи този контингент като един вид заложници, гарантиращи коректността на съюзниците, които е оставил в тила си. Макар че не се доверява особено на своите съюзници – гърци, той явно има причина да се осланя на наемните гърци. Включва в армията 5000 от тях – все пак тяхната цел е не "войната на отмъщение", а печалбата. На наемниците са предоставени предимно второстепенни задачи – охранителни и гарнизонни служби, или пък са в състава на лявото крило под командването на Парменион.

Гръцкото наемничество е един от феномените на своето време. Изтокът винаги ги е търсил и е плащал добре за услугите им. Гръцките бойци, в някои отношения, притежават съществени превъзходства над тези от изтока и във въоръжението, и в начина на водене на бой – по-силни, по-добре тренирани, със здрава дисциплина и способност да боравят с тежко оръжие. Забелязва се интересна симбиоза между Елада и Изтока. Първата изнася своите бойни умения заедно с хората си, а в замяна получава от богатия Изток злато и ценности. Александър ще се сблъсква с гръцките наемници на персийския владетел във всяка от големите си битки и те, наред с тежката персийска конница ще бъдат най-трудният му противник във вражеската армия.

Когато Филип се заема с реформирането на армията, си поставя задачата да създаде и силен флот. Македония е страна богата на дървен материал, подходящ за корабостроене, дълго време, изнасян за гръцките морски полиси. Но въпреки че построяват свой собствен флот, двамата македонски владетели се убеждават, че планинската им страна никога не би могла да се мери по морска мощ с Атина или Персия.

След сключването на договора в Коринт, Александър, като стратег автократор, получава правото да изисква от своите съюзници необходимите му за похода кораби. Те му биват предоставени без особен ентусиазъм – Атина, разполагаща с втори по мощ флот в Средиземно море, отпуска едва 20 кораба. Останалите са им набрани от другите съюзници или покорените градове по балканското крайбрежие – всичко 160 кораба[12], срещу 400 персийски. Съотношението на силите е твърде неравно, но Александър не мисли и да води морска война – плановете му са други.

Освен основните родове войски в една армия съществуват помощни и обозни служби, свръзки, снабдяване. В разгледаните преди това родове не споменахме един, който е все още в "люлчиния" си период, но при Александър намира сериозно приложение – артилерията. Не можем да отминем и командния център – "щаба". Ако боравим със съвременни понятия, ръководител на армейския щаб и пръв по важност след Александър пълководец е Парменион. Стар и опитен военачалник, служил при Филип, той води и първата кампания в Мала Азия. През 335 г. пр.Хр. след неуспеха й се завръща в родината и помага на младия владетел в докомплектуването на армията и потеглянето в поход. Парменион заема длъжността командващ обединената пехота на македонци, съюзници и наемници. Единият от синовете му – Филота командва хетаирите, а другият – Никанор – хипаспистите. Леката конница е под командването на Хегелох, а начело на съюзната стоял Асандър – брат на Парменион. Така последният става по-влиятелен в армията от самия владетел. Александър не успява в началото на похода да повери на свои приятели ръководни постове в армията, тъй като те са много млади – на неговата възраст – 20 годишни. Изключение прави Харпал – него Александър назначава за ковчежник на армията. За похода Александър организира свой "придворен лагер". В него той включва всички, за които мисли, че по някакъв начин биха му били полезни. Освен личните приятели и военачалници, това са учени, лекари, инженери, художници, писатели, философи. От приятелите му винаги край него са Хифестион, Харпал и Кен, Птолемей, Неарх и Еригий, Протей и Клит. Като взема със себе си най-добрите чиновници и литератори, създава стройната система на походната канцелария – първата в историята. В нея се водят "Ефимериди" – ежедневни правителствени записи. В щаба се съхраняват "хипоменаутите" – всички завършени или не проекти и планове, записки от различни изследвания. За жалост голяма част от всичко това изгаря по време на Индийската кампания. И въпреки това никой поход не е получавал дотогава толкова пълно отразяване в литературата. Една от причините да тръгне с малка по численост армия срещу могъщата Персийска империя е, че средствата не са достигали – в началото на похода в хазната има само 70 таланта. Така че и обозът, който се движи след армията, също не е голям. Основните надежди на Александър са в персийското злато и в набавяне на каквото е нужно по време на похода – напълно в тона

на една от военните максими, изказана от китайския военен теоретик и пълководец Сун Дзи: "Умният пълководец се старае да храни войските си за сметка на противника". Единственото, което не е възможно да се набави по този начин са попълнения от свежи сили. Тази задача поема от Антипатър, който остава в Македония, периодично изпраща нови набори македонци, съюзници и вербувани наемници. По-късно със същата цел за Македония заминават Аминта и Асандър.

Ненапълно обособени, но със съвсем ясна роля и предназначение са артилерийските и сапьорно-инженерните части. Макар че грубата работа по обслужването на машините и строителството се върши от обикновения войник, все пак има и специалисти, занимаващи се с изпълнението – механици, строители, дърводелци. Александър с право може да бъде посочен като началник на артилерията, тъй като за пръв път във военната история използва метателни машини в полеви бой при реките Яксарт и Еригон[13]. Сапьорите доказват ползата от себе си, като ръководят и участват в изграждането на такива мащабни съоръжения като дигата срещу стените на град Тир, насипа върху дъсчен подиум при обсадата на крепостта Хариена и др.[14]. Има някои сведения за развитието на техниката на съобщенията и особено на военната сигнализация. Основен способ е използването на огън нощем и димни сигнали – денем. Твърде вероятно е да се е използвал факелният телеграф и пощата с гълъби, а за секретни съобщения да са употребявани различни техники на тайнопис.

Без претенция за изчерпателност, с разгледаната тема се направи опит да се даде обща, макар и непълна представа за тази уникална за епохата си армия, покорила за толкова кратко време, голяма част от известния тогавашен свят. Като разчупва рамките на дотогавашните начини за водене на бой, променя построението и създава нови родове войски, Александър Велики поставя на принципно по-висок етап развитието на военното изкуство. Тъй като създаването на армията е само част от великото дело на македонския владетел и пълководец, авторът си запазва правото в бъдеще да разгледа и други аспекти от военното му изкуство.

[1] **Тукидит**. История на Пелопонеската война. София, 1979. /Tuk,II, 100, 5-6/.

[2] **Разин, Е. А**. История военного изкусства XXXI в. до Хр.–VI в. от Хр. Санкт Петербург − Москва, 1994, с.214.

[3] **Арриан**. Поход Александра. Москва−Ленинград, 1962 /Arr, 7, 24, 3/.

[4] **Шахермаер, Ф**.Александр Македонский. Москва, 1999, с.116.

[5] **Шахермаер, Ф**. Цит.съчинения. с.344–346; **Гафуров, Б. Г., Д. И. Цибукидис**. Александр и Восток. Москва, 1980, с.295–298.

[6] **Чолпанов, Б.** Александър Македонски. София, 1964, с. 26–27.

[7] **Шахермаер, Ф**. Цит. Съчинения. с.116.

[8] **Шахермаер, Ф**. Цит. Съчинения. с.116.

[9] **Шахермаер, Ф**. Цит. Съчинения. с.118.

[10] **Руф, К.К**. История на Александър Македонски Велики. София, 1985, кн. 5.

[11] **Шахермаер, Ф**. Цит. Съчинения. с.118.

[12] **Шахермаер, Ф**. Цит. Съчинения. с.137.

[13] **Чолпанов, Б**. Цит. Съчинения. с. 98–99.

[14] **Шахермаер, Ф**. Цит. Съчинения. с.286.

MORE ABOUT THE ORGANIZATION OF THE MACEDONIAN ARMY DURING THE REIGN OF ALEXANDER III THE GREAT

Yori Yorgov

The history knows many great commanders and armies, but those who left significant vestiges are few. One of them is Alexander of Macedonia. His campaign in Asia from 334–324 BC, and that on the Balkan peninsular are amongst the masterpieces in the history of the art of war. In this work, the attention is turned to the Macedonian army – its structure, organization, battle array, strength, commanders and to the reforms introduced by Alexander before and during the campaign – the new types of troops and their application, the reorganization of those already levied according to the needs of the campaigns. Making no claim to comprehensiveness, we are trying to present one of the preconditions and basic instrument of Alexander III the Great's victories – his army.

ПОЗЛАТЕНА ФИБУЛА С ГРАВИРАН ПОРТРЕТ ОТ ШУМЕНСКО

Станимир Стойчев

Предмет на настоящото съобщение е фрагмент от бронзова позлатена фибула с ниелова украса и гравиран портрет в кръгъл медалион върху лъка. Отнася се към фибулите с широк масивен лък с кръгли луковици − тип 24 е по Е. Генчева[1]. Фибулата е с неизвестно местонамиране. Постъпила е в РИМ – Шумен през 1990 г. и е с ИМШ/АА инв. №10492. (фиг. 1)

Размерите й са: дължина 5.3см, широчина 4.9 см, височина на лъка 3.35см, широчина на лъка. 1.4х0.6см. От фибулата липсва иглодържателя, едната от страничните луковици е запазена ½, другата е смачкана. Изработена е чрез леене и е куха, въпреки че се отличава с външна масивност. Луковиците са изработени от споени една за друга половинки, които също са кухи и допълнително са припоени към напречното рамо. То е шестоъгълно с припоени върху него кух лък и псевдоажурни пластини от двете му страни. Позлатата не е добре запазена. Горната (лицевата) повърхност на лъка е украсена с пояс от еднакви квадрати с разположени в тях 6−8 лъчни "звезди", обкантени с точки и три кръгли медалиона. Двата са разположени в краищата на лъка, украсата им е от три пресечени линии. Централният медалион с изображение на човешко лице е разположен върху средната част на лъка. Подробностите на лицето са изобразени схематично чрез врязани линии и точки. Украсата е изработена чрез врязване и е запълнена с ниело.

Досега в територията на България са известни 7 фибули от този тип с образи върху лъка и иглодържателя – Стара Загора, с. Чомаковци, Врачанско, гр. Козлодуй, с. Коларовци − Добричко, Плевен[2], Черна гора − Чирпанско[3]. Образите върху всичките фибули са различни, но техниката на изработване на украсата е врязване и запълването с ниело.[4] Броят на образите варира от 1 до 6.

На територията на Римската империя този тип фибули се среща сравнително рядко[5], датират са с монети на Валентиниан и Валент във втората ½ на IV – първите десетилетия на Vв. Изказаното мнение, че върху тях са изобразени образите на Константин и синовете му[6] противоречи на тази датировка[7]. На една от откритите фибули, съхранявана в частна колекция има пожелателен надпис "VTERE FELIX" ("носете им щастие" или "направете ги щастливи"). Вследствие на начина на изписване авторите пред-

полагат, че фибулата е изработена в някоя от гръкоезичните провинции на империята[8]

Фибулата от Шуменско е открита случайно, което ни лишава от необходимата информация за археологическия контекст и затруднява нейната датировка. Посочените по-горе аналогии позволяват датирането ѝ във втората ½ на IV – първите десетилетия на Vв. Луковичните фибули принадлежат към облеклото на офицерите и на цивилните чиновници, които ги получават заедно с плаща си[9]. От това може да се предположи, че фибулата от Шуменско е принадлежала на военен или граждански служител, назначен в административен център в региона.

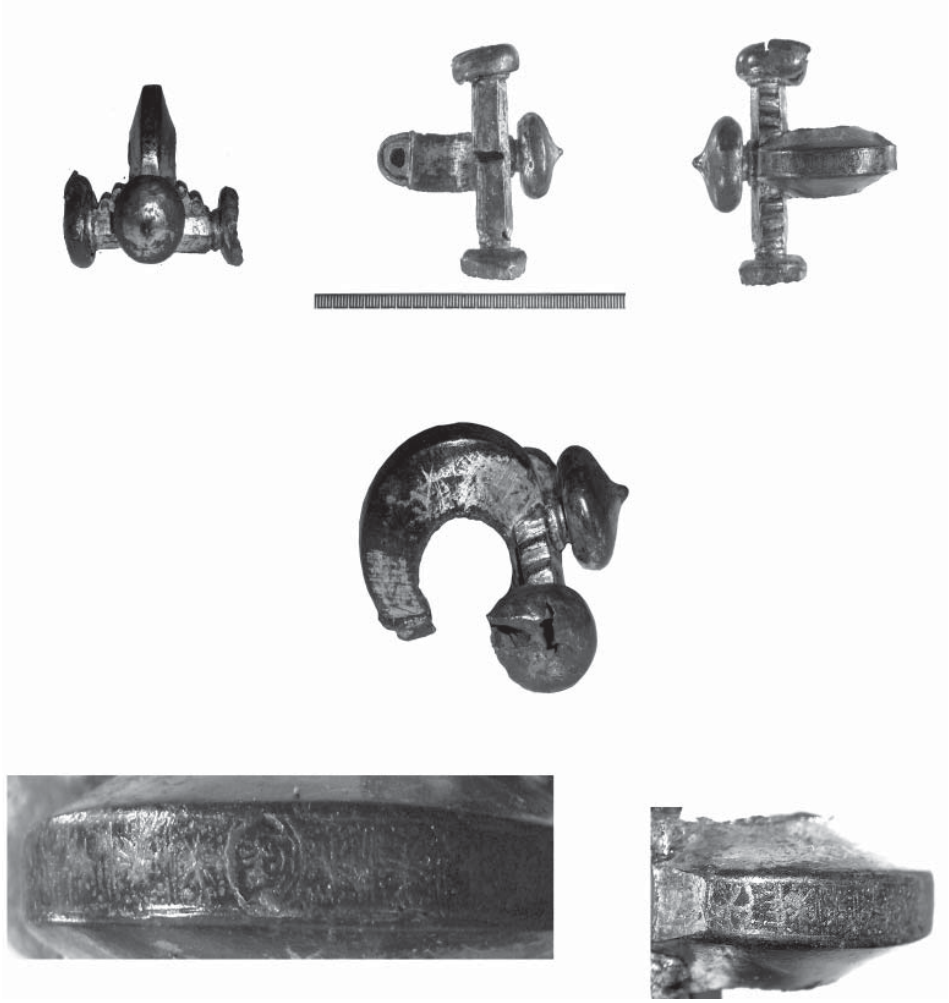

[1] **Генчева, Е.** Римските фибули от България от края на I в. пр. н.е. до края на VI в от н.е. В. Търново, 2004. с. 64–65.

[2] **Иванов, Т.** Образи на Константин I и синовете му върху луковични фибули от България. – Археология, 1972, кн. 4, с. 9–29 ; **Табакова – Цанова, Г.** Късноантичният некропол в местността Стражата край град Плевен. – ИНИМ, т. 3, София, 1981, с.136. обр. 6, фиг 2,4.

[3] **Илийчева, Т.** Археологически находки в Чирпански регион. – Нашето минало. Бюлетин на Музейния съвет при музеите, 1−3, Чирпан, 1960, с. 23, **Думанов, Б.** Нови наблюдения върху фибулите с медалионни изображения, Б. В: SPARTACUS II, В. Търново, 2006, с. 113; Благодаря на Н. Якимова от ИМ Чирпан за предоставената информация.

[4] **Иванов, Т.** цит. съч., **Генчева, Е**. цит. съч., с. 64−65, **Ботушарова, Л.** Късноримска гробница при с. Капитан Димитриево. − ИАИ, XVII, с. 244–248; **Думанов, Б**. цит. съч. с. 113.

[5] **Иванов, Т.** цит. съч., **Генчева, Е.** цит. съч., с. 9; **Думанов, Б.** цит.съч., с. 113–115; **Stiegemann Christoph** (ed.), Byzanz − Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert, Mainz, 2001, S. 337, kat. Nr. IV.81.2

[6] **Иванов, Т**. цит съч.

[7] **Генчева, Е.** цит. съч., с. 65, **Думанов, Б.** цит. съч., с. 115.

[8] **Garbsch J., B. Overbeck** (Hrsg.), Spätantike zwischen Heidentum und Christentum. Ausstellungskat. München, 1989, S. 77.

[9] **Генчева, Е.** цит. съч., с. 89.

A GILDED FIBULA WITH AN ENGRAVED PORTRAIT FROM THE REGION OF SHUMEN

Stanimir Stoychev

Subject of this work is a fragment of a gilded bronze fibula with a portrait engraved in a round medallion on the bow. It pertains to the type of fibulae with a broad massive bow with spherical bulbs.

The parallels given enable us to date the fibula in the second half of 4-th – the first decades of 5-th c. Bulb-like fibulae are part of the officers and civil servants' outfit. They were given to them together with the mantles. It could be assumed that the fibula from the Shumen region belonged to a military or a civil servant appointed in an administrative center in the region.

ГЛИНЕН СЪД ОТ КЪСНОБРОНЗОВАТА ЕПОХА ОТ РАЙОНА НА С. КРИВА РЕКА ШУМЕНСКО

Иван Бабаджанов

Във фонда на Шуменския исторически музей се съхранява много интересен глинен съд (обр. 1) открит през 1975 г. на 2 км южно от с. Крива река (Шуменско) в м. Деребою. Съдът е бил фрагментиран и впоследствие е реставриран. Намерен е по време на оран и предаден на Шуменския музей от работника, който го е открил. Инвентиран е в отдел "Антична археология" (ИМШ/АА № 14213). Според неговия разказ на нивата е имало и други фрагменти от съдове, но те не са били събрани и днес тяхната съдба е неизвестна.

Повърхността на съда е добре загладена, със светлокафяв цвят на глината. Работен е на ръка от недобре пречистена глина с примеси от пясък и варовик. Има полусферична форма и цилиндрична дръжка с размери: височина 16 см, диаметър на устието 30 см, диаметър на дръжката 8,5 см, височина на дръжката 2 см. Устието на съда е леко извито навътре. Непосредствено под дръжката е разположен околовръстен пояс от две успоредни линии от набодени точки. Между тях е вмъкната зигзаговидна линия, като в образуваните свободни триъгълни полета е сложена по една набодена точка. От долната линия на пояса излизат четири двойни спираловидни мотива. На места по украсата на съда се забелязва инкрустация с бяла материя. По самия ръб

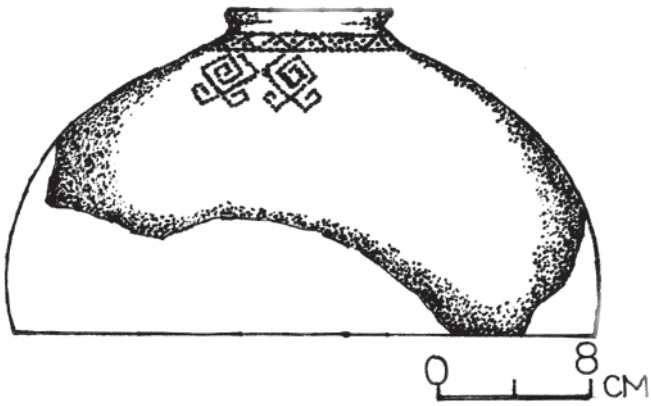

Обр. 1

на дръжката е врязана зигзаговидна линия. В средата на дръжката има врязана свастика, а в свободните полета между раменете й има четири набодени точки (обр.2). Раменете на свастиката (думата е от санскритски произход) са пречупени надясно по посока на часовниковата стрелка и според древните индоевропейски вярвания означава добро съществуване, живот[1].

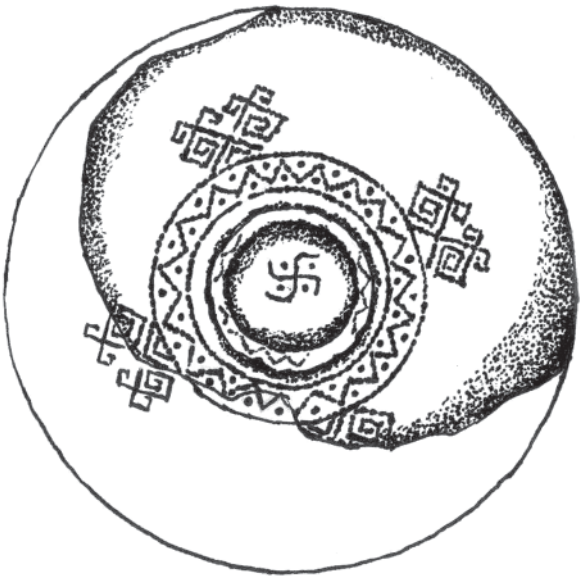

Обр. 2

Липсата на стратиграфски данни и наблюдения при откриването на съда насочват разсъжденията главно към типологически анализ и сравнение с близки аналогии.

Поради факта, че украсата на съда се намира в горната част, непосредствено под дръжката, а свастиката е врязана от външната му страна, според мен този съд е служел за похлупак на друг по-дълбок – вероятно урна. Ако съдът е бил използван като купа, украсата би останала скрита за окото на наблюдателя и е необяснимо разполагането й там. Пречупени кръстове в праисторическите епохи най-често се срещат върху вътрешната част на паници и външната повърхност на похлупаци[2]. Трябва да се вземе предвид и обстоятелството, че съдът е с извито навътре устие, което е служило за по-добро прилягане към съда, който е похлупвал. Не може да се каже със сигурност, какъв точно съд е бил похлупван, тъй като на мястото на откриването на похлупака не са правени археологически проучвания, но комбинацията дълбок съд – паница (похлупак) е добре позната в много бронзови и халщатски некрополи у нас и в чужбина[3]. При проучването на некропола от къснобронзовата епоха при село Орсоя, Ломско, който се отнася към културата с инкрустирана керамика по Долния Дунав, по-голямата част от откритите погребални урни са били похлупени с широки разлати паници[4].

Според формата и украсата си съдът се датира в късната бронзова епоха и намира паралели в култура Тей фаза IV–V (XIV–XIII) в. пр.Хр., разпространена в Мунтения, (Румъния), Централна Северна и Североизточна България[5]. Култура Тей се развива през II хилядолетие пр.Хр. и е позната на юг от р. Дунав, главно по керамични съдове, като за съжаление по-голямата част от тях са с неизвестно намиране или са случайни находки.

В днешните български земи откритите материали от култура Тей не са особено много, главно поради отсъствието на редовни археологически проучвания за периода от къснобронзовата епоха. При проучванията на Деветашката пещера, в културния слой от бронзовата епоха изследователите разграничават два пласта с културни останки, като горният пласт се отнася към втората половина на II хилядолетие пр.Хр.[6] Голяма част от фрагментите от съдове намерени там са с характерната украса тип "фурхенщих" (чрез врязване и набождане) и се отнасят към последните две фази на култура Тей. При разкопки на селищната могила при Русе[7] също са намерени керамични съдове, които имат аналог с култура Тей − фази IV и V. Къснобронзови материали са открити и в селището при Новград, Свищовско[8] и при с. Малък Преславец, Силистренско[9]. Фрагменти от културата Тей са открити и при обекта "Гяур Пунар" край Тутракан, но те са датирани в първите 3 фази на културата и се отнасят към първата половина на II хилядолетие пр.Хр.[10] Носителите на култура Тей достигат и Черноморското крайбрежие. Съдове характерни за края на бронзовата епоха са открити в района на Варненското езеро[11].

На север от р. Дунав, в Южна Румъния култура Тей е сравнително по-добре изследвана[12]. Проучените досега обекти източно от р. Олт и анализа на сравнителния материал показват голяма степен на сходство на племената носители на култура Тей и от двете страни на р. Дунав[13].

По-ограничените археологически изследвания в Североизточна България, както и липсата на напълно изследвани и публикувани обекти от къснобронзовата епоха в Шуменския регион не позволяват да се направи пълна характеристика на формите и украсите на керамиката, на погребалния обред, както и на някои други особености на материалната култура. В тази насока откриването и публикуването на нови материали биха хвърлили светлина на връзките и взаимоотношенията между севернотракийските племена от Долнодунавския басейн през втората половина на II хилядолетие пр.Хр.

---

[1] **Николов, В.** Раннонеолитен свастиковиден мотив от Кременик край Сапарева баня. – Векове, 1985, 5, с. 51.

[2] **Миков, В**. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България. – ИАИ, XXIX, 1966, с. 200.

[3] **Китов, Г., П. Павлов.** Гробна находка от бронзовата епоха в Ловеч. − МПК, 1973, 2, 4–9; **Мирчев, М**. Тракийски могилен некропол при с. Добрина. – ИНМВ, I. 1965, 25; **Vulpe**, **Al.** Necropola halstattiana de la Ferigele, Bucuresti, 1967, c. 20.

[4] **Филипов, Т.** Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг. – Археология, 1974, 2, с. 12–23.

[5] **Leahu, V.** Cultura Tei. Bucuresti, 1966.

[6] **Миков, В., Н. Джамбазов**. Деветашката пещера. София, 1960.

[7] **Георгиев, Г., Н. Ангелов.** Разкопки на селищната могила до Русе през 1948−1949 г. – ИАИ, XVIII, 1952, 141, фиг. 18; Разкопки на селищната могила до Русе през 1950−1953. – ИАИ, XXI, 1957, 49, фиг. 10.

[8] **Стефанов, Ст.** Новград – старинни селища. – ИАИ, XXXIV, 1974, с. 250–311.

[9] **Панайотов, И., Д. Вълчева**. Археологическите култури от късната бронзова епоха в българските земи. – Векове, 1, 1989, с. 11.

[10] **Alexandrov, S., N. Sirakov, E. Petkov, B. Gaidarska**. Trial Excavations of a Bronze Age Site near Tutrakan, North-East Bulgaria. – Arhaeologia Bulgarica, 3, 1998, p. 7–30.

[11] **Тончева, Г.** Хронология на наколните селища край Варна. – В: Първи конгрес на БИД, 1972, с. 310.

[12] **Leahu, V.** Cu privire la raportuile culturii Tei cu unele culturi ale epocii bronzului din Balcani. – SCIVA, 29, 1, 1978, 43–77; **S. Morintz.** Einige Probleme der bronzezeit in Donau Balkangebiet. – Thracia, III, 1974, S. 145–150.

[13] **Leahu, V.** Date si consideratii noi cu privire la periodizarea evolutiei culturii Tei. – Cercetari Arheologice, IX, 1992, Pl. XVI.

A CLAY VESSEL FROM THE LATE BRONZE AGE FROM THE VILLAGE OF KRIVA REKA (SHUMEN REGION)

Ivan Babadzhanov

In 1975, in the Dereboyu area, 2 km to the south of the village of Kriva Reka (Shumen region) when ploughing a field a very interesting clay vessel was discovered which was given to the museum in the town of Shumen. According to the shape and decoration the vessel dates to the Late Bronze Age and has parallels in the Tey Culture – phase 4–5 (14) c. BC. Most probably the vessel was used as a lid of another deeper one. To such contention directs mainly the decoration placed in the upper part right under the grip which has a swastika engraved on the outside. If the vessel was used as a bowl, the decoration would remain hidden and its positioning there would be of no purpose.

РИСУНКИ-ГРАФИТИ И ЗНАЦИ ВЪРХУ БЛОКОВЕ ОТ СЕВЕРНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА НА ПЛИСКА

Христина Стоянова

Рисунките-графити вече доста години са обект на внимание от страна на изследователите. През годините са се изказвали различни мнения относно тяхната принадлежност и интерпретация. Според едни са част от народното творчество, а според други преповтарят сцени и сюжети от официалното изкуство[1]. Обект на нашето изследване е не да се разглеждат рисункие-графити сами по себе си, а да прибавим още няколко новооткрити към тях. При проучванията на сектор от северната крепостна стена на Плиска и по-точно западно от сградата на археологическия музей попаднахме на няколко каменни блока, върху които има врязани рисунки-графити или знаци. Както и при другите крепостни стени и тук те се откриват разположени върху втори, трети или четвърти ред камък от суперструкцията. Рисунките и знаците са врязани с различен инструмент и различна дълбочина на релефа. Някои от тях са дълбоко врязани, с дебело острие, а други издраскани с тънко острие съвсем повърхностно. Два от знаците като че ли са изчуквани с длето. Не може да се каже дали е случайност, но се наблюдава следната ситуация. Първо един до друг и на еднаква височина са врязани две от рисунките, после на известно разстояние от тях са разположени двата знака, а трета групичка правят една рисунка и два кръста. Последните са разположени малко по-високо от първите две групи и са врязани със съвсем тънко острие. Върху най-близкия до западната фасада на музея камък, върху който има рисунка, е врязана права хоризонтална линия с арка по средата (обр. 1). Тази рисунка може да се интерпретира като схематично представяне на крепостна стена с порта. Пример за схематично изображение на правоъгълна крепост от рисунка-графит имаме от един каменен блок, открит при Малкия дворец на Плиска[2].

Втората рисунка е врязана също върху хоризонтален каменен блок и представлява човешка фигура с вдигнато копие над главата (обр. 2). Фигурата е нарисувана само в горната си част, главата и вдигната ръка с копието, но създава впечатление за ловец или боец в ход наляво. Според начина на изобразяване на копието има много други рисунки, които се доближават до разглежданата. Основно това са ловни сюжети[3]. Под копието и пред чо-

вешката фигура има вдълбан знак т.н. "двойна брадва". Той е известен и от много други каменни блокове от крепостните стени на Плиска. Много често в различни вариации и в комбинация с други знаци се открива в южната част на западната крепостна стена[4]. Откриваме го по каменните блокове на източната и северната крепостна стена[5], както и в сюжетите на рисунки-графити с коне и конници издраскани по блоковете на северната част на западна крепостна стена[6].

Следващата обособена група е представена от два знака, разположени върху два съседни каменни блока (обр. 3, 4). Както вече беше отбелязано, прави впечатление дебелината и дълбочината на релефа, като да са издялани с длето, особено вторият. Тези знаци не са изолирани от останалите, срещащи се върху различни материали от Плиска[7].

Другата група се намира на малко по-високо ниво и се състои от три съседни каменни блока, върху които има издраскани с тънко острие знаци и рисунка. Най-вероятно те са нарисувани едновременно и от един творец. Знаците представляват кръстове, като единият е съставен само от две пресичащи се тънки линийки. В едното горно поле, образувано между хоризонталното и вертикално рамо е издраскан още един кръст, но с много по-малки размери (обр. 5). Кръстът от втория каменен блок е изобразен чрез две линии и две от

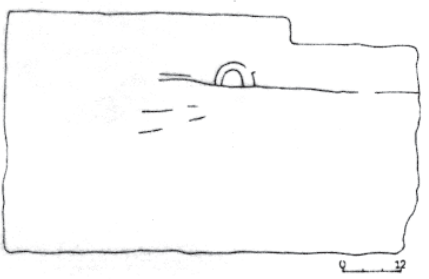

ОБР. 1

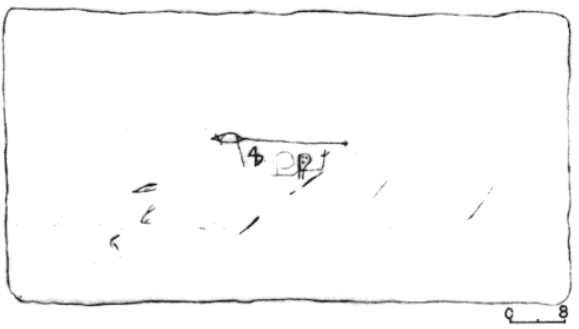

ОБР. 2

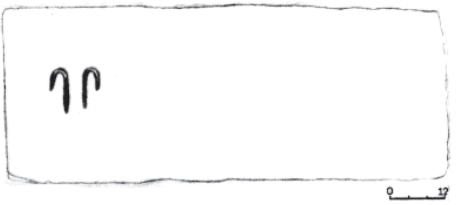

ОБР. 3

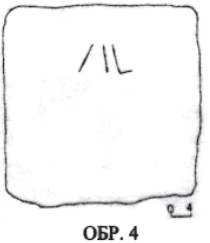

ОБР. 4

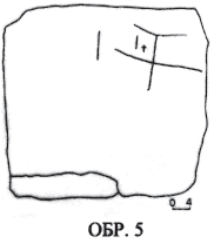

ОБР. 5

раменатa са пречупени. Създава впечатление за процесиен кръст (обр. 6). Около него има множество тънки линийки, които не могат да се определят. Трябва да се отбележи, че един от най-често срещаните изобразителни елементи в рисунките-графити е кръстът в неговите разновидности[8]. Общоизвестна е магическата символика на кръста като символ на огъня, на слънцето, на възкресението и безсмъртието. В този случай кръстното изображение трябва да се свърже с най-отявления семантичен заряд, който притежава като универсален атрибут на християнския култ. Откриването му единично или в комбинация с други знаци и рисунки трябва да се възприема като универсален белег или символ на християнската религия [9].

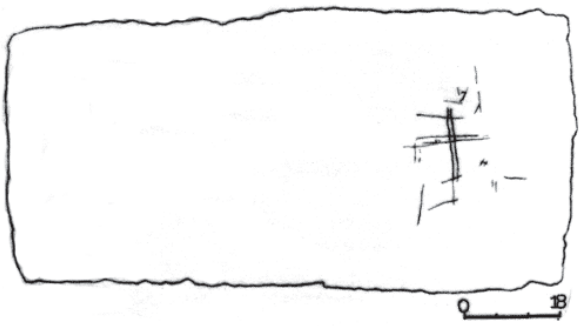

ОБР. 6

От тази група най-интересна е рисунката (обр. 7). Тя е много схематична и доста неумела. Централната фигура в нея е на голобрад мъж. Косата е маркирана чрез няколко линийки, на главата си има островърха шапка. Лицето е пресъздадено добре. Очите са отбелязани с малки дупчици, разположени несъразмерно, а носът и устата са врязани с тънка линия. Дрехата му е дълга и украсена. Украсата е постигната чрез пресичащи се вертикални и хоризонтални линии. Едната му ръка е опъната встрани и държи кръст, а другата е вдигната нагоре. Над главата има триъгълно знаме с дълга дръжка. Отдясно на фигурата има кръстове, два, от които са с по две линии, но не са довършени. Други

ОБР. 7

два са издраскани само с по две пресичащи се линии. Ниско долу, до края на дрехата му има знак наподобяващ буквата М. Според дългата дреха, шапката и вдигнатите ръце, както и кръстовете изобразени около него може да се предположи, че авторът на тази рисунка е искал да пресъздаде духовно лице в молитвена поза. Такива изображения на фигури в молитвена поза и с кръстове т.н. "оранти" са известни и от други рисунки-графити. Те могат да се открият, както сред рисунките известни ни от големите центрове като Плиска и Преслав, така и от редица други ранносредновековни обекти[10]. В повечето случаи фигурите са много схематично представени, но в същото време са спазени пропорциите на човешкото тяло. Изключение правят някои от образите, при които има по-голяма детайлност на представянето. Такава добре пресъздадена човешка фигура, изобразена върху варовикова плоча е известна от Плиска[11] и няколко от манастира при с. Равна [12]. По начина на представяне нашата фигура може да се причисли към тази група от изображения. Но дали е пресъздаден образ, познат на анонимния автор от творба на официалното изкуство, каквито са повечето случаи на изображения с християнска символика[13] или е пресъздаден момент от ежедневието, не може да се определи със сигурност. В нашия случай по-вероятно е да става въпрос за самобитно народно творчество. Интересно е знамето над главата на молещата се фигура. Такова представяне на триъгълни или двувърхи знамена не е изолирано. По начина и мястото на представяне то ни е известно от други рисунки-графити[14]. Особеното тук е, че се открива с фигура в молитвена поза. Обикновено то е засвидетелствано в рисунки, изобразяващи бойни или ловни сцени. При нашата рисунка може да се приеме, че знамето е част от предварително замислена друга композиция, но по начина на рисуване и дълбочината на релефа става ясно, че са от ръката на един творец.

В заключение трябва да отбележа, че настоящата работа няма претенции за изчерпателност на аналогиите и интерпретацията на сюжетите на представените рисунки-графити. По-скоро, както вече беше отбелязано, целта е да се представят новооткритите рисунки и знаци и се включат към голямата средновековна картинна галерия.

---

[1] **Овчаров, Д.** Български средновековни рисунки-графити. София, 1982; **Рашев**, **Р.** За художественото и културно-историческо значение на рисунките-графити от IX–X в. − Проблеми на изкуството, 1990. кн. 1.

[2] **Овчаров, Д.** Цит. съч., табло LXXXVII / 3.

[3] **Овчаров, Д.** Цит. съч., табло XL, XXXIX.

[4] **Дончева-Петкова**, **Л.** Разкопки на западната крепостна стена в Плиска (проучвания на южния сектор през 1973−1977 г.). – Плиска–Преслав, т. 4, София, 1985, с. 99–103.

[5] **Балабанов**, **Т.** Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска (1977–1978). – Плиска–Преслав, т. 4, София, 1985, с. 129, обр. 20.

[6] **Михайлова, Т.** Рисунки по западната крепостна стена, сектор север, Плиска, 1974 г. − Плиска–Преслав, т. 4, София, 1985, с. 79–90.

[7] **Дончева – Петкова**, **Л.** Знаци върху археологически паметници от Средновековна България VII–X в., София, 1980, с. 156,табло XVII № 24; Тези знаци се откриват и върху множество непубликувана фрагментирана строителна керамика съхранявана във фондовете на НИАР "Плиска".

[8] **Аспарухов, М.** Средновековни графити от северозападна България. София, 1984, с. 237–241, табло XIII а-д; **Михайлов**, **С.** Разкопки в Плиска 1945–1947 г. – Разкопки и проучвания, т. III, 1949, с. 176; **Рашев**, **Р.** Знаци и рисунки по стените на кръглата църква в Преслав. – ИНМШ, т. VI, с. 205–218; **Бояджиев**, **Р.** Някои аспекти на християнската символика в рисунките-графити от старобългарския манастир край село Равна, Провадийско. – ГСУ, ЦСВП "Иван Дуйчев", 84–85 (4),1990–1991, София, 1994, 219−247.

[9] **Дончева-Петкова, Л.** Цит. съч., с. 19; **Бояджиев, Р.** Цит. съч., с. 234–236.

[10] **Михайлов, С.** Цит. съч.; **Дончева – Петкова, Л.** Колона със знаци и рисунки от Плиска. – Векове, 1977, 1, с.64−71; **Димитров, Я.** Изображения върху строителни материали от Плиска. – ИИМШ, IX, 1997, с. 82–102; **Овчаров, Д.** Цит. съч., табла LXII / 1, LXXVIII, XCIII / 1, CXXIII / 1, CXXVII / 5-7, CXXX / 1; **Атанасов, Г.** Ранносредновековни рисунки и знаци–графити от крайдунавска Добруджа. – Добруджа, 7, 1990, табло III 6, IV 4, VIII 7; **Аспарухов, М.** Цит. съч., табло VII а-д, с. 227−231.; **Костова, Р.** Апокрифи и рисунки-графити в българската средновековна култура (по материали от манастира при с. Равна). – Известия на исторически музей – Кюстендил, 1993, т.V, с. 325−331.

[11] **Димитров, Я.** Рисунка-графит на "оранта" от Плиска. Под печат.

[12] **Бояджиев**, **Р.** Цит. съч., рис. 160, 161, 162, 163.

[13] **Рашев, Р.** За художественото…, с. 53 и сл.

[14] **Атанасов, Г.** Цит. съч., с. 196; **Овчаров, Д.** Цит. съч., табло XLV, LI / 1.

DRAWINGS AND SYMBOLS ON BLOCKS FROM THE NORTHERN CURTAIN WALL

Hristina Stoyanova

Subjects of this article are a number of drawings and symbols discovered in the researches of a sector of the eastern part of the northern curtain wall. They are located in the second, third and fourth stone lines of the superstructure. The drawings and the symbols are incised with different tools and have different depth of the relief. Some of them are deeply cut and others are scratched with a fine edge quite shallow. Two of the symbols are probably forged out with a chisel. We present three drawings and four symbols that could be arranged in groups. Two of the drawings are cut next to each other at the same height and with almost equal relief. The second group consists of two deeply incised symbols placed on two adjacent stone blocks. The next group is situated on a higher level and consists of three adjacent stone blocks with symbols and a drawing scratched with a fine edge.

In conclusion it must be observed that we do not claim to be comprehensive in the parallels and interpretation of the images of the drawings being presented. As it was mentioned above our objective is rather to present the newly found drawings and symbols and to include them in the great medieval picture gallery.

СЛЪНЧЕВИТЕ ЗАТЪМНЕНИЯ И ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА 681–1878 Г.

Светослав Станев

Слънчевите затъмнения, както и други видими с просто око[1] астрономически явления, от хилядолетия насам правят голямо впечатление на хората от всички народи. Според много изследователи промените на звездното небе, смяната на деня и нощта, а дори и затъмненията са едни от първите явления в природата, които едва отделилият се от животинския свят човек забелязва и още тогава някои от тях му правят впечатление със своята строга периодичност. Както е известно, още през VI в. пр.н.е. халдеите, жители на Южен Сенаар, а също и на Вавилон, установяват, че слънчевите затъмнения се повтарят в точно определен ред за период от 18 години и 11⅓ дни (ако за този период има 5 високосни години – 18 години и 10⅓ дни)[2]. По същото време и йонийският философ Талес Милетски успява да предскаже затъмнението от 28.V.585 г. пр.н.е.[3] Изглежда обаче, че други народи, например китайците, още много преди това се опитват да изчисляват датите на предстоящите затъмнения – някъде в периода 2165-1948 г. пр.н.е. двама придворни астрономи Хи и Хо са обезглавени заради неспособността си да предскажат поредното затъмнение.[4]

Изобщо, слънчевите (а в много случаи и лунните) затъмнения играят немалка роля в живота на хората, а често пъти – и на цели народи и държави. В повечето случаи те плашат както управниците на съответната страна, така и простолюдието, поради което са свързвани с нещастия и предстоящи поражения на бойното поле. Днес тяхната природа е напълно изучена, но в миналото затъмненията понякога променят хода на историята. Най-добрият пример тук е с гореспоменатото пълно слънчево затъмнение от 28.V.585 г. пр.н.е., което съвпада със сражението между лидийци и мидийци в Анатолия и така ги ужасява, че те прекратяват боя и сключват мир. Пак с подобен страх може да се свърже и екзекуцията на споменатите китайски астрономи. А когато по време на Пелопонеската война, на 8.XI.413 г. пр.н.е. става пълно лунно затъмнение (то е наблюдавано при самия изгрев на луната, рано вечерта), атинският пълководец Никий решава да изчака следващото пълнолуние, за да се убеди, че това не е лошо знамение и по този начин той дава възможност на спартанците да подведат достатъчно сили и да разгромят атиняните (самият Никий е убит и така заплаща за суеверието си).[5]

За съжаление в българската история почти няма данни за протеклите слънчеви затъмнения. Наистина факт е, че българският народ поначало не проявява такъв интерес към небето и небесните явления, какъвто е засвидетелстван у нашите южни съседи – гърците, но учудващо е, че тези забележителни явления не са засвидетелствани в изворите.[6] Общо взето ние разполагаме с по-точни сведения само за слънчевите затъмнения от 891 и 1330 г. (централни) и 1820 г. (частично), а също така и за пълното лунно затъмнение от 23.VIII.1877 г., в нощта след третия ден на знаменитите Шипченски боеве[7]. Разбира се, възможно е да има и други, непубликувани или неизследвани данни, и то не само исторически (т.е. писмени), но и археологически и етноложки.

Въпреки тази липса на информация засега, необходимо е да се направи едно изследване на историята на слънчевите затъмнения по нашите земи. Първо, защото има вероятност в бъдеще да излязат нови извори и второ – защото е възможно в миналото да са наблюдавани тези явления, без да са писмено засвидетелствани. С тази именно цел, по време на последното пълно слънчево затъмнение на 11.VIII.1999 г. беше организирана астро-археологическа експедиция за установяване евентуалното наблюдателно предназначение на едно тракийско скално светилище, в която участваха и специалисти от РИМ-Шумен[8]. В същото време, при излизане на нови извори, с наличието на подобно изследване може по-лесно да се изясни същността на описаните там данни.

Въз основа на събраните в резултат на астрономическите наблюдения данни се стигна до извода, че за посочения около 1200-годишен период през българските земи са преминали 37 централни слънчеви затъмнения, от тях 18 са пълни, 18 са пръстенообразни и 1 е хибридно[9]

Тук е мястото да отбележа, че под името "български земи" разбирам: в периода на Първото и Второто българско царство – територията на държавата в съответния момент, а в периода на византийското и османското владичество – етническата територия на българския народ, като в нея, освен съвременната българска територия, включвам и Северна Добруджа, Източна и Западна Тракия и Македония. Не съм включил териториите, в които българите се преселват в периода на османското владичество – Мала Азия, Бесарабия и Трансилвания.

Първото слънчево затъмнение, наблюдавано от територията на Средновековна България, е от 23.III.749 г. Разбира се, за него не може и да има писмени сведения, както от чужди, така и от домашни извори, тъй като то започва в Трансилвания (тогава в границите на Аварския хаганат), преминава през Бесарабия и Северна Таврида (между реките Днепър и Днестър) и продължава през територията на Хазарския хаганат. По това време Бесарабия, а вероятно и районът между Днестър и Днепър, са владение на Българското ханство[10], но като степни райони те сигурно са съвсем слабо населе-

ни, поради което явлението останава почти незабелязано. То не е споменато и от византийските хронисти, тъй като се предполага, че тогава Византия (разтърсвана от иконоборската криза) и България живеят в мир. Всъщност главните летописци на епохата – Теофан Изповедник и патриарх Никифор въобще мълчат за целия период от 721 до 755 година[11].

Следващото затъмнение е това от 6.VII.791 г. Това затъмнение е пръстеновидно (при него диаметърът на Луната е по-малък от този на Слънцето и тя не може да го закрие напълно). В българските земи то се наблюдава от същите територии, от които се вижда и предното, като започва в Бесарабия и продължава в Северна Таврида, т.е. започва още с изгрева на Слънцето, когато то може да се наблюдава и с просто око. Поради района на протичането му, това затъмнение също не е отбелязано от хронистите в Константинопол, въпреки че те споменават за важно събитие в българо-византийските отношения – началото на нова война между двете страни и краткият сблъсък между войските на хан Кардам и Константин VI при Проват[12].

Третото затъмнение е от 30.XI.810 г., при управлението на хан Крум. Явлението е наблюдавано от почти цялата територия на тогавашна България, с изключение на крайните северозападни райони, присъединени към страната след 805 година[13]. И това затъмнение е наблюдавано рано сутрин, малко след изгрева. То е и първото централно затъмнение, видимо така от столицата на България (в случая – Плиска). Все пак фактът, че се е случило в късна есен, когато небето обикновено е облачно, значително намалява броя на евентуалните наблюдатели.

Четвъртото затъмнение е на 4.V.813 г. и ивицата на тоталитета му отново преминава през "Отвъддунавска България", където точно по това време хан Крум заселва византийски пленници[14]. В районите на Северна Трансилвания, дн. румънска част на Молдова и Бесарабия тоталитетната му ивица се е пресичала с тази на затъмнението от 810 г., т.е. жителите на тези области (навярно малобройни) са могли само за 2,5 години да видят две пълни слънчеви затъмнения, въпреки че средният период на повторяемост за една точка е 360 години[15].

Петото затъмнение протича на 5.V.840 г., при управлението на хан Пресиян[16]. То е пълно и се наблюдава в ранния следобед отново в "Отвъддунавска България" – Източна Панония, Трансилвания, Бесарабия и пълната му фаза продължава ок. 5 минути.

Шестото затъмнение е може би най-интересното от всички, тъй като то предхожда едно от най-важните събития в историята на нашата страна – Покръстването. Това слънчево затъмнение е пръстенообразно, протича на 18.VIII.863 г. и почти напълно съвпада по зона на видимост с явлението от 840 г., само че се наблюдава сутринта. Както беше споменато, земите на "Отвъддунавска България" са били вероятно слабо населени, но най-важният въпрос тук е дали то е могло да окаже влияние върху решението на

княз Борис (тогава все още хан) за извършване акта на Покръстването. Един гръцки извор сочи, че през тази година има земетресение, суша, довела до глад, каламитет на скакалци[17]. Разполагаме и с данни, че византийските войски започват военни действия срещу България[18]. На този фон идват и изчисленията, показващи, че едновременно с тези нещастия има и слънчево затъмнение. От столицата Плиска то се наблюдава като частично с фаза над 90 %, т.е. забелязва се вече промяната в осветеността, дори и без да се гледа пряко Слънцето (разбира се, тогава не е и имало защитни средства за наблюдение с просто око), като тази промяна би проличала дори и ако денят е облачен. Въпреки всичко обаче и за това явление не се споменава в изворите, но от друга страна се вижда как астрономическите проучвания могат да дадат ценни данни за историята.

Седмото затъмнение е от 8.VIII.891 г., когато България изживява поредния тежък момент в историята си – езическата реакция при управлението на княз Владимир (хан Расате)[19]. Това затъмнение също е пръстенообразно, а тоталитетната му ивица минава през Македония[20], Софийско (второ по ред затъмнение, наблюдавано от Средец като български град), Родопите и Западна Тракия. От Охрид, където тогава резидира големият наш просветител Климент Охридски[21], то се наблюдава като частично, но с много голяма фаза – ок. 97 %. В Константинопол, където тогава пребивава бъдещият княз Симеон, затъмнението също е с много голяма фаза – ок. 95 %. Може би именно за това затъмнение споменава Симеон в едно от писмата си до Леон Магистър: "По-миналата година твоят цар се показа премного достоен за учудване, като ни съобщи за слънчевото затъмнение и времето му: той посочи не само месеца, седмицата и деня, часа и минутата, но също така и колко време ще трае това затъмнение".[22] Като се има предвид обаче, че писмото на българския княз е писано през 895 г., изразът "по-миналата година" ни отвежда към 893 г., а не към 891 г. Но, от друга страна, през 893 г. не е имало подобно явление в района на византийската столица, а точно затъмнението от 8.VIII.891 г. се е наблюдавало добре оттам. Следователно, Симеон е употребил този израз със значение "преди няколко години". Освен това той се подиграва на Леон VI Мъдри, показвайки с това пълната несъстоятелност на теоретичната основа на астрологията.

Следващите две затъмнения – осмо и девето поред, са наблюдавани на 16.IV.934 г. и 19.VII.939 г., при управлението на цар Петър I. Първото вероятно има съвсем малко наблюдатели – то се вижда на самия залез на Слънцето, от крайните северозападни райони на страната – Трансилвания и Закарпатието. Затъмнението от 939 г. е пълно и ивицата на тоталитета му почти съвпада с тази на затъмнението от 863 г. Затъмнението от 934 г. съвпада с едно от големите маджарски нашествия в нашите земи[23].

Десетото затъмнение е на 22.XII.968 г., отново в тежко за България време – нашествието на русите, начело с княз Светослав, макар че по това

време той е принуден да се оттегли, за да защитава Киев от печенегите[24]. Затъмнението е пълно, наблюдава се около пладне в Македония и Тракия, а максималната му продължителност е точно над Константинопол – 2 min 28 s.

Единадесетото затъмнение протича на 21.X.990 г. Наблюдава се около обяд на територията на Бесарабия и Северна Таврида, но не всички специалисти са единодушни дали тези земи още принадлежат на България, особено след усилването на Древноруската държава при Владимир и господството на печенегите в причерноморските степи[25].

В периода на византийското владичество са следващите седем затъмнения. Първото от тях е на 29.VI.1033 г. То е пръстенообразно и преминава през Южна Добруджа, като за Дръстър е централно. Ивицата на тоталитета му е твърде тясна. То съвпада с печенежките нашествия в тези земи[26].

Следващите три затъмнения протичат в твърде кратък срок – само за 12 години, като в района на дн. гр. Смолян се наблюдават и трите – много рядък случай за една точка. Първото от тях е на 16.II.1086 г., следобед, и е пълно за Македония, Тракия и Родопите, както и за района на Дебелт, Созопол и Адрианопол. Второто затъмнение е на 23.IX.1093 г., пръстенообразно, видимо от дн. Западна България (вкл. и София) и част от Западна Тракия без района на Димотика и Черномен. Третото затъмнение е от 25.XII.1098 г., Коледа. То също е пръстенообразно и се вижда така от всички етнически български земи без Източна Тракия и Димотишко.

Петото затъмнение от периода на византийското владичество е на 2.VIII.1133 г. То е пълно, видимо около пладне в Македония (в т. ч. и дн. Пиринска Македония) и пълната му фаза е продължила повече от 4 min. Но и за него не се срещат данни в изворите.

Шестото затъмнение става на 26.XI.1174 г. То е пръстенообразно и се наблюдава рано сутрин в Добруджа (в Дръстър – при самия изгрев на Слънцето), но предвид характерната за есенните дни облачност, най-вероятно не е имало много наблюдатели.

Следващото затъмнение в българските земи е от паметно време – 4.IX.1187 г., точно в периода на освободителното въстание на Асен и Петър[27]. То е пълно и се вижда така от най-северните части на Добруджа, които по начало са твърде слабо населени.

След освобождението от византийско владичество, в периода на Второто българско царство са протекли девет слънчеви затъмнения. Първото от тях е на 3.VI.1239 г., две години преди края на управлението на цар Иван Асен II[28]. Това затъмнение е пълно, наблюдава се рано следобед в по-голямата част от днешните български земи, вкл. и в столицата Търново. Като се има предвид, че след смъртта на царица Анна-Мария и на един от синовете му царят прекратява военните си кампании[29], може да се предположи, че и той го е наблюдавал от двореца си в Царевец. При това продължителността на пълната фаза е ок. 5 мин. – една от най-големите в разглеждания период.

Второто затъмнение е на 6.X.1241 г., няколко седмици след смъртта на цар Иван Асен II[30]. То е пълно, наблюдава се около пладне в "Арбанашката земя", т.е. по адриатическото крайбрежие, като точката на максимална продължителност се пада много близо до българските владения – там явлението е траяло 3 мин 38 сек.

Третото затъмнение е от 30.XII.1255 г. и е пръстенообразно. Наблюдава се следобед, от Източните Родопи, Югоизточна България и крайбрежието на Южна Добруджа. В столицата Търново, както и в Шумен е с фаза над 99 %, но е възможно метеорологичните условия да не са били благоприятни за наблюдението му.

Четвъртото затъмнение протича на 1.IV.1261 г. Ивицата на тоталитета му през българските земи е подобна на тази на затъмнението от 1255 г. И то е пръстенообразно; наблюдава се около пладне.

Петото затъмнение става на 5.VIII.1263 г. Вижда се от почти цялата територия на България, без Добруджа. За Търново и Шумен е централно, продължава около 3 мин. В Източна България се пресичат тоталитетите на затъмненията от 1261 и 1263 г., следователно оттам само за около две години се наблюдават и двете.

Шестото затъмнение е от 16.VII.1330 г. и с право може да бъде наречено "историческо" – за него има писмени извори. Всъщност изворът е съчинението на Йоан Кантакузин, бъдещият византийски император, но трябва да се има предвид че неговата "История" е писана след 1354 г., т.е. повече от 20 години след затъмнението, поради което авторът е допуснал грешка. Ето какво пише Кантакузин: "Когато видял, че срещу него започват война двама тъй могъщи владетели, Стефан решил да влезе в битка първо с българите и нападнал ненадейно, докато войниците били изпратени за доставяне на фураж. […] Това сражение се водило през месец юли през годината, в която имало слънчево затъмнение на 11 същия месец"[31]. Отразената от Кантакузин битка е тази при Велбъжд, между българи и сърби[32]. Изчисленията обаче показват, че съответното новолуние е не на 11, а на 16 юли 1330 г. Този пример е добро доказателство за грешките в някои исторически извори и показва защо не бива сляпо да се използват данните от изворите за изчисляване датите на астрономически явления и оттам – те да се използват за датиране на други исторически събития. Слънчевото затъмнение се наблюдава и в Константинопол малко преди залеза на Слънцето и поради тази причина то е отбелязано от византийския автор. В българските земи то е наблюдавано няколко минути преди това от някои градове – Видин, Плевен, столицата Търново, а в Шумен е частично с много голяма фаза – 99 %.

Седмото затъмнение е на 7.VII.1339 г. То е хибридно – сравнително рядък случай в сароса[32], а в нашата история – единствен. При този вид затъмнения големината на лунния диск е равна на слънчевия и затова от различните части на тоталитетната ивица се вижда по различен начин. Тези

точки, които са по-отдалечени от Луната (а те са в началото и в края на ивицата) създават видимост за пръстенообразно затъмнение, а тези в средната част на ивицата – за пълно[34]. България се пада към края на ивицата, поради което тук затъмнението всъщност е пръстенообразно, но от по-високите планини може да е изглеждало пълно. Ивицата му е съвсем тънка (около 1 км) и се наблюдава от района на Велбъжд, части на Рила, Пирин и дн. Гоцеделчевска община. Вероятно поради твърде малката зона на видимост то не е отбелязано от изворите.

Осмото затъмнение е на 7.X.1344 г., пръстенообразно. Наблюдава се на самия изгрев на Слънцето в районите на селищата Перперек, Лютица (дн. Ивайловград), Черномен, Енос и Източна Тракия. Една част от тези земи влизат в Момчиловата "Държава на свободните планинци", унищожена след по-малко от година[35].

Последното затъмнение през българското Средновековие протича на 1.I.1386 г., в разгара на османското настъпление през Тракия и София към Сърбия[36]. То е пълно, наблюдава се около пладне в Македония (тогава раздробена на множество феодални владения[37]) и цяла Тракия, вкл. и в Константинопол. Вижда се от районите на Козяк и Емона, тогава под властта на добруджанския деспот Иванко[38]. Максималната му продължителност е точно 3 мин., нейната точка се пада около пл. Беласица. В Търново и Шумен затъмнението е било с фаза 99 %.

В периода на османското владичество протичат 10 централни затъмнения. Първото е на 17.VI.1433 г. То е пълно, вижда се следобед в днешна Западна България, Родопите, по-голямата част от Тракия и в северната част от Македония. Затъмнението е пълно и за София, тогава столица на Румелийското бейлербейство[39].

Второто затъмнение е на 8.VI.1518 г. То е пръстенообразно и се вижда от Видинския санджак рано сутринта.

Третото затъмнение е след почти век и половина – на 30.III.1661 г. То е пълно за българите, живеещи по тракийското крайбрежие на Мраморно море, Кешанско и в Цариград, където се наблюдава около пладне. Пълната му фаза е продължила ок. 4 мин. В София то е частично с фаза ок. 95 %.

Четвъртото затъмнение протича само след пет години – на 2.VII.1666 г. И то е пълно, но ивицата на тоталитета му е много тясна – само 29 км, а продължителността му за нашите земи е по-малко от половин минута. Всъщност, това затъмнение е хибридно, но за българските земи е пълно. Наблюдава се преди пладне от районите на Пловдив, Сливен, Провадия и Шабла, а също така и от Македония приблизително по дн. македоно-гръцка граница.

Петото затъмнение става на 25.VII.1748 г. То е пръстенообразно и се наблюдава следобяд от района на Дунавската делта (Исакча, Тулча, Мачин), тогава влизащ в Силистренския санджак[40].

Десет години по-късно е шестото затъмнение – на 30.XII.1758 г. И то е пръстенообразно, наблюдава се на самия изгрев на Слънцето от южните части на Македония (тогава в границите на Кюстендилския санджак и част от Паша санджак), както и от Атонския полуостров (Света Гора), където точно по това време живее Паисий Хилендарски[41].

Седмото затъмнение е на 19.XI.1816 г. То е пълно за българите в Северна Добруджа – в Тулча, Хърсово, Мачин, Кюстенджа. Наблюдава се преди обяд и пълната му фаза продължава ок. 1 мин. За София затъмнението е частично с фаза ок. 90 %, а за Шумен – над 95 %.

Осмото затъмнение става на 9.X.1847 г. То би могло да има достатъчно наблюдатели сред българите, ако времето е позволило това. Затъмнението е пръстенообразно, наблюдава се преди обяд от почти цялата територия на днешна България с изкл. на Добруджа и по-голямата част от Македония, но се вижда от Западна и Източна Тракия. София и Цариград се падат близо до централната линия на тоталитетната ивица – там то продължава повече от 7 мин, но диаметърът на Луната е забележимо по-малък от този на Слънцето, което не позволява наблюдаването на максималната фаза с незащитено око. Евентуални сведения за наблюдаването на това затъмнение биха могли да бъдат потърсени най-вече в художествената литература от онова време, вкл. и в т. нар. "даскалска поезия", която често пъти споменава за природни явления (например в стихотворението "На значение на Заарската зима" се казва: "Осемстотин четирдесет и седма, / от първаго декемврия сняг заседна…"[42], т.е. описва се природно явление само няколко седмици след слънчевото затъмнение). За съжаление, по това време няма българска преса – вестник "Български орел" излиза с третия си и последен брой на 1.I.1847 г., а "Цариградски вестник" започва да излиза на следващата година[43].

Деветото затъмнение е на 6.III.1867 г., отново във важно за българите време – само три дни след издаването на Мемоара на ТЦБК за дуалистична българо-турска държава и няколко седмици преди формирането на Втората българска легия[44]. Това затъмнение е пръстенообразно, видимо от района на Видин и Ново село; възможност да го наблюдават имат и българите от Трансилвания. Наблюдава се около пладне в Русе – тогава център на Дунавския вилает – то е частично, но с голяма фаза.

Последното, десето затъмнение е на 22.XII.1870 г. – времето на активна революционна дейност на Левски и Каравелов[45]. Това затъмнение е пълно, наблюдава се следобяд от по-голямата част на Западна и Източна Тракия, а също и по черноморското крайбрежие на юг от Бургас. Видимо е и от Атон (Света Гора), като пълната му фаза продължава ок. 2 мин. За останалите български земи, разположени на север от тоталитетната ивица, то е частично, но с много голяма фаза.

Освен изброените дотук 37 централни затъмнения, през разглеждания период са протекли и много частични затъмнения, тъй като те обхващат мно-

го по-голяма територия на видимост. Все пак, с най-голяма фаза са тези от 5.X.693 г. (пълно за Македония, където тогава живеят Куберовите българи, но невлизаща в Аспарухова България[46]), от 8.XII.698 г. (пръстенообразно, с подобна видимост), от 9.IV.1567 г. (хибридно, ивицата на тоталитета му минава много близо до Видинския район) и от 7.IX.1820 г. Последното заслужава по-специално внимание, тъй като разполагаме с изображения, които илюстрират именно него. Става дума за изображенията на стената на хасковската църква "Света Богородица". Църквата е строена в периода 1820-1846 г. Над един от входовете й могат да се видят изображение на слънце без покритие; на слънце, частично покрито от лунен сърп; на борба между дракон и птица. Самото затъмнение е пръстенообразно, ивицата на тоталитета му минава през западните части на Балканския полуостров – Черна Гора, дн. Албания, Епир и Пелопонес. Следователно от българските земи то се е наблюдавало като частично и в никакъв случай не като пълно. Борбата на дракон и птица показва, че сред българския народ също е разпространена представата за поглъщането на Слънцето от небесно чудовище. По този въпрос са необходими изследвания на етнолозите.

Всички посочени факти дават основание да се приеме, че макар и почти неспоменавани в изворите, слънчевите затъмнения в периода 681-1878 г. са изиграли своята роля в живота на българския народ и на Българската държава.

Приложение 1:

Карти на тоталитетните ивици на слънчевите затъмнения в периода 681–1878 гг.

Обозначени са ивиците на пръстенообразните, пълните и хибридните затъмнения.

С черна линия са показани границите на Българската държава в периодите 681–1018 и 1187–1396 гг.

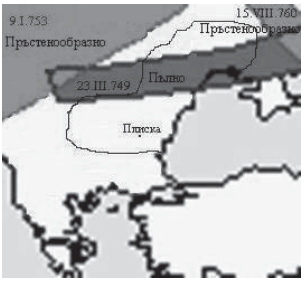

Затъмнението от 23.III.749

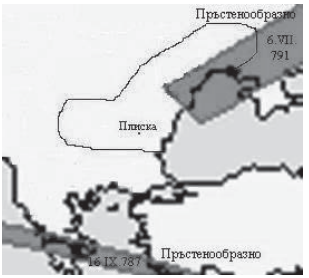

Затъмнението от 6.VII.791

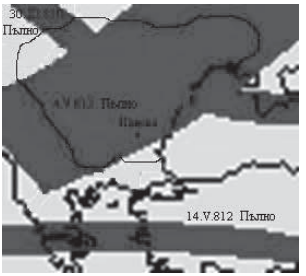

Затъмненията от 30.XI.8-10 и 4.V.813

Затъмнението от 5.V.840

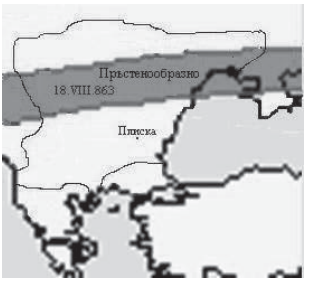

Затъмнението от 18.VIII.863

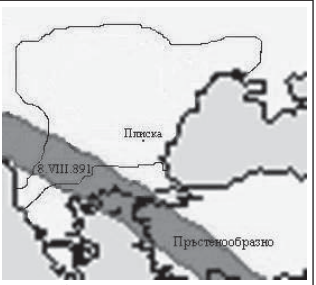

Затъмнението от 8.VIII.891

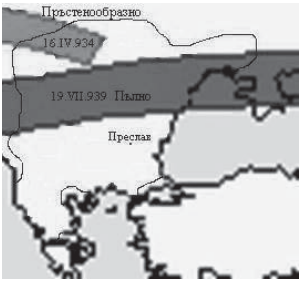

Затъмненията от 16.IV.9-34 и 19.VII.939

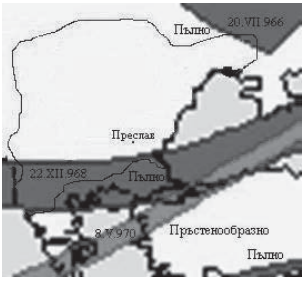

Затъмнението от 22.XII.968

Затъмнението от 21.X.990

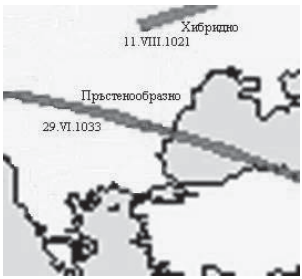

Затъмнението от 29.VI.1033

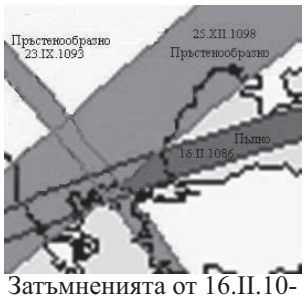

Затъмненията от 16.II.10-86, 23.IX.1093 и 25.XI-I.1098

Затъмнението от 2.VIII.1133

Затъмнението от 26.XI.1174

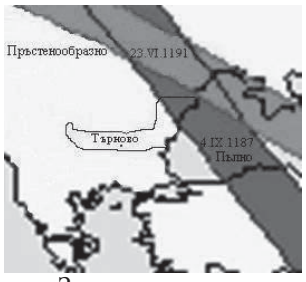

Затъмнението от 7.IX.1187

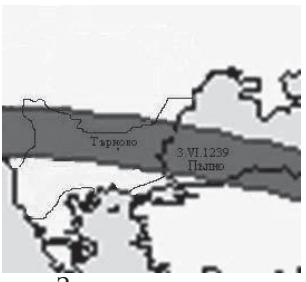

Затъмнението от 3.VI.1239

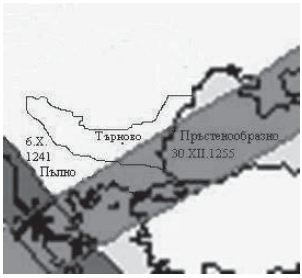

Затъмненията от 6.X.1241 и 30.XII.1255

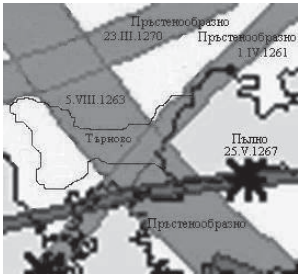

Затъмненията от 1.IV.12-61 и 5.VIII.1263

Затъмненията от 16.VII.1-330 и 7.VII.1339

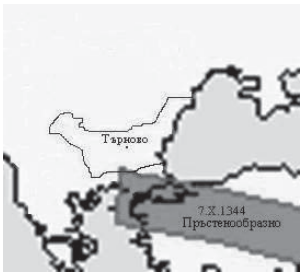

Затъмнението от 7.X.1344

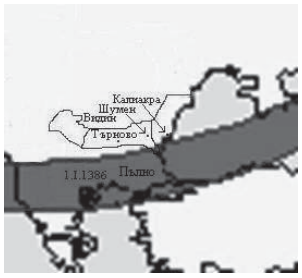

Затъмнението от 1.I.1386

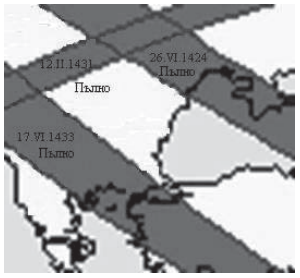

Затъмнението от 17.VI.1433

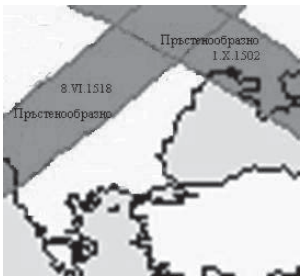

Затъмнението от 8.VI.1518

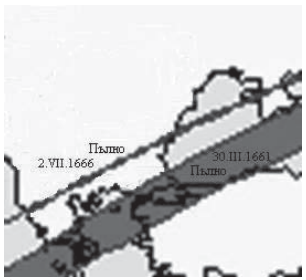

Затъмненията от 30.III.16-61 и 2.VII.1666

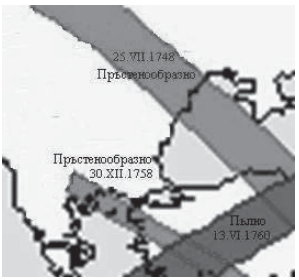

Затъмненията от 25.VII.1748 и 30.XII.1758

Затъмнението от 19.XI.1816

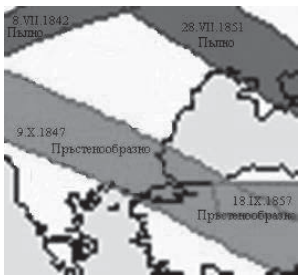

Затъмнението от 9.X.1847

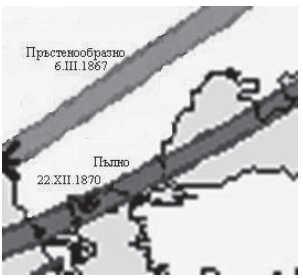

Затъмненията от 7.III.1867 и 22.XII.1870

Приложение 2:

Изображения върху фасадата на хасковската църква “Света Богородица”

Общ вид на фасадата

Борба между дракон и птица

Слънце без покритие

Слънце, частично покрито от лунен сърп

[1] Под "наблюдение с просто око" разбирам наблюдение без оптични прибори, а само със защитни средства на невъоръженото око.

[2] **Дерменджиев, Вл. и др.** Слънчевите затъмнения. София, 1, 1999, стр.77.

[3] Пак там.

[4] Пак там, **Савченко, А., Ил. Павлова**. Когато Раху погълна Слънцето. – Андромеда, бр.8(39)/1999, където за дата на затъмнението се посочва 2136 г. пр.н.е. Точната година едва ли може да бъде установена поради крайно оскъдните данни, а също и поради факта, че през посочения период управлява легендарната династия Ся (2205−1766 г. пр.н.е.), чието съществуване засега остава недоказано.

[5] **Попов, Д., А. Николов**. История на Стария свят. София, 1998, стр. 90.

[6] **Колев, Н.** Българска етнография (етнология). София, 2000, стр. 179.

[7] Сведения за този факт се съдържат в спомените на Михаил Манчев, опълченец от II дружина. Те са публикувани в: Освобождението 1878, София, 1989, с. 196–197. Статията за това затъмнение е: "Опълченците на Шипка и лунното затъмнение от 23 август 1878 г.", във: в. Телескоп, бр. 48/2001.

[8] **Мишев, Д., Вл. Дерменджиев**. Изпълнение на научната програма за изследване по време на пълното слънчево затъмнение на 11 август 1999 г. – Астрономически календар за 2000 г., София, 1999, с. 124.

[9] Всички изчисления за параметрите на затъмненията съм направил по данните, публикувани в Mucke, H., J. Meeus, Canon of Solar Eclipses -2003 to +2526. 2. Auflage. Astronomisches Büro Wien, Wien, 1992. Подобна информация може да се намери и в интернет-сайта: http://sunearth.gsfc.nasa.gov/eclipse/eclipse.html . Показаните там карти и друга информация са разработени от американския специалист Фред Еспенак, като единствената им публикация засега е в Интернет. От мен са изработени историческите карти, публикувани в приложението на настоящата статия.

[10] История на България, т. 2, София, 1981, с.104.

[11] **Рашев, Р.** Прабългарите и българското ханство на Дунав, София, 2001, с. 84. Спорен остава и въпросът кой български владетел е управлявал тогава. Вероятно това е хан Севар.

[12] **Петров, П., В. Гюзелев**. Христоматия по история на Българи. том I, София, 1978, стр. 93.

[13] История на България, т. 2, София, 1981, стр. 132.

[14] **Рашев, Р.** цит. съч., стр. 106.

[15] **Николов, Н. и др.** Астрономия. София: Просвета, 1995, стр. 42.

[16] **Рашев, Р.** цит. съч., стр. 118.

[17] Vita Ignatii auctore Niceta Paphlagone, col. 525 AB, − ГИБИ, т. 4, стр. 131; цит. по: История на България. т. 2, София, 1981, стр. 214.

[18] История на България. т. 2, София, 1981, стр. 214.

[19] **Рашев, Р.** цит. съч., с. 150–152.

[20] С името "Македония" наричам съвременната историко-географска област Македония, обхващаща Пиринска, Вардарска и Егейска Македония, а не византийската тема Македония с център Адрианопол, като част от Източна Тракия.

[21] Речник на българската литература. т. 2, София, 1977, стр. 218.

[22] **Петров, П., В. Гюзелев**. Христоматия по история на България. том I, София, 1978, с. 206.

[23] История на България, т. 2, София, 1981, с. 372.

[24] **Бадак, А.Н. и др.** Всемирная история. т. 7, Минск, 2000, с. 566.

[25] Като се има предвид че през 971 г. Византия завладява източните български земи, може да се предположи, че оттогава България губи завинаги земите в района между Днестър и Днепър, а възможно е те да са били подчинени от русите още при управлението на Олег, Игор и Светослав, тъй като руските и варяжки дружини плават към Черно море именно по Днепър. Йоан I Цимисхий нарича завладените през 971 г. земи с името "Дукство Тракия и Месопотамия", но Месопотамия обхваща най-вероятно района само между Дунав и Днестър. На издаваните в съвременна Русия исторически карти районът между Днестър и Днепър е показан като зависим от Древноруската държава и населен с печенеги. Освободителното въстание на Петър и Боян от 976 г. едва ли е успяло да възстанови задълго българската власт в този район.

[26] **Петров, П., В. Гюзелев** Христоматия по история на България. том I, София, 1978, с. 367.

[27] Въпросът за хронологичния обхват на въстанието продължава да бъде спорен. Според Иван Дуйчев и др. автори, предимно от по-старите, въстанието е протекло от есента на 1185 до края на май или нач. на юни 1187 г. Според Димитър Ангелов обаче, тези дати трябва да се изместят – от пролетта на 1186 до лятото на 1188 г., вж. **Ангелов, Д.,** Византия. Политическа история. Ст. Загора, 1994, с. 232–237. Това мнение се споделя и от други автори в последно време.

[28] История на България. т. 3, София, 1982, с. 179.

[29] **Georgius Acropolita**. Historia. p. 53, – ГИБИ, т. 8, стр. 166; цит. по: История на България, т. 3, София, 1982, стр. 178.

[30] **Бакалов, Г., Ив. Стоянов**. История на България 681–1960. т. I, София, 1995, стр. 98, където се казва, че Иван Асен II е починал на Еньовден – 24 юни.

[31] **Дюканж, Ш.** Византийска история. София, 1992, стр. 238, където е цитиран разказът на Кантакузин. Отделно издание на извора е: Ioannes Cantacuzenus, vol. 1, Bonnae 1828, p.429.

[32] История на България. т. 3, София, 1982, стр. 332. Според някои сражението е станало 30 юли.

[33] В сароса се съдържат средно 43 слънчеви затъмнения, от които хибридни са само две или три.

[34] Точката на пресичане на зрителните лъчи на видимия диаметър се е намирала ниско над земната повърхност и затова от по-голяма надморска височина Луната се вижда по-голяма от Слънцето и закрива напълно неговия диск (пълно затъмнение).

[35] История на България. т. 3, София, 1982, стр. 341.

[36] Въпросът за падането на София под османска власт също е спорен, но най-късно през 1385 г. тя вече е била в османски ръце.

[37] **Димитров, Стр., Кр. Манчев**. История на балканските народи. т. I, София, 1999, стр.15–17. По това време е имало около 40 държавици на Балканите, повечето от тях – в Македония и Тракия.

[38] История на България, т. 3, София, 1982, с. 351. Козяк и Емона, заедно с Варна са били отстъпени на Добруджанското деспотство през 1369 г.

[39] **Тютюнджиев, Ив., Кр. Мутафова.** История на българския народ през XV–XVII в. в таблици, карти и тестове. В. Търново, 1994, с. 131. Бейлербейството е било създадено след превземането на Одрин от османците, а след превземането на София, адм. център е бил преместен в нея.

[40] Пак там, с. 220 (карта).

[41] **Хилендарски**, **Паисий.** Славянобългарска история. София, 1971, с. 6.

[42] Речник на българската литература, т. 1, София, 1976, с. 318.

[43] **Боршуков, Г**. История на българската журналистика. София, 1976, с. 65.

[44] История на България. т. 6, София, 1986, с. 549 (хронологична таблица).

[45] Пак там, с. 550.

[46] **Рашев, Р.** цит. съч., с. 72. Въпросът за точната дата на заселването на Куберовите българи остава спорен, но при всички случаи към посочената година те са живеели в Македония.

THE SOLAR ECLIPSES AND THE HISTORY OF BULGARIA IN THE PERIOD 681−1878

Svetoslav Stanev

The article studies the solar eclipses, which passed in the Bulgarian lands for a long period of time, about one thousand and two hundred years, spanning most of the Bulgarian history. 37 central and many more partial solar eclipses occurred in these lands in the period. The type (18 total, 18 annular and 1 hybrid), the territory where it was visible, the date and time when it occurred (before noon, at noon or in the afternoon) and the central duration of each of the central eclipses are specified. For three of the eclipses – those from 891, 1330 and 1820, the references that mention them are given. For each of the eclipses, the relevant historical scene in the time of its occurrence is given by means of factual material. Most interesting is the phenomenon from 863 preceding the Conversion and it probably influenced the decision for this epochal deed. Problems in the field of some history related branches are posed – historical geography (about the pertaining of the lands north of the Danube to Bulgaria in the end of 10-th c.) and ethnology (about the figures in the Virgin Mary Church in Haskovo), which remain unclear for the present. Historical maps with astronomical purpose are made for the first time, which also poses problems related to the territory of Bulgaria and the Bulgarian ethnic lands in the period referred. This way the article could contribute to the future development of not only historical, but astronomical researches too.

СКАЛНИТЕ МАНАСТИРИ ПО ШУМЕНСКОТО ПЛАТО. ПРИНОС КЪМ ТЯХНОТО ПРОУЧВАНЕ

Марин Николов

На територията на Шуменското плато се намират множество обекти от нашето културно-историческо наследство. Неговото стратегическо разположение в източната част на Дунавската равнина и благоприятните природни дадености са привлекли хората от най-дълбока древност. Платото е играло историческа роля в развитието на човешката цивилизация по тези земи. Затова съдим по множеството археологически разкрития на стари селища, крепости и обитавани пещери. Особен интерес предизвикват скалните църкви, гробници и килии, разположени по склоновете или в естествено защитени места. Днес, тези исторически паметници са съхранени в различна степен. По-голямата част от тях попадат в границите на Природен парк "Шуменско плато" и това предполага наличието на възможности за развитие на културния туризъм на неговата територия. Този факт провокира и тяхното изучаване и предприемане на поредица проучвателски дейности, както и популяризирането им като интересни обекти от нашето историческо минало.

Скалните обители са разположени предимно по източните и южни периферни части на Шуменското плато, където има обширни скални венци и отделни масиви. На територията на днешния природен парк са съсредоточени 6 скални манастирски комплекса. Такива са разположените в Осмарския, Троишкия, Калугерския и Дивдядовския боази[1], както и в местностите "Хисаря", при Шуменската крепост и "Звездно укрепление" ("Ялдъз табия"). Друг скален манастирски комплекс е разположен по долината на река Стражка на около 3,5 км западно от северозападната граница на природния парк.

За изработването на скалните убежища са били използвани сухи пещери, които са били дообработвани с твърди сечива, за да добият подходящата най-често правоъгълна форма. Затова са спомогнали меките, поддаващи се на обработка варовикови скали, характерни за Шуменското плато. Скалните църкви най-често са разположени на височина 8–10 м, което ги прави трудно достъпни. До тях се е достигало по дървени и въжени стълби или чрез изработване на вдълбани в скалата стъпала. Друга част от скалните църкви и килии са били изграждани в скалните подножия, из-

куствено вкопани в основната скала. Някои от скалните убежища са изграждани върху скални площадки. За доизграждане на помещенията вероятно са били използвани каменни зидове или дървени преградни стени. Затова съдим по съхранените правоъгълни очертания в скалите, по вертикалните дупки, както и по хоризонталните жлебове, служили за поставяне на опорни стълбове на стени и навеси. Пещерната архитектура на християнството от Средновековието се допълва от съществувалите елементи като дървени стълби, парапети, стрехи и капаци. В ъглите на отворите, служили за осветяване на помещенията и за преминаване от едно помещение в друго се наблюдава наличието на жлебове и дупки. Там са били вграждани рамки за дървени врати и капаци. Скалните църкви носят елементите на църковната християнска архитектура. В тях се разграничава наличието на наос, нартекс, иконостас, олтарна част с изящно изработена абсида. напрестолен камък, дъговидни ниши и други.

Първите сведения за скалните манастири по Шуменското плато получаваме от архиепископ Петър Богдан Бакшев, който е посетил околностите на гр. Шумен през 1640 г. Той описва отшелническа обител, северно от гр. Шумен, с издълбани в скалата славянски писмена, но разрушена от турците. Скалните манастири по Шуменското плато са сравнително подробно проучени и описани в началото на XX век от чешкия археолог Карел Шкорпил (1859–1944). Той дава описание и размери на отделните детайли в посетените от него скални църкви, съпроводени със скици[2]. През 1963 и 1967 г. Стоян Маслев дава нови данни и подробности в описанието на част от трудно достъпните скални обители[3,4]. Сведенията за скалните манастири се допълват от проучвания на историци като Цветанка Дремсизова[5] и Вера Антонова[6].

Повечето от учените, които са работили по темата датират скалните манастири от епохата на Втората българска държава – XII–XIV в. През този период се появява религиозното учение, наречено исихазъм (от гръцката дума "исихия", която в превод означава "мълчание"). То проповядва стремеж към единение между човека и бога и водене на отшелнически начин на живот. Начинът на разположението на скалните обители по Шуменското плато и тяхното групиране в отделни скални манастирски комплекси говори за факта, че те не са напълно изолирани. Това е потвърждение на предположението за развитие на т.нар. "аскетични общежителства". Нещо повече - доц. Николай Овчаров в статия във в. "Шуменска заря" от 1997 г. разглежда отношението между аскетизма и общежителството в тяхната взаимовръзка[7]. Съществуват и предположения за връзка и контакти на представители на официалната църква с последователи на религиозното учение исихазъм.

Аналогични на скалните манастири по Шуменското плато от периода на исихазма са множество други скални обители предимно в Североизточна България. Такива са разположени по долината на р. Русенски Лом,

Мадарското и Провадийското плата, при с. Камен бряг, на нос Калиакра, с. Тюленово (Добричко), с. Дряновец (Разградско), с. Крепча (Търговищко) и др. Писмените сведения и стенописите с образите на Иван Асен II и Иван Александър в скалните манастири по долината на р. Русенски Лом потвърждават тяхната датировка – XIII–XIV в. За жалост фрагменти от стенописи на скалните манастири от Шуменското плато са запазени частично единствено в "Костадинов манастир", в Осмарския боаз.

Целта на предприетите няколкократни проучвателни действия и експедиции през периода 2000–2003 г. е попълване на познанията за тези уникални исторически обекти, установяване на тяхното състояние, предприемане на мерки за тяхното съхраняване и не на последно място популяризирането им. В настоящото съобщение предлагам някои от резултатите от направените проучвания.

1. В статията "Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато"[8] срещаме описание на скалните килии под Шуменската крепост. В една от тях се посочва наличието на изработени жлебове при входа и две изящни дъговидни ниши по западната стена. Бих допълнил и наличието на релефно изображение на православен кръст с част от надпис по източната стена.

2. В Калугербоаз, над с. Хан Крум се намират скалните църкви "Калугерска (стълбена) пещера" и "Килията". Те са разположени на два срещуположни ската и отстоят на разстояние около 700 м по права линия. В дола, на около 300 м североизточно от "Килията", се разкриха невисоки скали с правилно очертани вертикални ръбове. Тук вероятно са били изградени приземни монашески килии. Теренът днес е частично затрупан от наноси. На една от скалите на около 2 м височина личи изящната изработка на вдлъбнатина с елипсовидна форма, ориентирана вертикално, с размери около 50см на 30 см. Тя е добре шлифована и вероятно е била изографисана. Може би е служила като място за поклонение.

3. Скалната църква "Килията" е с най-големите размери и сложност в разположението на помещенията. Подобно на повечето скални обители по Шуменското плато тя е измерена и описана от Карел Шкорпил. Но в описанията липсва наличието на пет изящно изработени правоъгълни гробнични корита, разположени в два реда (съответно с по три и две във всеки ред). Горните им ръбове са добре профилирани за поставянето на дървени или каменни покривни плочи. Настоящите проучвания установиха силно рушащата се структура на скалния масив, в който е изработена тази църква. Вероятно при посещението от Карел Шкорпил тези гробнични корита са били напълно засипани. При проучванията от 2000 г. се забеляза тяхното частично разкритие и почистване, вероятно от иманяри, а при последвалите още две по-късни посещения отново бяха засипани от отломъци и пепел от рушащия се таван.

4. Сравнително слабо проучени бяха скалните манастирски обители, разположени в западните части на Шуменските възвишения. За тях споменава чешкия археолог Карел Шкорпил, съдейки от разказите на местен пастир. Размерите на скалната църква тук се даваха в крачки и педи – (8 на 4 крачки и височина 12 педи). Църквата е изследвана и от Стоян Маслев. Стремежът за по-подробно проучване в детайли на скалната църква и установяване на нейното сегашно състояние предизвика предприемането на експедиции за изследване на цялата долина на река Стражка[9]. В нейното горно течение, над левия й бряг се намира обширен скален венец. В горната му част е разположена трудно достъпна скална църква – (фиг. 1). По своя външен вид и наличието на изсечени в скалата стъпала тя наподобява на "Калугерската пещера" в Калугерския боаз. Сега част от стъпалата липсва – вероятно поради срутване. Входът на църквата отстои на височина около 8 м от основата на скалата. Тук е имало изработена дървена врата с размери около 200 см на 150 см, за което съдим по големината на отвора и наличието на жлебове. По южната стена са издълбани още два отвора с височина около 80 см и ширина 20 см, които са служили за осветяване на помещението и като наблюдателници. В средата на източната стена на църквата се намира голяма изящно изработена абсида. Нейната височина е 3 м , а широчината при основата е 2 м. От лявата ù страна се намира дъговидна ниша с размери: височина – 80 см и дължина 50 см а от дясно – правоъгълна вдлъбнатина с размери 25/ 20 см служила вероятно за закрепване на икона. При основата на северната стена е разположена изсечена в скалата скамейка с дължина 2,3 м. Източно от нея има още една дъговидна ниша с размери 80/50 см. По-малка каменна скамейка (с дължина 115 см) има и при западната стена на църквата, в близост до входа й. Това помещение, служило за църква има височина около 3 м. На места достига до 3,2 м, поради неравния под. На 1 м от източната стена са изработени две двойки жлебове – в основата и на височина около 2,1 м съответно по южната и северната стени. Те са доказателство за наличието на греди, поддържали съществувалия някога иконостас, зад който се намира олтара. Западно от основното помещение (наос) се намира спомагателно помещение (нартекс). То има размери около 290/420 см. По неговата западна стена има изработени плитка дъговидна ниша с размери: височина – 200 и ширина – 120 см и по-широка каменна скамейка с дължина 3 м. Това помещение има височина около 2 м, поради по-високо разположения под и снишаващия се таван.

Описаните по-горе помещения имат сравнително добре обработени стени и тавани. Във височинно отношение размерите им варират в незначителни граници поради факта, че са били прокопавани в скалата с твърди сечива. По пода на скалната църква се установи извършвана някога дейност от иманяри.

В непосредствена близост до църквата, източно от нея се намира естествена скална ниша с дълбочина 5 м. Височината и в средата е 1,5 м, а по-навътре поради вдълбочаване на пода тя достига до около 2 м. Ширината при входа е 1,2 м. Тук има прокопани жлебове при пода и на височина 1 м, служили за прикрепване на малка врата или дървен капак. По стените личат следи от частична обработка – две малки уширения по западната стена и две дупки по източната. Тази скална ниша най-вероятно е служила за убежище. Пред входа ѝ има малка правоъгълна площадка. На западната и страна има прокопан почти кръгъл отвор с диаметър около 60 см. Чрез него се осъществява връзка с църквата през абсидата.

При основата на скалния масив и на около 20 м източно от описаните помещения от пукнатините в скалата извира вода. На около 15 м надолу по склона е изработено каменно корито.

На около 30 м западно от църквата, непосредствено под ръба на скалния венец се намира втора скална ниша. Тя представлява естествена пещера с допълнително загладени стени и изработени изкуствени уширения, жлебове и дупки. Пред входа ѝ ориентиран на юг има малка площадка с размери 3 м/ 0,6 м. Веднага след проникване в помещението следва изкуствено уширена част на нишата, която постепенно се стеснява клиновидно. Височината на помещението е около 1,6 м, дължината е 4,5 м, а ширината в близост до входа 1,3 м. По източната страна на 25 см височина е запазен добре изработен хоризонтален ръб, който вероятно е поддържал дървен капак, а помещението се е използвало за гробница.

Но около 800 м западно от скалната църква се намира голяма естествена пещера, допълнително дообработена. Нейният вход е също ориентиран на юг към долината на река Стражка. Вътрешността представлява обширно помещение с дължина около 16 м, а ширината варира от 5 до 7,5 м. Поради факта, че тази обитавана пещера е разположена приземно, по нейния под се е натрупал дебел слой наносна пръст. Сегашната височина на пещерата достига до 2 м. Възможно е някогашната ѝ височина е била до 4 м. От изработените дъговидни и квадратни ниши с различна големина се виждат само горните части. Впечатляващо е и наличието на рунически знаци с прабългарски произход. Те са изсечени по северната и западната стени и по сводестия таван. Вероятно пещерата е била обитавана и през по-стари исторически епохи.

Третата от обитаваните пещери на този скален манастирски комплекс се намира на около 1200 м, югозападно от скалната църква. От далеч тя е почти незабележима поради нейното вкопаване под нивото на основния терен. Размерите ѝ приблизително са: дължина – 10 м, ширина – 5 м. Дъното също е покрито с наносна пръст и сегашната височина на помещението е около 1,5 м. Личат изкуствено прокопаните вдлъбнатини и части от дъговидни ниши в горната част на стените.

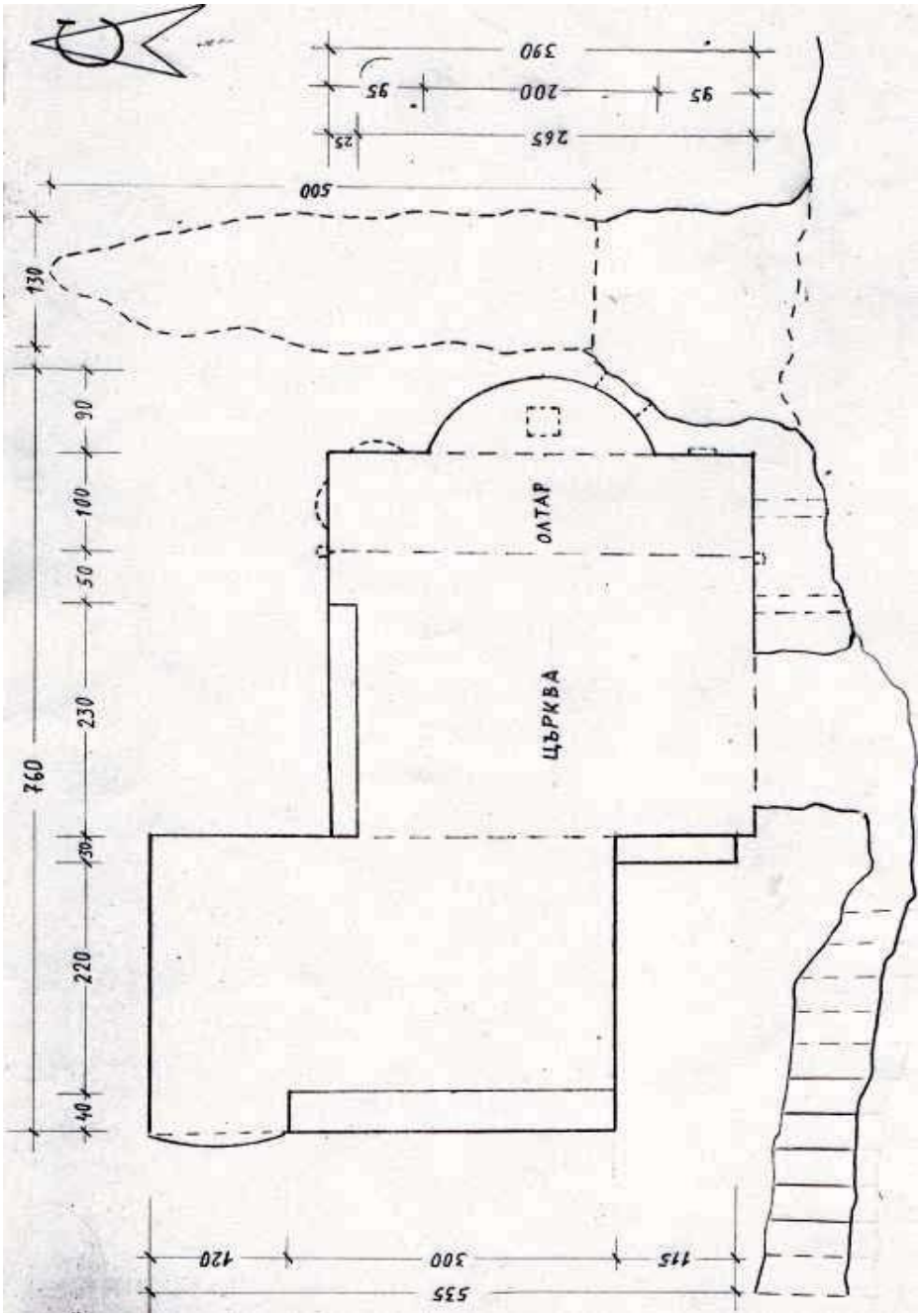
390
95
200
95
265
25
500
130
90
100
50
230
30
220
40
760
ОЛТАР
ЦЪРКВА
120
300
115
535

Съвкупността от скална църква, гробница и обитавани пещери и ниши по горното течение на река "Стражка" говори за обособяването на отделен скален манастирски комплекс. Той е разположен в безлюдна местност, отдалечен от населени места. Поради наличието на сходни белези и елементи с останалите скални църкви по Шуменското плато, неговата вероятна датировка е също XII–XIV век. Руническите знаци в една от пещерите носят белезите на значително по-ранна култура.

В заключение бих подчертал необходимостта от популяризирането на скалните манастири по Шуменското плато, което би подпомогнало развитието на културния и опознавателния туризъм. За целта от ДПП "Шуменско плато" е издадена диплена за скалните манастири. Излезе от печат книгата "Скалните манастири по Шуменското плато" с описание на всички скални манастири и възможните туристически подходи към тях. Заснети са два видеофилма с научно популярен характер. Започнато е прокарването на туристически маршрут, включващ посещението на по-атрактивните скални манастири по южните части на парка. Съществува идея за изграждане на метална стълба с перила и решетъчна врата за входа на Костадинов манастир. Това би спомогнало за осъществяването на по-организиран начин на посещенията с водач и за съхраняването на този уникален обект от нашето културно историческо наследство.

---

[1] **Николов, М**. Дивдядовските скални венци. – Шуменска заря, 4.01.2001.

[2] **Шкорпил, Карел**. Памятники в окресностях Абобской равнины. – В: ИРАИК, 1905.

[3] **Маслев, Ст**. Неизследвани скални черкви в Коларовградско. – В: ИАИ, 1963.

[4] **Маслев. Ст**. Неизследвани скални черкви. – Шуменска заря, № 100, 12.05.1967.

[5] **Дремсизова, Цв**. Скалните манастири в Шуменско. – В: ИИМ, 1997.

[6] **Антонова, В**. Шумен и Шуменската крепост. Шумен. 1995.

[7] **Овчаров, Н**. Шуменското плато е оградено с венец от скални манастири.– Шуменска заря, 21.07.1997.

[8] **Дремсизова, Цв В. Антонова**. Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. – В: Шумен – Коларовград. Кн. 1. Коларовград, 1960, с. 1–33.

[9] **Николов, М**. Скален манастир в долината на река Стражка. – Шуменска заря, № 40, 27.02.2001.

THE ROCK MONASTERIES ON THE SHUMEN PLATEAU – A CONTRIBUTION TO THEIR RESEARCHES

Marin Nikolov

Results of the expeditions in the territory of the Shumen plateau aimed at researching rock monasteries are released in this article. Reiterated beats were carried out in the period 2000–2003. Six rock monastery complexes – in the gorges of Osmar, Troitsa, Kalugeritsa and Divdyadovo, as well as in the *Hisarya* (near the Shumen fortress) and the *Starry Fortifications* (Yaldaz Tabia) localities are concentrated in the territory of today's natural park. The rock churches are situated at a height of 8 – 10 m, which makes them inaccessible. Their dating relates to the time of the Second Bulgarian State – 12-th–14-th c. Although they were being researched by Stoyan Maslev, Tsvetanka Dremsizova and Vera Antonova, the last beat gives new unpublished data about the condition and the situation of the monastery complexes.

Details about the facts discovered during the beats and above all about the rock cloisters located in the western parts of the Shumen heights are offered in this article.

КАЛЪПИ ЗА МЕТАЛНИ ПРЕДМЕТИ И УКРАСИ ОТ ШУМЕНСКАТА КРЕПОСТ[1] (XII–XIV В.)

Стела Дончева

През последните години интересът към паметниците на металопластичното изкуство се повиши, което е продиктувано както от многобройния и разнообразен материал, постъпил във фондовете на музеите, така и от въпросите, които той поставя. Един от тях е начинът на производство и свързаните с него техники. Проучването до момента показва, че най-разпространена през периода на българското средновековие е техниката на леенето в предварително изготвени каменни или глинени калъпи. Ето защо смятам, че представянето на шест калъпа, намерени при редовните археологически разкопки на Шуменската крепост, проведени под ръководството на В. Антонова[1] ще допринесат за изясняването на някои моменти, свързани както с техниката на леене, така и с етапите на самия производствен процес.

Известните и публикувани до момента калъпи са каменни, глинени или бронзови, а по начин на изработка едностранни или двустранни. Повечето от тях са от археологически разкопки, което заедно с немалкия брой открити модели и матрици[2] доказват съществуването на развито металургично производство в средновековните центрове по българските земи. Представям предметите в каталожен вид и посочвам наличието на аналогични паметници, ако има такива, за да акцентирам на конкретната употреба на всеки един от тях и мястото му в цялостния работен процес.

1. Част от двустранен каменен калъп, намерена през 1978 г. при разкопки на Шуменската крепост. (ИМШ/СА инв. № 17976). Изработен е от варовиков камък, има неправилна форма и е с размери: дължина – 5,7 см, ширина – 5,0–3,8 см, дебелина – 2,3 см. Работната му повърхност е равна и добре полирана и върху нея са врязани гнездата на пет копчета с различни размери (Обр. 1а). Всички те са свързани с леечни канали, по които разтопеният метал е трябвало да достигне до негативните изображения. Запазен е и централният отвор за вливане на разтопения метал, разположен точно в средата на калъпа. По повърхността на обратната страна е врязано изображението на птица, вероятно паун (Обр. 1б). Под него има два врязани кръста, а над него клонче. За съжаление калъпът е отчупен точно по средата на изображението и нямаме възможност да видим предната част на тялото. Относно вида на самите предмети – сферични копчета допускаме, че те са

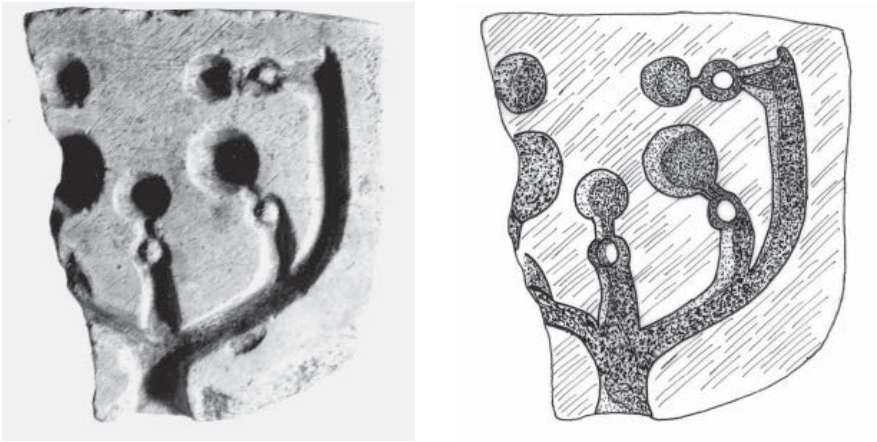

Обр.1а. Шуменска крепост. Част от двустранен каменен калъп. Лицева страна.

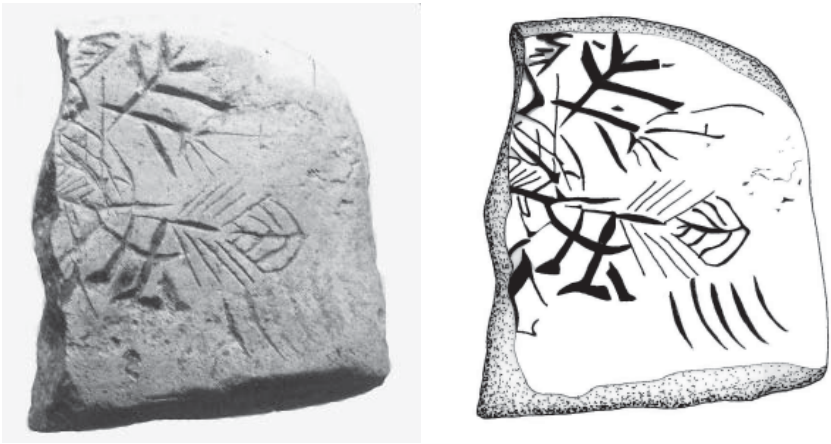

Обр.1б. Шуменска крепост. Част от двустранен каменен калъп. Обратна страна.

били оформени от две половини, споявани впоследствие, тъй като липсва втори канал, които би поел метала, в случай че е приложена технологията на т.нар. изплискване[3]. От друга страна липсват отделни канали, които да поемат нагорещените газове при отливането. Тази функция тук се изпълнява от самия порест дребнозърнест варовиков камък[4], както и от набраздяванията на лицевата повърхност, подобно на технологията, използвана при бронзовите калъпи[5].

Подобни кухи сферични копчета за дрехи, без украса и с различен размер са известни от почти всички проучени некрополи и селища от X до XIV в[6]. Обикновено са медни, а някои от тях и позлатени. Те са един от най-разпространените видове подобни предмети и се отличават единствено по ухото за окачване – отливано заедно с копчето или допълнително закрепено. Подобен модел за отливане на бронзови копчета е намерен до с. Метковец, Врачанско[7].

2. Едностранен каменен калъп с две работни повърхности. Намерен е през 1978 г. при разкопки на Шуменската крепост (ИМШ/СА инв.№ 17209). Изработен е от мергелов камък със сиво-белезникав оттенък и има форма на паралелепипед с размери: дължина – 5,2 см, ширина – 4,2 см, дебелина – 3,2 см. Върху едната му работна повърхност е врязано леглото на кръст с издължено долно рамо и горна част във формата на трилистник със заоблени в краищата рамена (Обр.2а). В леглото му има два отвора с различен диаметър, които са разположени симетрично спрямо формата. Те биха могли да служат или за щифтове, което предполага апликирането на готовия предмет към определена повърхност или имат случаен характер (например шупли в камъка). Предположението ни, че това е едностранен калъп се основава на факта, че по повърхността му няма леечни канали, което предполага наливането на метала директно в оформеното кръстовидно гнездо.

Върху другата страна на едностранния каменен калъп (Обр. 2б) има врязано кръгло очертание на халка с кръстовидна форма в средата, съставена от четири малки кръгчета. В долния край кръглото очертание преминава в триъгълно загладено поле, а в горния край завършва с леечен канал, което ни дава основание да предполагаме, че тази повърхност е била замислена като част от двоен калъп, който не е бил завършен. В подкрепа на това е както непрецизно загладената повърхност, така и отчупването в единия край настъпило при опита да се пробие симетричен отвор на вече съществуващия от едната страна с цел закрепване на двете части.

Ако можем да говорим за някаква последователност на употребата на каменния калъп, то първоначално е използван като едностранен калъп за отливането на кръстове, а през някакъв по-късен етап е направен опит да бъде преизползван с нова работна повърхност за отливането на листовидни украси. Правят впечатление и страничните повърхности на калъпа, като от двете страни има елипсовидни вдълбавания, служещи за неподвижното му закрепване преди отливането на метала.

3. Част от многосъставен едностранен каменен калъп, намерена през 1972 г. при археологически разкопки на Шуменската крепост (ИМШ/СА инв. № 11053). Изработен е от добре огладен и полиран мергелов камък. Има форма на паралелепипед и е с размери: дължина – 5,8 см, ширина – 3,3 см, дебелина – 1,8 см. Върху работната му повърхност има 5 кръгли гнезда (едното отчупено) с диаметър – 0,9 см, вероятно за направата на мъниста или копчета (Обр. 3а). От едната страна на повърхността има разлято олово, което е прикрепяло тази част на калъпа към друга, разположена встрани от основната. Това предположение се потвърждава както от оловото, което както се вижда е навлизало в недълбок отвор, продължаващ към другата незапазена част, така и от кръглия страничен отвор (Обр. 3б). На долната гладка повърхност също има кръгъл отвор, който е служел за свързване на тази част от каменния калъп с друга подобна на нея.

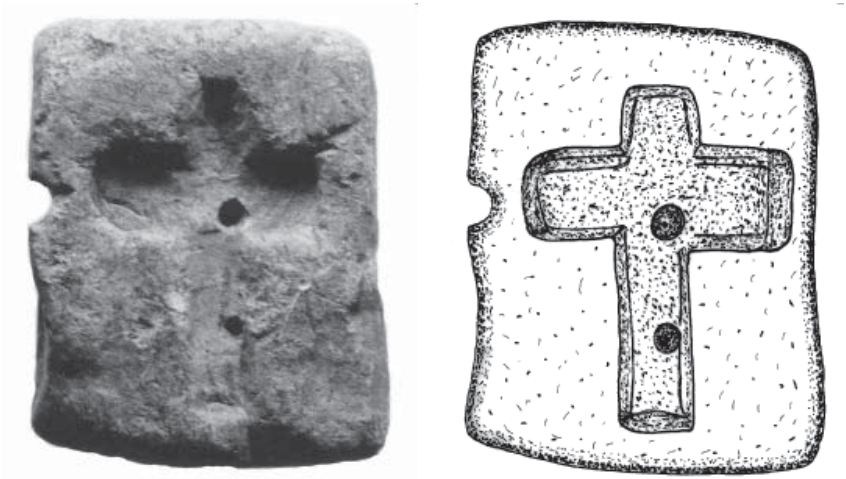

Обр. 2 а Шуменска крепост. Едностранен калъп. Първа резбована повърхност

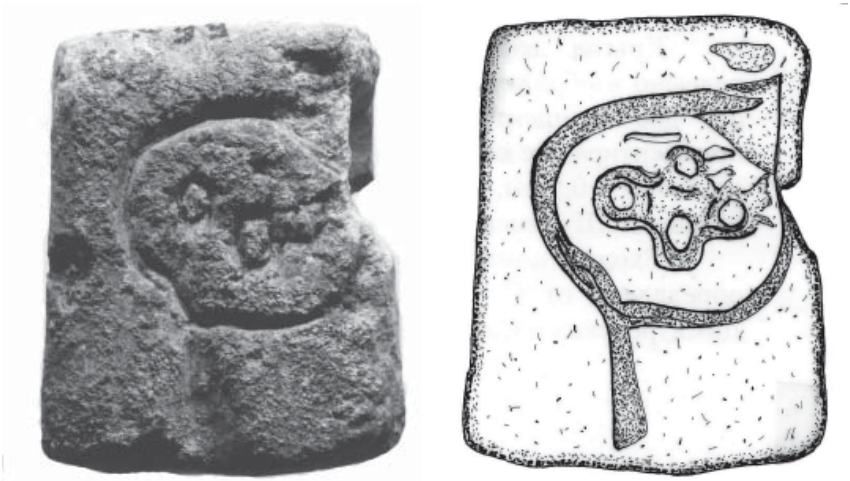

Обр. 2 б Шуменска крепост. Едностранен калъп. Втора резбована повърхност

4. Част от многосъставен двустранен калъп, намерена през 1978 г. при разкопки на Шуменската крепост. Изработен е от варовиков камък и е с размери: дължина – 7,7 см, ширина – 3,8 см, дебелина – 2,2 см (Обр. 4а). Запазена е само горната част от калъпа с централния, разположен в средата вливен канал и свързаните с него разпределителни леечни канали, които имат предназначението да отведат метала към изрязаните в негатив форми на предметите, за съжаление неизвестни за нас. В края на късите страни има по един кръгъл отвор, който е служел за плътното свързване на двете части на калъпа преди наливането на метала (Обр. 4а). Това, че този предмет е част от по-голяма форма, се доказва от кръглите отвори на тясната страна на калъпа, посредством които се осъществява свързването на отделните елементи на многосъставния калъп.

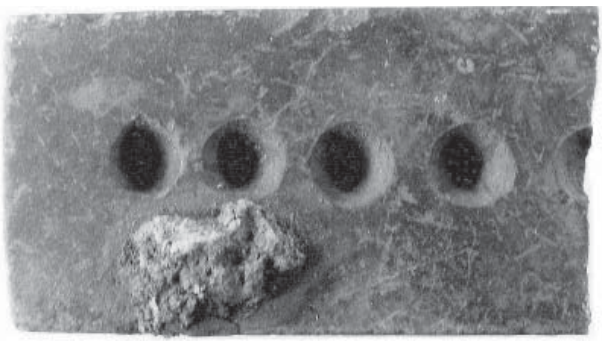

Обр. 3а. Шуменска крепост. Част от многосъставен едностранен калъп. Лицева страна.

Обр. 3б. Шуменска крепост. Част от многосъставен едностранен калъп. Странична повърхност.

5. Едностранен каменен калъп, намерен през 1978 г. на Шуменската крепост (ИМШ/СА инв. № 18167). Изработен е от варовиков камък и е с размери: дължина – 9,0 см, ширина – 6,0 см, дебелина – 3,0 см (Обр. 5). Върху лицевата му повърхност е врязано правоъгълно гнездо с разширени краища за отливането на някакъв вид предмет, вероятно с битово предназначение. Смятам, че калъпът не е служел за направата на украшения – първо, защото дълбочината на леглото е значителна (1,3 см) (отлятата пластина е с голяма дебелина) и второ, защото профилът се скосява в дълбочина. Известно е, че едностранният калъп предполага една лицева страна, като в конкретния пример не е оформена като такава. На обратната страна на калъпа има продълговато овално гнездо, което е служело за неподвижното закрепване на предмета преди неговата употреба.

6. Едностранен глинен калъп, намерен през 1976 г. при разкопки на Шуменската крепост (ИМШ/СА инв.№ 15927). Изработен е от глина и има неправилна форма, която личи от видимите отчупвания в горния и долния край на предмета. Размерите са: дължина – 9,8 см, ширина – 9,1 см, дебелина – 2,7 см. Върху работната му повърхност е врязано очертанието на подковидна скоба, а върху свободното пространство – кръгли халкички. Въпреки че очертанието прилича на подкова, отливаният предмет не е такъв, защото само контурът на формата "подкова" е врязан. Тук става въпрос за най-обикновена скоба, която може да има различни приложения в ежедневния бит.

Обр. 4а. Шуменска крепост. Част от многосъставен двустранен калъп. Лицева страна.

Обр. 4б. Шуменска крепост. Част от многосъставен двустранен калъп. Странична повърхност.

Обр. 5. Шуменска крепост. Едностранен каменен калъп. Лицева страна.

Обр. 6. Шуменска крепост. Едностранен глинен калъп. Лицева страна.

Представените в настоящото изложение калъпи за отливане на метални предмети са безспорен показател за развито металургично производство през периода на Второто българско царство в района на Шуменската крепост. В ателиетата за художествен метал са изготвяни както калъпите, в които е отливан стопеният метал, така и самите модели, най-често изработени от олово. Добрият калъп е гаранция за добро качество и именно затова направата му е изисквала определени умения. Първоначално бил избиран подходящ камък, най-често дребнозърнест варовик или мергел. Тези породи камъни по своите качества се поддават лесно на обработка и отговарят на изискванията за прецизно изготвяне на желаната форма до най-малките детайли. Особено внимание майсторът е отделял на моделирането на ра-

ботната повърхност, която се изравнявала и заглаждала, независимо дали калъпът бил едностранен или двустранен. При направата на многосъставни калъпи, всяка една част прецизно се заглаждала и напасвала, за да може плътно да прилепне към съседната. Закрепването се осъществявало с помощта на щифтове, които лягали в предварително оформени в страничните повърхности срещуположни кръгли гнезда.

Колекцията от калъпи, намерени при проучванията на Шуменската крепост ни представят двете основни техники за отливане. При едностранните калъпи металът е отливан направо в предварително оформените в негатив изображения, като получените изделия имат една лицева повърхност. При двустранните калъпи са отливани предмети с две лицеви повърхности, като металът достига до гнездата по леечни канали, които в някои случаи образуват сложна система, свързваща отделните негативни образи. През XII–XIII в. леенето в каменни калъпи се превръща в основен технологичен способ и в Русия, като продължава използването на техниката на леене по восъчни модели – особено за сложни обемни форми[8]. От немалкото примери, които са известни до момента е очевидно, че използването на каменни калъпи в металургичното производство у нас е обичайна практика още в раннобългарския период. Доказателство за това са многобройното количество оловни и бронзови модели открити до настоящия момент, които са главно за колонни украси[9]. Една част от самите оловни модели са отливани в каменни калъпи или по восъчни модели, от които пък са се изготвяли бронзовите изделия или тези от благороден метал.

Разгледаните калъпи от Шуменската крепост, открити в пластове от XII–XIV в. са убедително свидетелство за наличието на напълно развито металургично производство в късносредновековния период на укреплението, което поставено в контекста на историята и останалите веществени доказателства отреждат заслуженото определение на крепостта като един от най-значимите центрове на Второто българско царство.

---

[1] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995.

[2] **Станчев, Ст.** Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948. – ИАИ, XX, 1955, с. 192, обр. 12; **Долмова-Лукановска**, **М**. За производството на средновековни накити в Царевград Търнов. – Археология, 1979, 4, с. 45–52; **Михайлова**, **Т.** Калъпи за отливане на накити от Преслав. – Преслав, 1983, 3, с. 170–176; Нови данни за производството на накити в Преслав. – В: Приноси към българската археология, 1992, 1, с. 214–219; **Василев, В.** Бронзови леярски форми за накити. – В: Приноси към българската археология, 1993, 2, с. 137–141; **Витлянов, С.** Бронзови модели–матрици за колонни украси от Преслав. – Преслав, 1993, 4, с. 166–172; **Дончева-Петкова, Л.** Два модела за колонни апликации. – В: Приноси към българската археология, София, 1992, 1, с. 210–213.

[3] **Рыбаков, Б.** Ремесло Древней Руси. Москва, 1948, с. 381.

[4] **Крымина, М.** Литейные формы из золотоордынских городов Нижнего Поволжья. – СА, 1977, 3, с. 233.

[5] **Василев, В.** Пос. съч., с. 140.

[6] **Георгиева, С.** Накити и части от тъкани от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, Т. 2, София, 1974, с. 401, обр. 4,2; **Овчаров, Т.** Металът в бита на обитателите на Търнов. – В: Културата на Средновековния Търнов. София, 1985, с. 119, табл. VII,2; **Чангова, Й.** Средновековното селище над тракийския град Севтополис (XI–XIV век), София, 1972, с. 116, обр. 94, 5; Перник, Т. 2, София, 1992, с. 142, обр. 124-6,8,10,12,13,16; **Димова, В., С. Георгиева, В. Нешева.** Средновековния Червен, Т.1, София, 1985, с. 195; **Милчев, Ат.** Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България. – Археология, 3, 1963, с. 35; **Георгиева, С., В. Димова.** Замъкът в средновековния Червен. – ИАИ, 30, 1967, с. 23.

[7] **Георгиева, С., Д. Бучннски.** Старото златарство във Враца, София, 1959, с. 79, табл. III,3.

[8] **Колчин, Б.** Ремесло. – В: Древняя Русь. Город, замок, село. – Археология СССР. Москва, 1985, с. 261–263; **Монгайт, А.** Старая Рязань. Ремесло. – МИА, 49, 1955, с. 137, рис. 100; **Якобсон, А.** Раннесредневековой Херсонес. Ремесло. – МИА, 63, 1959, с. 322 – 331.

[9] **Конаклиев, А.** Модели за апликации от с.Надарево, Търговищко. – В: Плиска – Преслав, 2000, 8, с. 235–238; **Плетньов, В.** Бронзов модел за колании апликации от Североизточна България. – В: Трудове на катедрите по История и Богословие, 2001, 4, с. 49–51.

MOULDS FOR METAL OBJECTS AND ORNAMENTS FROM THE SHUMEN FORTRESS (12-TH – 14-TH C.)

Stela Doncheva

Six moulds for metal objects from the Shumen fortress discovered during archaeological excavations in strata from 12-th–14-th c. are presented in this article. Their research enables us to elucidate some problems related to the production of jewels and especially the technique of casting. These moulds offer two methods. In the case of the unilateral moulds, the metal is cast directly in the images shaped in negative and the moulded objects are only with an obverse. In the case of the bilateral moulds, the objects are cast with obverse and reverse and the metal reaches the sockets through cast-grooves that form a complex system connecting the separate negative images.

Of all the examples that we have so far it is obvious that the usage of stone moulds in the metal production here is a common practice even in the Early Bulgarian period. Evidence for this are not only the stone moulds but also the great number of lead and bronze samples discovered so far, mainly for belt appliques. The lead samples were cast in stone moulds using wax samples, of which the bronze appliques were made.

The treated moulds prove the existence of a well-developed jewelry production in such a significant center as the Shumen fortress which corresponds to its status in the Second Bulgarian Kingdom.

МОНЕТИ НА СЕЛДЖУШКИЯ ИКОНИЙСКИ СУЛТАНАТ ОТ XIII ВЕК ОТ ШУМЕНСКО

Мария Левкова, Женя Жекова

В отдел "Нумизматика" на РИМ – Шумен се съхраняват две рядко срещани по нашите земи медни монети. Монетите са описани в инвентарната книга № 1 на Нумизматичния отдел на Окръжното археологическо дружество в Шумен, водена през периода от 1926 до 1932 г. Въпреки че не е посочено точното им местонамиране, допускаме възможността да са намерени в Шуменско, тъй като почти всички материали, инвентирани в първите книги, са с произход от региона на Шумен.

Първата от тях, с инв. № 642, има диаметър 20/21 мм и тегло 3.24 г. Върху едната ú страна има надпис с арабски букви: الظاهربامرالله امير المؤمنين [1] az-Zâhir bi-e- [2] mr-illâh emîr` [3] ül mü`minîn" (Сн. 1). Надписът е разположен в три реда. Буквите са дебели и плътни. Писмото е геометрично. Отвесните части на високите букви "елиф" и "лям" в началото на най-горния ред са изписани с прави, отвесни линии. Извивката на "лям" е почти под прав ъгъл, под прав ъгъл е и свързването на "зад" ("дад") с "елиф". "Зад" по изписване прилича на "хъ". Началното "хе" е изписано като завъртулка под реда, а буквата "ре" извива почти под прав ъгъл нагоре и малко наляво; може би точката на "бе" е залепена като релефно кръгче над началото на това "ре". Над последните букви на първия ред – "хе" и "ре", са разположени буквите "бе" и "елиф", които са част от следващия израз, който продължава на втория ред. Особено геометрично са оформени свързаните две букви "лям" и следващият "елиф" на втория ред. "елиф"-ът от "Allah" е изписан над "ре" от "emîr". Възможно е диакритичните точки на "йе" в "emir" да са изписани над зъбчето за същата буква. На третия ред буквата "вав" е очертана като заоблено "ре", а знакът "хемзе" може би е залепен на горната му част като колелце. Това "хемзе" прилича на релефните окръжности за диакритичните точки на "зад" от "Zâhir" на ред 2 и на "нун" от "mü`minîn" на ред 3. Диакритичните точки на "нун" и "йе" не са означени, а крайният "нун" е по-разтеглен и с диакритична точка над буквата. Преобладаващите геометрични очертания на буквите ни насочват към арабското писмо куфи. Благодарим на доц. К. Венедикова за ценната помощ при палеографския анализ на надписите.

Арабската дума امير “emîr” означава “началник”, “управител (управник)”, а също така “княз”, “принц”, “емир”[1]. Арабска по произход е и думата mü`min مؤمن – “вярващ”, “правоверен”, “мюсюлманин”, която в надписа е употребена в арабско множествено число – mü`mi مؤمنين. Титлата المؤمنين “emîr`ül mü`minîn” – “повелител на вярващите (правоверните)” в миналото е давана на ислямските халифи[2]. Пред тази титла в текста е изписано името الظاهر “аз-Захир”, последвано от арабския израз بامر الله “bi-emr-illâh” – “с волята (повелята) на Аллах”[3]. Следователно, целият израз може да бъде преведен като: “Аз-Захир с волята на Аллах повелител на вярващите”.

Текстът на обратната страна на монетата гласи: السلطان المعظم كيقباد بن كيخسرو [1] Es-sultan` [2] ül muazzam Keykubad [3] bin Keyhüsrev” – “Великият султан Кейкубад, син на Кейхюсрев” (Сн. 2). Надписът и тук е разположен в три реда. “Елиф” е изписан като отвесна линийка, а дъгичката на “лям” е под прав ъгъл. Над зъбците на “син” има звездичка. Ъгловати са очертанията и на буквата “тъ”, свързана с “елиф”. Последната буква на най-горния ред е “нун”. Точката за “нун” е изписана над “тъ”. “Мим” на втория ред се среща и в средна позиция, и в края на думата, където опашката му не се спуска отвесно, а завива наляво и завършва под нивото на следващата буква в надписа – “кяф”. Дейнекът на “кяфа” е само загатнат. Буквата “айн” е представена като точка. Като зъбци са изписани буквите “йе” и “бе”, без диакритични точки отдолу. “Каф” също е оформен като зъбче, над което двете диакритични точки са изписани като една голяма точка. Втори ред завършва с краен “дал”, който се спуска под реда. Началото на третия ред е силно изтрито, но все пак личат буквите “бе” и “нун”, последвани от “кяф”, повдигнат високо над останалите букви на реда и скъсен, свързан с “йе” без диакритични точки, “хъ” и “син”, изписан със зъбци. Последната буква – “вав” – е над нивото на реда, изписана над буквата “син”.

В палеографско отношение надписите върху лицевата и обратната страна на монетата се отличават с прави, геометрични линии на буквите и ъглести форми – елементи на ранното арабско писмо куфи[4].

Втората монета, с инв. № 641, има диаметър 20/21 мм и тегло 3.44 грама. Тя не е така добре запазена и от надписа върху лицевата ú страна се разчита само същият израз امير المومنين “emîr`ül mü`minîn” – “повелител на вярващите” (Сн. 3). Буквите се отличават с прави, отвесни линии на отвесните си части, спокойно и плавно изписване на хоризонталните елементи, над и под буквите има рисунки като украса на шрифта. Декоративно извити са дъгичките на буквите “ре” и “вав”. “Хемзе”-то над “вав” тук липсва. Но изтритата повърхност на монетата не позволява цялостния палеографски анализ на надписа. Надписът от обратната страна на монетата (Сн. 4) на този етап от работата ни не е разчетен.

Известно е, че през различни периоди в мюсюлманското монетосечене много ислямски страни поставят върху монетите си името на управляващия

арабски халиф[5]. Ето защо разчетената част от надписа “emîr`ül mü`minîn” не дава достатъчно основания за идентифицирането на монетата. Но поради липсата на повече информация приемаме, че приликите в текстовете на двете монети и близките им номинали правят достатъчно оправдано предположението за тяхната идентичност или общ произход в рамките на една и съща мюсюлманска династия.

В българските земи основната част от епиграфските и нумизматичните паметници с арабско писмо датират от периода на османската власт (XV–XIX в.). Но необичайната титулатура, както и непознатите имена ни подтикнаха да потърсим произхода на тези монети сред мюсюлманските тюркски държави в Анадола, предшестващи появата на османския бейлик.

Важно указание за датирането на първата монета е името на ислямския халиф аз-Захир, изписано върху едната ú страна. В ислямския свят институцията на халифата съществува в продължение на векове. В генеалогичните списъци на арабските халифи от Абасидската династия, управлявала в Багдад (750–1258 г.), откриваме името на халиф аз-Захир, който заема този висок пост през 1225–1226 г.[6] Очевидно монетата е отсечена в някоя от мюсюлманските държави по време на неговото управление и името му, според традициите в ислямското монетосечене, е означено в надписа като духовен глава на мюсюлманския свят.

В началото на XIII в. в Анадола съществуват няколко самостоятелни тюркски емирати, постоянно враждуващи помежду си: Салтуци, Артукиди, Менгучекиди и др.[7] Между владетелите на многобройните тюркски държавни формирования през XIII в., съвременници на халиф аз-Захир, е и султанът на селджушкия Иконийски султанат Алаеддин Кейкубад I (1219/20–1237 г.), син на Гъяседдин Кейхюсрев I (1192–1196 г., 1204–1210 г.). Неговото управление се определя като най-успешният период в историята на селджушкия султанат в Мала Азия (Рум).

В българската нумизматична литература селджушките монети не са добре познати. В научната периодика почти отсъстват публикации, представящи подобни находки от други музейни колекции в страната[8]. Ето защо си позволяваме да представим накратко историята на селджушката държава в Анадола и характерните черти на нейното монетосечене.

Държавата на селджуците в Анадола е основана през XI в. от клон на Великите селджуци от огузката общност. През 1075 г. водачът на анадолските селджуци Сюлейман (1077–1086) обединява огузите и създава нова независима държава. Други историци посочват като начало на емирата 1078 г., когато под разпореждането на Сюлейман се оказват Никея и околните земи, съставляващи началната основа на държавата[9]. Столица на селджушката държава в Анадола става Изник (Никея), а от 1097 г. Коня (византийският Икониум), откъдето държавата е известна и като Иконийски султанат. Тя просъществува до началото на XIV в., когато отслабена под натиска на монголите и зараждащите се анадолски бейлици, изчезва от историческата сцена.

През първите години след своето създаване държавата на селджуците в Анадола трайно отстоява съществуването си в сражения с Византия, кръстоносните войски и владетелите на съседните тюркски емирати. Приемниците на Сюлейман ограничават своята власт в Централна Анадола. Султан Изседдин Кълъч Арслан II (1155–1192) подчинява Данишмендите и другите анадолски бейове, а поражението, което нанася на Мануил Комнин през 1176 г. при Мириокефалон (близо до съвр. турски град Денизли,) слага край на надеждите на Византия да получи реванш на Изток. Но на преклонна възраст Кълъч Арслан II вече не успява да удържи под контрол синовете си; неговите владения са раздробени, а през 1190 г. император Фридрих Барбароса и участниците в третия кръстоносен поход временно завземат столицата Коня.

Завладяването на Константинопол от латините през 1204 г. дава на султаните от Рум възможност да възстановят своето господство. При Гяседдин Кейхюсрев I (1192–1196, 1205–1211) е завзет пристанищният град Анталия – най-големият търговски център по средиземноморското крайбрежие на Анадола, а при Изеддин Кейкавус I (1211–1220) е завладяно черноморското пристанище Синоп (1214)[10].

Историците оценяват управлението на Алаеддин Кейкубад I, приемника на Изседдин Кейкавус I, като апогей на могъществото на малоазийските селджуци. Началото на подобна традиция е положено още от турския хронист от XV в. Язъджиоглу Али, който, възпявайки деянията на втория син на Кейхюсрев I, пише, че след него "още не се е появил султан, който така да въздигне знамето на исляма"[11]. При Кейкубад са укрепени съществено позициите на селджуците в Средиземно и Черно море. На юг през 1221 г. е завладяна важната от военна и търговска гледна точка крепост Калонорос (дн. Алания) в източната част на Анталийския залив. Последва завземането и на други приморски центрове. На север конфликт с Трапезундската империя дава тласък за морска експедиция в Крим през 1221/1222 г., която завършва със завладяването на Судак. Селджуците овладяват териториите до Анамур и Силифке и принуждават арменския цар Хетум I (1226–1270) да сключи мир при условието във време на война да изпраща военна помощ на султана, да плаща в двоен размер дължимия в миналото данък харадж и да сече монети от името на султана.

След кримската експедиция основното внимание на Кейкубад е съсредоточено върху източните области на Мала Азия, където набира сили държавата на управителите на Хорезм. През 1230 г. обединените селджушко-еюбидски сили след ожесточено сражение при Ясъчимен (близо до днешния град Ерзинджан в Североизточен Анадол) нанасят поражение на войските на хорезмския султан Джелаледдин Мангуберти и неговите съюзници.

По-нататъшните действия на селджушкия султан, насочени към подчинение на емирата на Артукидите, довеждат до разрив с владетеля на Ею-

бидите в Египет, който също претендирал за Амид (Диярбекир) и други владения на Артукидите. В битката, която става през юли 1234 г., селджушката войска побеждава Еюбидите. През август е превзета крепостта Харпут и този клон от Артукидите слиза от историческата сцена. Втората фаза на похода срещу Еюбидите започва през пролетта на 1235 г. Овладени са градовете Урфа, Харран, Серудж, Ракка и Сиверек. Замисъла на Кейкубад за завладяване на укрепения Амид и осигуряване на военното единство на Анадола успява да завърши едва неговият син Гъяседдин Кейхюсрев II (1237–1245).

Алаеддин Кейкубад I умира през 1237 г., отровен по време на прием, даден в чест на пратениците на монголския хан Угедей (1229–1241). Оставя в наследство на сина си Гъяседдин Кейхюсрев II една голяма и силна държава. След превземането на Амид (Диярбекир), което е осъществено скоро след смъртта му, под властта на селджуците се оказват всички владения на тюркски управници в Анадола. По онова време Румският султанат, наред с държавата на Еюбидите, представлява най-силната държавна формация в Близкия изток. Този факт е признаван от християнските и мюсюлманските му съседи. Така според съобщение на пребиваващия тогава в страните на Предна Азия доминиканец Симон де Сент-Квентин, царят на Киликийска Армения Хетум I бил задължен ежегодно да доставя за четиримесечна служба при султана по 1400 стрелци с лък, никейският император Йоан Ватаци – още 400 без ограничение в срока на службата, управникът на Трапезунд – 200, емирът на Халеб – 1000. Могъществото на султан Алаеддин I е признато и от Абасидите. Великият халиф адресира писмата си до него с обръщението "султан`юл-азам" ("велик султан"). Няколко мюсюлмански и християнски владетели са задължени да секат монети с неговото име[12].

През първата половина на XIII в. настъпва чувствително оживление в стопанството на по-голямата част от Анадола, обусловено от прекратяването на междуособиците и утвърждаването на силна централна власт. Проникването на селджуците в Мала Азия им осигурява достъп до стратегическите Средиземно, Егейско и Черно море. Благодарение на контрола над крайбрежните области се разширява важната транзитна търговия по Черно море и са установени търговски връзки с италианските градове-държави.

Нормализирането на условията за стопанска и обществена дейност и особено оживлението на градовете създават необходимите предпоставки за активизиране и разширяване на културата в Румския султанат. През първата половина на XIII в. в Мала Азия са създадени много паметници на архитектурата и изкуството, които донасят слава на селджуците.

Паричната система, установена в Мала Азия, съответства на абасидската. Селджуците в Анадола секат златни, сребърни (наричани "динари" или "дирхеми") и медни монети ("мангъри"). Най-ранните медни монети на селджуците в Анадола са сечени през първата половина на XII в., при султан Рукнеддин Месуд I (1116–1155). Сребърни монети са отсечени за пръв

път в Коня при султан Кълъч Арслан II (1155–1192) през 1185 г. Според някои автори, при Кълъч Арслан II са пуснати в обръщение и златни динари, вероятно като признание за неговата победа над византийските войски през 1176 г.[13] Други историци смятат, че началото на златното монетосечене е поставено при Кейкубад I, когато са отсечени златни монети, наречени "ала`и"[14]. Същевременно в обръщение се намират халифските златни монети, италианските флорини и египетските юсуфи, а за дребни плащания се използва монетата акча. През 632 г. по Х. (1234–1235) един златен динар съответства на десет сребърни динара[15].

Особеност в дизайна на селджушките монети е появата на човешки или животински образи, нарушаващи каноничната забрана за изобразяване на живи същества в ислямското изкуство. Под влияние на контактите с византийското, грузино-арменското и персийското изкуство, както и на местните традиции[16], върху монетите на анадолските селджуци се изобразяват бюстове на султаните във византийски стил, фигури на въоръжени конници, лъвове и т.н.[17]

Монетните полета и на двата екземпляра, които представяме тук, са заети изцяло от надписи. Като правило, от едната страна на селджушките анадолски монети са поставяни изрази, свързани със султаните, а от другата страна (ако липсва изображение) – с арабските халифи. Върху монетите се срещат също знаци и украси във формата на арабески, личните тамги на султаните или звездички.

Аверсът на монетите обикновено е зает от надпис, съобщаващ името на властващия абасидски халиф, придружено от думата "el-imam" – "заместник на пророка, халиф"[18], и титлата "emîr`ül mü`minîn" или "повелител на вярващите". Поставянето на името и титлата на халифа върху монетите на анадолските селджуци е възприето от монетосеченето на Великите селджуци и свидетелства за добрите, макар и формални отношения, поддържани с халифата на Абасидите[19]. В по-разширени варианти на надписите върху монетите името и титлата на арабския халиф са придружавани от религиозни изрази: "El-minnetü lillâh" ("Милостта на Аллах") "Muhammed resûl-ullah" ("Мухаммед е пророкът на Аллах") и др.

Първият екземпляр от разглежданите тук монети е от периода, когато Кейкубад управлява селджушката държава като султан (1219/20–1237), както съобщава надписът върху реверса ú. Алаеддин Кейкубад сече свои монети още през периода, когато приживе на баща си е определен за принц на Токат, а по-късно на Анкара (1205–1212). Ранните му монети се отличават с изображение на конник върху аверса и надпис "победоносният принц Кейкубад син на Кейхюсрев" на реверса. Когато Кейкубад се възкачва на селджушкия престол, надписите върху монетите го титулуват вече не като принц, а като "велик султан" ("es-sultan`ül muazzam"). До времето на Кейкубад титлата "велик султан" е най-често употребявана при анадолските

селджуци, подобно на монетите на Великите селджуци[20]. Върху монетите на селджушките султани се срещат още определенията “es-sultan`ül kahir” (“побеждаващият султан”), “es-sultan`ül kahhar” (“могъщият султан”), “es-sultan`ül galip” (“султанът победител”), “ebu`l-feth” (“баща на завоеванието”), “gîyase`d-dünya ve e`d-din” (“закрилник на света и вярата”), “izzü`d-dünya ve`d-din” (“достойнство на света и вярата”), “rüknü`d-dünya ve`d-din” (”опора на света и вярата”).

Монетата е с изцяло запазени надписи, но не е датирана, което е обичайно за селджушките медни емисии. Датираща информация обикновено дават златните и сребърните монети и по-рядко – медните, при които надписите са по-опростени. Като правило, годината на отсичането се отбелязва с думи на персийски език, в надпис, разположен около или под основния текст. Изключение правят някои от монетите на Кейкубад, върху които годината е изписана и с арабски цифри под основния надпис.

Върху въпросният екземпляр не е упоменат и монетният двор. Характерен момент при селджушките мангъри е изпускането на мястото на отсичане. В случаите, когато името на монетарницата е изписано, то обикновено е предшествано от фразата “duribe bi-” (“сечена в ...”), “duribe haza el-dirhem (dinar) bi-” (“този дирхем (динар) е отсечен в ...”). Селджушки монетарници съществуват в Коня, Кайсери, Аксарай, Сивас, Малатия, Ерзинджан, Ерзурум, Байбурт и Кастамону.

Царуването на Кейкубад (1220–1237) ознаменува разпростирането на селджушкото влияние и големият брой запазени негови монети носят информация за постигнатия просперитет на държавата. Монетарниците работят интензивно, към тяхното число се добавят нови, основани в завоюваните земи. Подчинените на селджушкия султан владетели на околните държави (като бейлика на Артукидите и Арменското Киликийско царство) секат монети с името на Кейкубад. Като израз на нарасналия авторитет на държавата в обръщение са пуснати нови златни монети, наречени “ала`и” или “кейкубади”. Запазени са дирхеми с имената на монетарниците в Ерзурум и Ерзинджан, които дават на султана новата титла “es-sultan`ül `azam ” (“най-великият султан”), може би в чест на неговата победа над владетеля на Хорезм през 1230 г.[21]

Що се отнася до това, как и кога са достигнали двете разгледани тук монети до нашите земи, смятаме, че най-логичен е пътят на търговския обмен. Селджуците са предприемчиви търговци, които покриват Анадола с пътища и кервансараи, а за отвъдморска търговия разполагат със собствен флот. В Мала Азия се стичат търговци от Средна Азия и от юг (италианци, византийци, араби). Италианските градове-републики – Генуа и Венеция, отправят погледите си към Мала Азия след възникването на Латинската империя (1204). Те използват пристанищата Анталия и Алайе на южното крайбрежие на Средиземно море, откъдето се отправят на север и на запад;

щурмуват Мала Азия и от север, от Черно море. Сключвайки през 1220 г. търговски договор с Венеция, Алаеддин Кейкубад I предоставя на нейните търговци големи привилегии[22]. С Венеция поддържа отношения и средновековната българска държава на Иван Асен II (1218–1241). Възможно е селджушките монети да са попаднали в българските земи и чрез дубровнишки търговци. Известен факт е, че за реализацията на своите търговски интереси не само на Балканите, но и в Мала Азия, Дубровник използва в своята циркулация монетните емисии на държавите, с които търгува, като в същото време произвежда и техни имитации. Типичен пример в това отношение са т.н. "латински имитации", произвеждани за бившите византийски области, които след 1204 г. са завоювани от латинците. Съществува вероятността те да се емитирани именно от дубровничаните. Като тяхно производство се разглеждат и многобройните имитации на византийски златни перпери, главно на Йоан III Дука Ватаци (1222–1254), масово намирани в находките от България[23].

Не изключваме и възможността разглежданите тук монети да са донесени в българските земи и по-късно, след османското завладяване, тъй като през началния период от развитието на османската държава селджушките монети са все още в обръщение[24].

Представените тук две медни монети са "запечатали" за нас един момент от историята на селджушката анадолска държава – между 1225 и 1226 г., когато на трона в Багдад е стоял халиф аз-Захир, на престола в Коня – султан Алаеддин Кейкубад I, а Иконийският селджушки султанат е изживявал най-блестящия период в своето развитие. Намирането на нови екземпляри, каквито със сигурност "отлежават" в много музейни фондове и частни сбирки, ще допринесе за изясняването на ролята, която е имала тази държава в обществено-политическия и икономически живот на българските земи.

---

[1] **Баранов, Х. К.** Арабско-русский словарь. Москва. 1984. с. 44.

[2] **Devellioğlu, F.** Osmanlıca-Türkçe Ansıklopedik Lügat. Ankara, 2003. 723.

[3] Пак там, с. 101.

[4] **Недков, Б.** Османотурска дипломатика и палеография. Т. 1. София, 1966. с. 93.

[5] **Broome, M.** A Handbook of Islamic coins. London, 1985.

[6] **Чуков, В.** Зараждането на ислямската държавност. София, 1994, с. 533.

[7] **Карахасан-Чънар, И.** Турция. София, 2000, с. 25.

[8] В публикациите в българската научна литература почти отсъстват сведения за паметници, свързани със селджушката държава. Изключение прави едно съобщение на Т. Герасимов за наличието на монети, сечени през XIII в. от селджушките владетели Алаеддин Кейкубад I, Кейхюсрев II и Кейкавус II, сред една находка със сребърни мюсюлмански монети, открити през 1951 или 1952 г. в района на Варна. – Вж. **Герасимов, Т.** Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г. – Известия на Археологическия институт. Кн. XX, 1955, с. 604–605.

На Т. Герасимов дължим и публикуването на един каменен релеф от Североизточна България, съхраняван в Археологическия музей в София. В горния десен ъгъл на релефа има надпис на арабски език. Изображението представлява Александър Велики на кон и според стиловите си белези е определен като произведение на селджушкото изкуство. Според автора релефът датира от втората половина на XIII или първите години на XIV в. и най-вероятно е родово наследство, донесено от някои от селджушките турци, заселили се като спахии в североизточните български земи след османското завладяване. За релефа вж.: **Йосифова, М**. Средновековни релефи от Калиакра. – Археология, 3, 1978, с. 50–58.

[9] **Еремеев, Д., М. Мейер.** История на Турция в средните векове и ново време. София, 1998, с. 54.

[10] **Босворт, К. Э.** Мусульманские династии. Москва, 1971, с. 179–180; **Еремеев, Д., М. Мейер.** История..., с. 61.

[11] **Еремеев, Д., М. Мейер.** История..., с. 61.

[12] Пак там.

[13] **Broome, M.** A Handbook…, p. 111.

[14] **Гордлевский, Вл.** Государство Сельджукидов Малой Азии. Москва-Ленинград, 1941. с. 122; **Сейфеддини, М. А**. Монеты ильханов XIV века. Баку, 1968. с. 78.

[15] Пак там.

[16] **Гордлевский, Вл.** Государство Сельджукидов..., с. 133–134.

[17] **Broome, M.** A Handbook…, с. 114–116.

[18] **Devellioğlu, F.** Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, p. 432.

[19] **Broome, M.** A Handbook…, p. 84–86.

[20] Пак там, с. 84.

[21] Пак там, с. 114.

[22] **Гордлевский, Вл.** Государство Сельджукидов..., с. 116–117.

[23] **Dotchev, K.** Dubrovnik imitative Coinage and its Spreading over the Bulgarian Empire during the first Half of the 13th Century. – In: Bulgaria Pontica Medii Aevi, IV–V_1, 2003, p. 163–174.

[24] **Pere, N.** Osmanlilarda Madenî Paralar. Istanbul, 1968, p. 12, 43.

Снимка 1
Л.: الظاهربامرالله امير المؤمنين
az-Zâhir bi-emr-illâh
emîr`ül mü`minîn

Снимка 2
О.: السلطان المعظم كيقباد بن كيخسرو
Es-sultan`ül muazzam
Keykubad bin Keyhüsrev

Снимка 3
Л.: ... امير المومنين ...
... emîr`ül mü`minîn ...

Снимка 4
О.: ...

Карта на владенията на Иконийския султанат в Мала Азия през XI-XIII в.

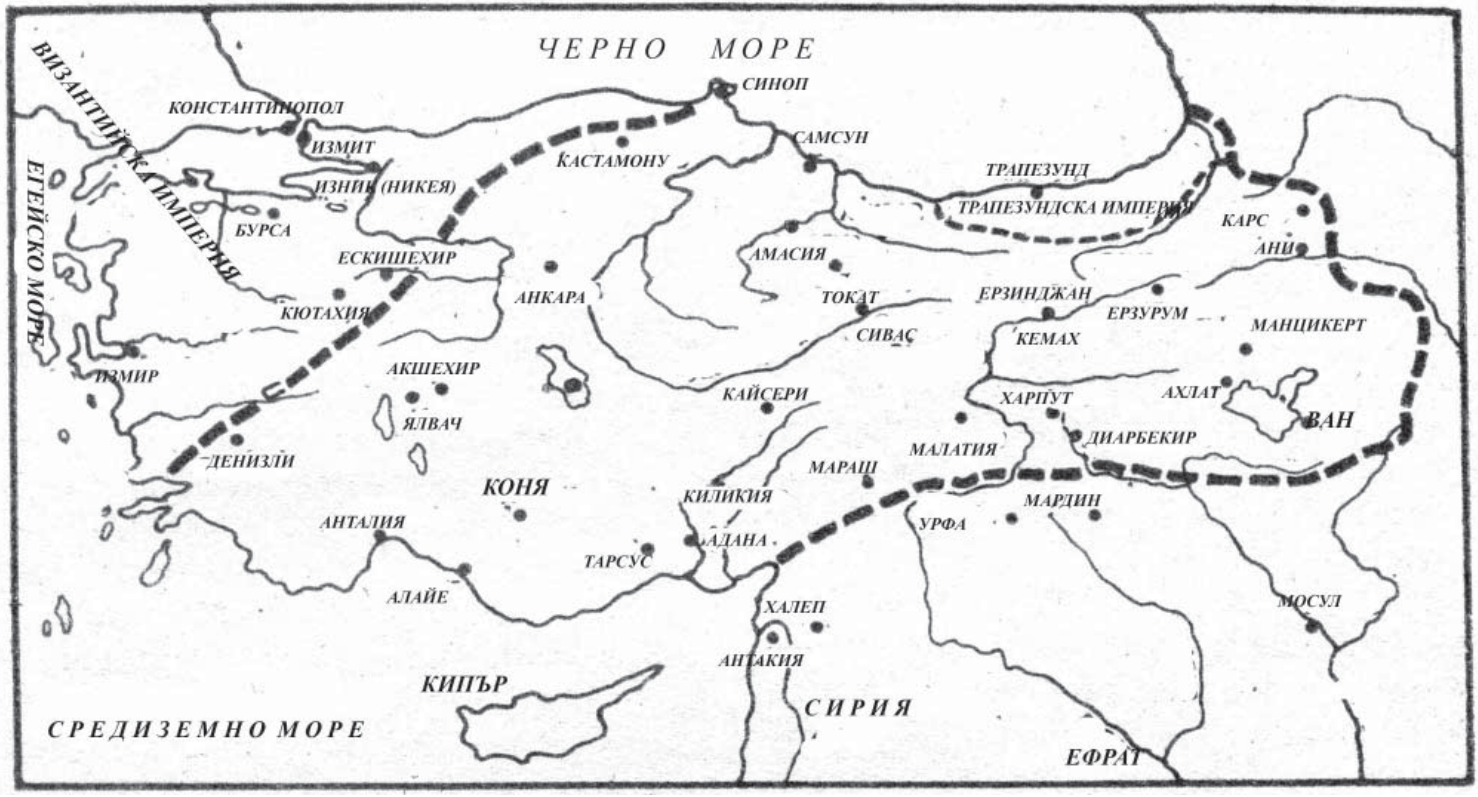

COINS OF THE SELJUKS OF RUM FROM 13-TH CENTURY FROM SHUMEN REGION

Maria Levkova, Zhenya Zhekova

The article presents two coins, stamped in 13-th century in the Seljuk's sultanate in Asia Minor. The history of the Seljuk state is traced from its foundation in the 11-th century until its greatest bloom – the first half of the 13-th century. The Seljuk coin system in Asia Minor is characterised as borrowed from the Abbasids and the Great Seljuks. The characteristics of the Seljuk coin stamping are examined. The images and captions on the Seljuk coins are analysed. The route of the coins from Asia Minor to the region of Bulgaria is traced as conveyed by the Italian tradesmen or the Ottoman Turks.

НОВОПОСТЪПИЛИ КОЛЕКТИВНИ НАХОДКИ С ОСМАНСКИ МОНЕТИ ОТ ШУМЕНСКО (XIV–XVII в.)

Женя Жекова

Днес все по-рядко в музеите постъпват колективни находки от монети и те са предимно от неблагороден метал. Състоящите се от сребърни и особено от златни монети съкровища веднага се разпродават на парче и обикновено до нас не достига никаква информация за съществуването им. Ето защо в настоящото съобщение публикувам последните постъпили в РИМ – Шумен, с произход от Шуменско. Става въпрос за четири колективни находки, които не предизвикват интереса на т.н иманяри, поради факта, че са съставени изцяло от османски монети. Веднага се налага да направя уточнението, че те са откупени от частни лица, които не са тези, които са ги открили. Поради това информацията за точното им местонамиране стои под въпрос. Въпреки съществуващата доза несигурност те влизат в научен оборот, а времето ще покаже дали съобщените обстоятелства около намирането им са били достоверни или не.

Основен източник на информация за известните до този момент в България колективни монетни находки си остава *Бюлетин на колективните монетни находки от България* воден последователно от Никола Мушмов, Тодор Герасимов, Йорданка Юрукова. Последният излиза в средата на 80-те години на XX в., след което традицията е прекъсната. Повечето от съобщените находки са разпръснати и не са достигнали до музеите в страната. Информацията в *Бюлетина* си остава единственото сведение за състава и обстоятелствата на намиране.

Находки от вида, който разглеждам се срещат по-често смесени – съставени от западноевропейски и османски монети или от български средновековни и османски емисии. Пазарът в османското стопанство през XVI–XVII в. е отворена система, в която безпрепятствено циркулират валутите на икономически силните държави Австро-Унгария, Нидерландия, Франция, Русия. Тъй като тези емисии са имали установен курс към османската парична единица, то намирането им в съкровища е по-скоро правило отколкото изключение. В нашия случай те са с хомогенен състав – съдържат изключително османски емисии. Две от тях са по-многобройни като количество *(Висока поляна* и *Ясенково*), докато останалите се отличават с малобройното съдържание на монети *(Илдъз табия* и *Шуменско).* За самия

Шумен, а и за региона (най-общо в *Бюлетина* е посочено Шуменско) има данни и за единични, и за колективни находки, но за селата Висока поляна и Ясенково липсват каквито и да е нумизматични сведения. Успоредно с находката *Висока поляна*, включена в настоящото съобщение, от същото село в музея постъпи още една. Тя се състои от сребърни келтски имитации на тетрадрахми и драхми на Филип III Аридей. В *Археологическата карта* на Шуменско има оскъдни данни за двете села. Край с. Висока поляна е регистрирана късноантична крепост "Калето" (III–V в.), а до с. Ясенково е съществувало антично селище (III–IV в.), разположено върху могила от каменно-медната епоха[1]. И двете села са разположени в посока север-северозапад от град Шумен. Ясенково попада в северните подножия на Лудогорското плато, а Висока поляна се намира на самото плато - т.н. Самуиловски височини. Тази част от днешна Шуменска област е слабо проучена в археологически и етнографски аспект. Ето защо всеки артефакт с произход от този край е важно свидетелство за развитието на шуменските земи през дадения период. Стига разбира се информацията да е достоверна, а не подвеждаща.

Находките ще бъдат разгледани в хронологичен аспект.

I. *ШУМЕНСКО***.** РИМ - Шумен, инв. № 15217.

Находката е откупена през 2007 г. от Николай Милчев Николов, колекционер от Разград. Според неговата информация произхожда от Шуменско! Състои се от 23 сребърни монети (акчета) – 2 на Орхан (1326–1359) и 21 на Мурад I (1359–1389). *Непубликувана.*

Акцент в находката са изключително редките емисии на султан Орхан. Въпросът за началото на османското монетосечене е все още дискусионен, но се приема, че след възкачването си на престола Орхан отсича първите османски сребърни монети в 1327 г. [727 г. по Х.]. Надписите им съдържат името на владетеля и неговия баща Осман, но липсват монетарницата и годината на отсичане, което затруднява тяхното определяне. В българските земи са рядко срещани за разлика от тези на неговия син. Акчетата на Мурад I са първите, които навлизат на Балканите заедно с османското нашествие в края на XIV в. Отличителна черта на неговите акчета, които са три типа е липсата на дата и място на отсичане. Те са стабилна парична единица, която дълго време циркулира на балканските пазари дори успоредно с емисиите на неговия син Баязид I. Откриват се предимно в смесени находки с българските сребърни монети на Иван Александър, което предполага, че са имали разменна стойност 1:1. Всички 23 акчета са с много добро качество, което свидетелства за краткото им циркулиране. Монетите не са орязани по периферията с цел отнемане на метал, което означава, че веднага са били трезорирани още с навлизането им на Балканите. Тъй като преобладаващ е броят на монетите на Мурад I, то и трезорирането на съкровището трябва да се отнесе към неговото управление.

До този момент са регистрирани две находки съставени от Орханови акчета – от района между Варненско и Добричко и от Варненско. Първата съдържа 25 акчета на Орхан, 6 от които са постъпили в Дългополския музей. Находката от Варненско включва освен акчета на Орхан и едно на Мурад I. Л. Лазаров допуска вероятността, монетата да е вложена по-късно, или съставът на трезора да е бил по-голям[2]. Близостта на находките до черноморския бряг го навежда на мисълта, че Орхановите монети постъпват по море, а като техни разпространители сочи венецианците. След овладяването на Цимпе от османците през 1352 г. се отваря втори сухоземен път за постъпване на техните монети към вътрешността на Балканите. Вероятно това са емисиите сечени след 50-те години на XIV в.

Обикновено се приема, че тези еднородни по състава си находки са били притежание на турски колонисти, които са се заселили в Североизточна България веднага след османското завладяване[3]. За Шумен и неговата околност това е годината 1388. Също така се счита, че хомогенните трезори с османски акчета се появяват след излизането от употреба на българските сребърни монети на Иван Александър, Иван Шишман и Иван Срацимир – т.е. в началото на XV в.[4] Сравнително ранната датировка на разглежданата тук находка на практика опровергава това твърдение или е едно изключение.

II. *ИЛДЪЗ ТАБИЯ (ЗВЕЗДНОТО УКРЕПЛЕНИЕ) КРАЙ ШУМЕН* РИМ - Шумен, инв. № 15214.

Откупена от Георги Димитров, колекционер от Шумен през 2007 г. Намерена от самия него около Илдъз табия край Шумен. Съдържа 14 акчета на емир Сюлейман (1402–1411). Монетите са от един тип и са в много добро състояние. Някои са вторично орязани по периферията. *Непубликувана.*

След пленяването на Баязид Йълдъръм от Тамерлан при Анкира през 1402 г. Османската империя изпада в династична криза, породена от борбите за престола между синовете на Баязид. Това неминуемо довежда до нарушаване ритъма на живот в държавата. В периода на междуособици между принцовете емир Сюлейман завладява хазната, премества се от Бурса в Одрин, като се опитва да утвърди господството си в Румелия. През неговото управление, което продължава до 1411 г. [813 г. по Х.], са били сечени различни сребърни и медни монети. Върху аверса на повечето от тях за първи път е изобразена тугра. Сребърните акчета с изображение на тугра са разнообразни. В туграта е изписано “Emir Süleyman bin Bayezid”. Над някои от тях отдолу или отгоре е изписана думата “emir”, а над туграта в повечето монети има растителен мотив с цветя[5].

Емисиите на емир Сюлейман са широко разпространени в Североизточна България. Това от една страна се дължи на факта, че в негови ръце са както хазната, така и целия административен апарат, а самата Румелия остава незасегната от междуособиците. Освен това североизточните територии

са заселени с мюсюлманско население, което е основният ползвател на неговите емисии. Те на практика обслужват пазара и търговията в регионите, където османската власт е вече трайно наложена. Като пример са данните от средновековния Шумен – от 11 монети на емира, 5 са сребърни, а останалите медни[6]. Въпреки че в периода 1409–1411 г. в североизточните български земи се подвизава единият от претендентите – Муса, то трезори с негови монети не са открити. Регистрирани са само 12 единични екземпляра[7].

В нумизматичната литература са документирани няколко колективни находки съдържащи емисии на емир Сюлейман: *Стражица* – 27 екз.; *Русенско* – 20 екз.; *Варненско; Шуменско; Перник; Тервелско*. Само в последните две находки освен емисии на емира има и по-късни – на Мехмед I и Мурад II. Останалите съдържат монети на Баязид I и други емисии[8]. Единствената находка, чийто състав включва само монети на емир Сюлейман е намерена в района на Шуменската крепост. Тя е била и най-многобройна – 400–500 акчета. За съжаление данните за това съкровище дължим на информатор и днес то е безвъзвратно загубено за науката[9]. От с. Дъбрава, Старозагорско произхожда находка от 350 акчета от периода на междуцарствието, но без да се конкретизира нейния състав[10].

Разглежданото тук малко съкровище е намерено също в района на средновековния Шумен и по-точно в местността Илдъз табия. Това е най-североизточната част от шуменското плато, която като венец обгражда града от северозапад. Околността е известна като Илдъз табия (Звездна крепост, укрепление), поради солидните укрепления от турско време. В същата местност обаче са регистрирани и археологически структури от по-ранни епохи. Карел Шкорпил съобщава, че под височината има останки от изкуствени пещери със следи от живопис, а в съседство с тях се намира и църква[11]. Той само потвърждава видяното вече от Петър Богдан, посетил тези места през 1640 г. В подножието на скита е местността "Под манастира", чиято топонимия е пряко свързана със самия манастир. В миналото при обработка на почвата са забелязани зидове, които обаче не са документирани и проучени[12]. От същото място през 20-те години на XX в., а и по-рано са откривани сребърни монети на цар Иван Александър[13]. Фортът Илдъз табия е изграден по време на руско-турската война от 1828–1829 г. Разположен е в източния край на Звездния хребет с форма на неправилен триъгълник. До окончателното напускане на турците от града остава един от неговите основни стратегически пунктове[14]. Разглежданата тук находка обаче се оказа, че произхожда от поляна намираща се върху самото възвишение, встрани от табията. На това място все още личат следи от зидове, а намерените материали се датират от праисторическата епоха до късното средновековие. Може да се предположи, че съществувалото тук поселение е било в пряка връзка с Шуменската крепост. По самото плато има няколко такива поселения, които не са проучвани по археологически път. Местоположението на

селището в края на платото води към допускането, че то е имало охранителни функции. На практика от тази височина се контролира пътят водещ към Дръстър, Плиска и морето. В опита за идентификация на селището се натъкваме на намиращото се в подножието на платото село Стража, застроено в източните поли на Илдъз табия до извора Баш-бунар. То е разположено североизточно от м. "Под манастира" и има южно изложение. До него в северозападна посока е м. "Лещовица", в която също е регистрирано селище от ранното средновековие. Няма съмнение, че името на селото стои в пряка връзка с местоположението и охранителните функции, които е имало и е от времето преди идването на турците. През османския период се е ползвало с привилегиите на войнушко село. Регистрирани са две наблюдателни кули – в западния и северозападния край на селото[15]. Най-ранното писмено сведение за село Стража датира от 1573 г[16]. Упоменатите имена в джелепкешанския списък са на българи, което означава, че през XVI в. селото е все още българско. През 1620–1621 г. в с. Стража са записани 80 къщи на българи[17]. Известно е, че при овладяването на българските крепости, османците оставят в тях малобройни гарнизони. Самите те се заселват в равнината, тъй като тя отговаря на техния начин на живот. След опожаряването на Шуменската крепост от кръстоносците през есента на 1444 г. тя е изоставена от турците, а с нея и всички поселения по самото плато. Поради това може да се допусне, че и средновековното село Стража се е смъкнало от височината в подножието на скалите, като е продължило да изпълнява охранителни функции. До него се е намирал и скалният манастир с църква, който е обслужвал жителите на селото. Възможно е, намирането на находката със сребърни акчета на емир Сюлейман горе на самото плато да означава, че в началото на XV в. село Стража е било локализирано все още на самото възвишение. Вероятно преместването му в подножието е станало най-рано през втората половина на XV в. Не изключвам възможността селото да е съществувало едновременно както горе, така и долу под скалите. Датировката на находката – в първото десетилетие на XV в., предполага, че акчетата са били собственост на обитател на селото. Предвид еднородният й състав може да се направи заключение, че в началото на XV в. българските монети са били излезли от циркулация, а местният пазар вече е обслужван от монетите на завоевателя. Може да се допусне че размирициte настъпили след смъртта на емир Сюлейман и несигурния живот в региона са станали причина за нейното укриване.

III. *ВИСОКА ПОЛЯНА***.** РИМ – Шумен, инв. № 14952. *Непубликувана.*

Находката постъпва в музея през 2005 г. чрез Николай Милчев Николов. Намервачите й, от които той я е откупил, твърдят, че произхожда от местност разположена източно от селото! Състои се от 143 сребърни акчета, които се разпределят така:

- Мурад I (1359-1389) - 4;
- Баязид I (1389-1402) - 2;
- Мехмед I (1413-1421) - 1;
- Мурад II (1421-1451) - 2;
- Мехмед II (1451-1481) - 14;
- Баязид II (1481-1512) - 71;
- Селим I (1512-1520) - 8;
- Сюлейман I (1520-1566) - 14;
- Селим II (1566-1574) - 8;
- Мурад III (1574-1595) - 1;
- Неопределени - 18;

Веднага се вижда, че трезорът е трупан в продължение на 200 години. Монетите са събирани селективно, тъй като са изцяло сребърни и то в добро състояние. Най-голямото натрупване става при управлението на султан Баязид II и по-късно при Сюлейман I Великолепни. Находката дава възможност да се проследи постепенното влошаване на качеството на акчето – процес особено забележим след емисиите на Баязид II. Сплавта на метала се влошава, както и качеството на самите монети. През периода 1585–1640 г. настъпва обезценяване на сребърното акче и се налага замяната му с нова сребърна монета. Трезорът е окончателно акумулиран в средата на XVI в., т.е. преди настъпването на този период и свидетелства за започналата девалвация на стабилната османска парична единица и нейното отражение в османските провинции. Това е период на непрестанни военни конфликти водени между Империята и съседни държави. В тази нестабилна обстановка е станало и основното натрупване на съкровището.

Освен с разнообразния състав, обусловен от широката хронологическа рамка на находката, тя се отличава и с пъстротата на монетарниците, в които са били отсечени монетите. Всичките 6 монетарници се намират в европейската част на империята. Най-много емисии са емитирани в Новар (Ново бърдо) – 62 екз.; следва монетния двор на столицата Истанбул (Константиние) – 18 екз., Кратова (Кратово) – 10, Едирне (Одрин) – 9, Серез (Сяр) – 5 и Бурса (Бруса) – 2. Баязид II е не само султанът с най-многобройни емисии, но и с най-пъстри монетни дворове – неговите 71 акчета са отсечени във всичките изброени монетарници. Водеща е отново позицията на Новар – 50 екз., Кратова – 7, Едирне – 4, Серез и Константиние с по 3 екз. и Бурса с 1 екз. Находката съдържа и 1 акче на султан Мехмед I. Неговите монети са изключително редки – не само сребърните, но и медните. Въпреки това от средновековния Шумен са документирани 8 мангъра[18]. Съкровището е интересно и с това, че в него отсъстват характерните за този тип трезори български средновековни сребърни монети – факт, свидетелстващ, че при започването на неговото акумулиране те вече са били излезли от употреба. Това е важен индикатор маркиращ времето на разпадане на остатъците от българското средновековно стопанство и неговите финансови структури.

IV. *ЯСЕНКОВО***.** РИМ – Шумен, инв. № 15030.

Постъпва в музея също през 2005 г. от Николай Милчев Николов. *Непубликувана.*

Находката е с хомогенен състав – 258 медни мангъра от султан Сюлейман II (1687–1691). Местонамирането ù също може да бъде поставено под въпрос, тъй като приносителят я е откупил. При предаването ѝ в музея монетите бяха слепени една за друга, което сочи, че при намирането им са били вложени в кемер. Вероятно от престоя в земята той е изтлял и е останала само паричната сума. Възможно е и самите намервачи да са взели или унищожили кесията, в която са съхранявани. Тази находка се отличава от останалите три по няколко признака: хронологически е най-късно трезорираната към края на XVII в.; съставена е изключително от медни монети всичките от един султан. Преобладаващ брой от мангърите – 217 са отсечени в монетарницата на Константиние (Истанбул) през 1687/88 г., а 15 екз. в монетния двор на Сарай (Сараево). Останалите 26 мангъра са с неопределено монетно ателие.

След инвазията на испанци и португалци в Новия свят оттам към Европа постъпват регулярно определени количества злато и сребро. Започва производството на големи парични суми, които постепенно изместват стабилното до този момент османско акче. Както вече бе посочено през периода 1585-1640 г. османската сребърна монета е обезценена и нейната девалвация води до закриването на повечето монетарници в Империята. Остава да функционира само монетния двор в столицата Истанбул. В края на своето управление султан Мурад IV внася от Европа първите машини за фабрично производство на монети. Така синът му Сюлейман II започва да произвежда златните, сребърните и медните монети с нова техника. Неговите медни монети са първите фабрични мангъри в Османската империя. За първи път отсича големи сребърни монети по подражание на европейските талери. Те имат диаметър 40 мм и се наричат "грошове".

Всичките мангъри трезорирани в находката от с. Ясенково са отсечени по новия фабричен метод. Това вероятно обяснява и тяхното заделяне веднага след пускането им в циркулация. Степента на износеност свидетелства, че са били в оборот определен период от време. Възможно е да са донесени направо от Истанбул или пък да са парична сума притежание на търговец. Не изключвам и една друга възможност – да са били притежание на еничар. Има данни че през този период в североизточните територии масово се заселват пенсионери и ветерани еничари. Само в град Шумен през 1762 г. имало 400 еничарски семейства[19]. Ето защо въпросната сума може да бъде разгледана като заплата или пенсия на еничар снабдил се с поземлено владение в чертите на с. Ясенково или просто живеещ там. Находката е интересна не само със своя хомогенен състав, но и поради факта, че всички монети са отсечени по новия промишлен метод на производство. Няколко

от мангърите са орязани – или за проверка на метала или с цел отнемането му до определен тегло.

За първи път селата Висока поляна (тур. Олуклу) и Ясенково (тур. Исенкова или Чукур) се срещат в "Списък от 1676 г. за разхвърляне върху раята в каза Шумен на ханета авариз[20]. Срещат се и в "Списък със зеамети, тимари и мукатаа"[21]. От "Годишник (салнаме) от 1873 г." става ясен и народностния им състав – изброени са само мюсюлмански домакинства без нито едно християнско[22]. И двете съкровища освен важен извор за самите селища са интересни и със своя състав. Находката от *ВИСОКА ПОЛЯНА* е натрупана в период, когато сребърният номинал е все още стабилна валута и на практика маркира края на епохата на сребърното османско акче. Съкровището от *ЯСЕНКОВО* пък бележи следващия етап в османското монетосечене настъпил след девалвацията на акчето – навлизането на новите технологии, машинното отсичане на първите монети и новия курс на Османската империя на приобщаване към европейския начин на живот.

Друг характер имат трезорите от Шуменско и Илдъз табия. Освен че хронологически са по-ранни, те съдържат и високо стойностни акчета маркиращи апогея на този сребърен номинал. Съкровището от *ШУМЕНСКО* е съставено от ранните и рядко срещани емисии на султан Орхан. Находката от *ИЛДЪЗ ТАБИЯ* със своя хомогенен състав изпълнен изцяло от акчетата на емир Сюлейман, е втората намерена отново в района на Шуменската крепост. Възможно е тази малка сума да е била част от по-голямо съкровище, което за съжаление днес е вече разпиляно. Освен значимостта им като нумизматични паметници, четирите находки са и важен извор за историята на Шумен и околността му през периода на петнадесетото - седемнадесетото столетие.

Находка	Диаметър	Тегло	Описание	Литература	
ШУМЕНСКО, инв. № 15217 23 акчета I.1 – 2 екз.	17/18; 13/15	1.06; 0.88	***Орхан (1324-1362)*** *Л.:* Lâilâhe illallah Muhammedün Resulullah لااله الا الله محمد رسول الله *О.:* Essultanül a`zam Orhan bin Osman halledallahü mülkehü السلطا ن العظم اورخا ن بن عثما ن خلد ملكه	*Pere*, 1968, no. 1.3	
I.2 – 21 екз.	ср. р-р 18/20	ср. тегло 1.21	***Мурад I (1359-1389)*** *Л.:* Lâilâhe illallah Muhammedün Resulullah لااله الا الله محمد رسول الله O.: Murad bin Orhan halledallahü mülkehü (по средата има една права линия) مراد بن اورخا ن خلد ملكه	*Pere*, 1968, no. 2.6	
ИЛДЪЗ ТАБИЯ КРАЙ ШУМЕН, инв. № 15214 14 акчета I.1 – 2 екз.	13/14; 13/14	1.04; 1.12	***Емир Сюлейман (1402-1411)*** ***1. 806 г. по Х.*** ***върховете на буквите са извити*** *Л.*: В тугра Emir Süleyman bin Bayezid *О.*: Hullide mülkühü 806 (наоколо са изписани имената на четиримата халифи) خلد ملكه ٨٠٦	*Pere*, 1968, no. 3.20	
I.2 – 4 екз.	14/15; 13/16; 12/14; 12/13	0.92; 1.08; 1.14; 1.08	***2. 806 г. по Х.*** ***както горе***	*Pere*, 1968, no. 3.20-22	

I.3 – 4 екз.	15/17; 15/16; 1415; 13/14	1.06; 1.14; 1.00; 0.94	***3. 806 г. по Х.*** ***върховете на буквите са прави*** *Л.*: В тугра Emir Süleyman bin Bayezid *О.*: Hullide mülkühü 806 (наоколо са изписани имената на четиримата халифи) خلد ملكه ٨٠٦	*Pere*, 1968, no. 3.21	
I.4 – 4 екз.	14/16; 16/16; 13/15; 13/16	1.16; 1.20; 1.14; 1.04	***4. 806 г. по Х.*** ***над туграта има мотив на цветя*** ***както горе***	*Pere*, 1968, no. 3.22	
ВИСОКА ПОЛЯНА, инв. № 14952 143 акчета I. no. 14952/1 – 4 екз.	13/14; 13/15; 12/14; 11/12	1.10; 1.08; 1.16; 1.08	***I. Мурад I (1359-1389)*** *Л. :* Murad bin Orhan مراد بن اورخان *О. :* Hullide mülkühü (по средата има три черти) خلد ملكه	*Pere*, 1968, no. 2.8	
II. no. 14952/2 – 2 екз.	12/13; 9/10	1.16; 0.56	***II. Баязид I (1389-1402)*** *Л.* : Bayezid bin Murad با يزيد بن مراد *О.* : Hullide mülkühü 792 خلد ملكه ٧٩٢	*Pere*, 1968, no. 2.14	

III. no. 14952/3 – 1 екз.	13/14	1.10	***III. Мехмед I. 1413-1421*** *Л.* : Mehmed bin Bayezid han azze nasrühü محمد بن با يزيد خا ن عز نصره *О.*: Hullide mülkühü duribe […] 822 خلد ملكه ضربـ […] ٨٢٢	*Pere*, 1968, no. 4.14 неизвестна монетарница	
IV. no. 14952/4 – 2 екз.	12/12; 12/12	1.14; 1.08	***IV. Мурад II (1421-1451)*** **1. 825 г. по Х** *Л.* : Murad bin Mehmed 825 (във формата на тугра) *О.* : Hullide mülkühü duribe Bursa خلد ملكه ضربـ برسه **2. 834 г. по Х** *Л.* : Murad bin Mehmed han 834 مراد بن محمد خان ٨٣٤ *О.* : Hullide mülkühü duribe Edirne خلد ملكه ضربـ ادرنه	*Pere*, 1968, no. 5.53 монетарница Бурса *Pere*, 1968, no. 5.59 монетарница Одрин	

V. no. 14952/5 – 14 екз. V.1 – 1 екз.	10/10	0.90	***V. Мехмед II (1451-1481)*** **1. 865 г. по Х.** *Л.*: Mehmed bin Murad han azze nasrühü 865 ممحد بن مراد خان عز نصره ٨٦٥ *О.*: Hullide mülkühü duribe Novar خلد ملكه ضرب نوار	*Pere*, 1968, no. 7.86 монетарница Ново бърдо	
V.2 – 2 екз.	10/10; 10/11	0.90; 0.90	**2. 865 г. по Х.** *Л.*: Mehmed bin Murad han azze nasrühü 865 ممحد بن مراد خان عز نصره ٨٦٥ *О.*: Hullide mülkühü duribe Serez خلد ملكه ضرب سرز	*Pere*, 1968, no. 7.86 монетарница Сяр	
V.3 – 4 екз.	10/13; 10/11; 10/11; 9/10	1.00; 0.86; 0.88; 0.90	**3. Одрин. 865 г. по Х.** *Л.*: Mehmed bin Murad han azze nasrühü 865 ممحد بن مراد خان عز نصره ٨٦٥ *О.*: Hullide mülkühü duribe Edirne خلد ملكه ضرب ادرنه	*Pere*, 1968, no. 7.86 монетарница Одрин	

V.4 – 1 екз.	10/11	0.88	**4. 875 г. по Х.** *Л.*: Mehmed bin Murad han azze nasrühü 875 ممد بـ مـ خا عز نصره ٨٧٥ *О.*: Hullide mülkühü duribe Kostantiniye خلـ ملكه ضربـ قصطنطنيه	*Pere*, 1968, no. 7.87 монетарница Инстанбул	
V.5 – 3 екз. V.6 – 1 екз.	11/11; 10/11; 10/11 10/11	0.86; 0.88; 0.94 0.74	**5. 875 г. по Х.** *Л.*: Mehmed bin Murad han azze nasrühü 875 ممد بـ مـ خا عز نصره ٨٧٥ *О.*: Hullide mülkühü duribe Novar خلـ ملكه ضربـ نـ **6. 880 г. по Х.** *Л.*: Sultan Mehmed bin Murad han سلطا محمد بـمـ دـ خا *О.* : Azze nasrühü duribe Kostantiniye sene 880 عز نصره ضربـ قصطنطنيه سنه ٨٨٠	*Pere*, 1968, no. 7.87 монетарница Новар *Pere*, 1968, no. 7.88 монетарница Инстанбул	

V.7 – 1 екз.	8/9	0.30	**7. неустановен тип – монетарницата и годината не се четат** *Л.:* Sultan Mehmed bin [Murad han] سلطا ن محمد بن [مراد خا ن] *О.* : Azze nasrühü [duribe …] عز نصره [… ضربـ]		
V.8 – 1 екз.	10/11	0.74	**8. неустановен тип –годината не се чете** *Л.*: Mehmed han bin […] محمد خان بن […] *О.:* Azze nasrühü duribe Novar عز نصره ضربـ نوار	монетарница Ново бърдо	
VI. no. 14952/6 – 71 екз. VI.1 – 1 екз.	10.5/10.5	0.72	***VI. Баязид II (1481-1512)*** **1. 886 г. по Х.** *Л.* : Sultan Bayezid bin Mehmed han سلطا ن با يزيد بن محمد خا ن *О.* : Azze nasrühü duribe Bursa sene 886 عز نصره ضرب برسه سنه ٨٨٦	*Pere*, 1968, no. 8.105 монетарница Бурса	

			2. **886 г. по Х.** *Л.* : Sultan Bayezid bin Mehmed han سلطا ن با يزيد بن محمد خا ن *О.* : Azze nasrühü duribe Kostantiniye sene 886 عز نصره ضرب قصطنطينيه سنه ٨٨٦	*Pere*, 1968, no. 8.105 монетарница Инстанбул	
VI.2 – 3 екз.	11/12; 10/11; 10/12	0.76; 0.74; 0.60			
			3. **886 г. по Х.** *Л.* : Sultan Bayezid bin Mehmed han سلطا ن با يزيد بن محمد خا ن *О.* : Azze nasrühü duribe Edirne sene 886 عز نصره ضرب ادرنه سنه ٨٨٦	*Pere*, 1968, no. 8.105 монетарница Одрин	
VI.3 – 4 екз.	11/12; 10/11; 11/12; 10/11	0.74; 0.72 0.72; 0.72			
			4. **886 г. по Х.** *Л.* : Sultan Bayezid bin Mehmed han سلطا ن با يزيد بن محمد خا ن *О.* : Azze nasrühü duribe Serez sene 886 عز نصره ضرب سرز سنه ٨٨٦	*Pere*, 1968, no. 8.105 монетарница Сяр	
VI.4 – 3 екз.	10/11; 10/11; 10/10	0.68; 0.72; 0.74			

VI.5 – 50 екз.	ср. р-р 10/11	ср. т. 0.75	**5.** **886 г. по Х.** *Л.* : Sultan Bayezid bin Mehmed han سلطان بايزيد بن محمد خان *О.* : Azze nasrühü duribe Novar sene 886 عز نصره ضرب نوار سنه ٨٨٦	*Pere*, 1968, no. 8.105 монетарница Ново бърдо		
VI.6 – 7 екз.	ср. р-р 10/11	ср. т. 0.74	**6.** **886 г. по Х.** *Л.* : Sultan Bayezid bin Mehmed han سلطان بايزيد بن محمد خان *О.* : Azze nasrühü duribe Kratova sene 886 عز نصره ضرب قروطوه سنه ٨٨٦	*Pere*, 1968, no. 8.105 монетарница Кратово		
VI.7 – 1 екз.	10/10	0.72	**7.** **886 г. по Х.** *Л.* : Sultan Bayezid bin Mehmed han سلطان بايزيد بن محمد خان *О.* : Azze nasrühü duribe […] sene 886 عز نصره ضرب […] سنه ٨٨٦	*Pere*, 1968, no. 8.105 неизвестна монетарница		

				8. неизвестна монетарница и година *Л.* : Sultan Bayezid bin Mehmed han سلطان بايزيد بن محمد خان *О.* : Azze nasrühü […] sene 886 عز نصره […]	*Pere*, 1968, no. 8.105	
	VI.8 – 2 екз.	10/12; 10/11	0.72; 0.74			
				VII. Селим I (1512-1520) **1. 918 г. по Х.** *Л.:* Sultan Selim şah bin Bayezid han سلطان سليم شاه بن بايزيد خان *О.:* Azze nasrühü duribe Kostantiniye sene 918 عز نصره ضرب قصطنطنيه سنه ٩١٨	*Pere*, 1968, no. 10.136 монетарница Инстанбул	
	VII. no. 14952/7 - 9 екз. VII.1 – 5 екз.	11/12; 10/11; 10/12; 10/11; 10/10	0.70; 0.78; 0.64; 0.72; 0.64			
				2. 918 г. по Х. *Л.:* Sultan Selim şah bin Bayezid han سلطان سليم شاه بن بايزيد خان *О.:* Azze nasrühü duribe Kratova sene 918 عز نصره ضرب قرطوه سنه ٩١٨	*Pere*, 1968, no. 10.137 монетарница Кратово	
	VII.2 – 2 екз.	10/11; 10/10	0.66; 0.72			
				3. 918 г. по Х. *Л.:* Sultan Selim şah bin Bayezid han سلطان سليم شاه بن بايزيد خان *О.:* Azze nasrühü duribe Novar sene 918 عز نصره ضرب نوار سنه ٩١٨	*Pere*, 1968, no. 10.142 монетарница Ново бърдо	
	VII.3 – 1 екз.	11/12;	0.72			

			4. неустановен тип – монетарницата и годината не се четат *Л.:* Sultan Selim şah bin Bayezid han سلطان سليم شاه بن بايزيد خان *О.:* Azze nasrühü [duribe …] عز نصره ضرب […]		
VII.4 – 1 екз.	10/11;	0.68			
			VIII. Сюлейман I (1520-1566) **1. 926 г. по Х.** *Л.*: Sultan Süleyman şah bin Selim şah سلطان سليم شاه بن بايزيد خان *О.:* Azze nasrühü duribe Kratova sene 926 عز نصره ضرب قروطوه سنه ٩٢٦	*Pere*, 1968, no. 14.203 монетарница Кратово	
VIII. no. 14952/8 – 14 екз. VIII.1 – 1 екз.	11/12	0.70			
			2. 926 г. по Х. *Л.*: Sultan Süleyman şah bin Selim şah سلطان سليم شاه بن بايزيد خان *О.:* Azze nasrühü duribe Kostantiniye sene 926 عز نصره ضرب قصطنطنيه سنه ٩٢٦	*Pere*, 1968, no. 14.209 монетарница Инстанбул	
VIII.2 – 3 екз.	12/12; 11/12; 10/10	0.70; 0.66; 0.70			

VIII.3 – 2 екз.	11/12; 11/12	0.74; 0.50	**3. неустановен тип и година** *Л.*: Sultan Süleyman […] bin Selim şah سلطا ن سليما ن […] بن بايزيد خان *О.:* Azze nasrühü duribe Novar [sene …] عز نصره ضربِ نوار [سنه…]	монетарница Ново бърдо	
VIII.4 – 2 екз.	10/12; 10/11	0.72; 0.48	**4. неустановен тип и година** *Л.*: Sultan Süleyman […] bin Selim şah سلطا ن سليما ن […] بن بايزيد خان *О.:* Azze nasrühü duribe Nova Bırda [sene …] عز نصره ضربِ نوا بردە [سنه…]	монетарница Ново бърдо	
VIII.5 – 3 екз.	11/13; 10/11; 10/12	0.50; 0.48; 0.38	**5. 926 г. по Х. – неизвестен тип и монетарница** *Л.*: Sultan Süleyman şah bin Selim şah سلطان سليم شاه بن بايزيد خان *О.:* […] [sene] 926 […] [سنه] ٩٢٦		
VIII.6 – 1 екз.	10/11	0.72	**6. неустановен тип, година и монетарница** *Л.*: Sultan Süleyman […] bin Selim […] سلطا ن سليما ن […] بن سليم […] *О.:* Azze nasrühü […] عز نصره		

			7. неустановен тип, година и монетарница *Л.*: Sultan Süleyman […] سلطا ن سليما ن […] *О.:* […] […]		
VIII.7 – 2 екз.	10/12; 11/12	0.48; 0.50			
			IX. Селим II (1566-1574) **1. неизвестна година** *Л.*: Sultan Selim şah […] سلطان سليم شاه […] *О.*: Azze nasrühü duribe Kost[antiniye] [sene …] عز نصره ضربﺑ قصط[نطنيه] [سنه …	*Pere*, 1968, no. 16.254 монетарница Инстанбул	
IX. no. 14952/9 – 8 екз.					
IX.1 – 2 екз.	10/11;10/11;	0.72;0.72;			
			2. неустановен тип и година *Л.*: Sultan Selim […] bin […] سلطان سليم […] بن […] *О.*: Azze nasrühü d[uribe] Kostan[tiniye] [sene …] عز نصره ضﺮﺑ] قصطنط[نطنيه] [سنه …	монетарница Инстанбул	
IX.2 – 2 екз.	10/11; 10/11	0.72; 0.72			
			2. неустановен тип и година *Л.*: [Sultan Selim bin] Süleyman [سلطان سليم بن] سليما ن O.: Hullide m[ülkühü] [duribe] Novar [sene …] خلد ملكه [ضربﺑ] نوار [سنه …	монетарница Ново бърдо	
IX. 3 – 2 екз.	12/12; 11/12	0.70; 0.70			

			3. 972 г. по Х. – неустановен тип и монетарница *Л.*: [Sultan] Selim […] [bin] Süleyman han […] [سلطان] سليم [بن] سليما ن خان *О.:* Azze nasrühü duribe […] [sene] 972 عز نصره ضربـ […] [سنه] ٩٧٢		
IX.4 – 1 екз.	11/12	0.66			
			4. 972 г. по Х. – неустановен тип и монетарница *Л.*: Sultan Selim […] [bin] Süleyman […] سلطان سليم […] [بن] سليما ن […] *О.:* Azze nasrühü duribe […] sene 972 عز نصره ضربـ […] سنه ٩٧٢		
IX.5 - 1 екз.	11/11	0.66			
			Х. Мурад III (1574-1595) *Л.* : Sultan Murad bin […] سلطان مراد بن […] *О.:* Azze nasrühü duribe Kostant[iniye] [sene …] عز نصره ضربـ قصطنط[نيه] [… سنه]	*Pere*, 1968, no. 18.299 монетарница Инстанбул	
X. no. 14952/10 – 1 екз.	11/11	0.32			
XI. no. 14952/11 – 18 екз.	ср. р-р 10/11	ср. т. 0.57	**неопределени**		

			Сюлейман II (1687-1691)		
ЯСЕНКОВО, инв. № 15030 258 мангъра I.1 – 217 екз.	ср. р-р 19/21	ср. т. 1.50	**1. 1099 г. по Х.** *Л.*: Süleyman bin Ibrahim el-muzafferü daima Tугра *О.:* Duribe fi Kostantiniye 1099 ضرب فی قسطنطنیه ١٠٩٩	*Pere*, 1968, no. 28.471 монетарница Константиние	
I.2 – 15 екз.	ср. р-р 19/20	ср. т. 1.58	**2. 1100 г. по Х.** *Л.*: Süleyman bin Ibrahim el-muzafferü daima Tугра *О.:* Duribe fi Saray 1100 ضرب فی سرای ١١٠٠	*Pere*, 1968, no. 28.472 монетарница Сарай	
I.3 – 26 екз.	ср. р-р 19/20	ср. т. 2.02	**3. неопределени**		

[1] **Дремсизова-Нелчинова, Ц., В. Антонова.** Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София. 1975, № 12, № 364.

[2] **Лазаров, Л.** Ранни османски монети (XIV–XV в.) от колекцията на Дългополския музей. – В: Нумизматични проучвания и материали, част 5, 2004, с. 14–15.

[3] **Лазаров, Л.** Поглед върху монетната циркулация в днешните български земи през XV в. (според данните от колективните находки). – Нумизматика и сфрагистика, кн. 1–2, 1992, с. 35.

[4] Пак там.

[5] **Pere, N.** Osmanlilarda madeni paralar. Istanbul, 1968, c. 59.

[6] **Жекова, Ж.** Монети и монетно обръщение в средновековния Шумен. София, 2006, с. 163–164.

[7] **Лазаров, Л**. Акчета на Муса Челеби от Източна България. – В: Нумизматични проучвания и материали. част 5. 2004, 33–34.

[8] **Лазаров, Л**. Поглед върху... , с. 45.

[9] **Лазаров, Л.** Някои данни за разпространението на ранните османски монети в днешните български земи (под печат).

[10] Пак там.

[11] **Шкорпил, К.** Памятники вь окрестностяхь Абобской равниный: Стана, Провадійскія горы, водораздельныя возвышенности и Шуменскія горы. – ИРАИК, X, 1905, с. 438.

[12] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 7.

[13] ИМШ/В инв. № 2357 – Тетрадка по описание на град Шумен, 25.II.1924 г., л. 23–24, по описание на К. Божилов.

[14] **Джумалиев, Г.** История на Шуменската крепост. Принос към историята на град Шумен. Шумен, 1927, с. 39–44.

[15] **Денчев, В.** Село Стража и махала Стража преди Освобождението. – В: Шумен и Шуменско. кн. 3. 1971, 26–27.

[16] **Георгиева, Д., М. Пенков.** – В: Шумен и Шуменско XV–XIX в. Шумен, 1996, № 12.

[17] Пак там, № 16.

[18] **Жекова, Ж.,** Пост. цит, 164.

[19] **Георгиева, Ц**. Еничарите в българските земи. София, 1988, с. 135–137.

[20] **Георгиева, Д., М. Пенков.** Пост. цит., № 26.

[21] Пак там, № 36.

[22] Пак там, № 46.

NEWLY DISCOVERED HOARDS OF OTTOMAN COINS FROM THE SHUMEN REGION (14-TH – 17-TH C.)

Zhenya Zhekova

The object of a present paper are four hoards consisting entirely of Ottoman coins. The hoards descended from the Shumen region. All of them were bought from private collectors. Thus the information for their origin is not completely authentic.

I. The hoard from the vicinity of **Shumen** consisting of 23 akches – 2 belong to Orchan (1326–1359) and 21 to Murad I (1359–1389). The emissions of sultan Orchan are very rare. There are only two hoards of coins of Orchan. Probably the hoard was hidden in the end of the 14-th c.

II. The next hoard originated from the vicinity of the Ottoman fort **Yaldaz tabia**. But the real spot of finding is a medieval settlement on the top of the Shumen plateau. It comprises of 14 akches of emir Sjulejman. The hoard was buried during the time of violence between the sons of Bayazid.

III. The treasure from the village of **Visoka polyana** consists only of silver coins – 143 akches. But it is more various – includes coins of the sultans: Murad I (1359–1389) – 4; Bayazid I (1389–1402) – 2; Mehmed I (1413–1421) – 1; Murad II (1421–1451 – 2; Mehmed II (1451–1481) – 14; Bayazid II (1481–1512) – 71; Selim I (1512–1520) – 8; Sjulejman I (1520–1566) – 14; Selim II (1566–1574) - 8; Murad III (1574–1595) – 1; undetermined – 18. This hoard shows gradual devaluation of the silver ottoman coin in the end of the 16-th c.

IV. The hoard from **Yasenkovo** is the biggest one – 258 mangars of sultan Sjulejman II (1687–1691). This treasure is the only consist entirely of copper coins and it is the latest one. During the reign of Sjulejman II the process of coin striking changes from manual into mechanical. That is why the main importance of all four hoards are that they showed the processes of devaluation of Ottoman silver coins and the influence of the new Europian industrial methods. The treasures also give us an important information about the settlement in the Shumen region during the period of 14-th–17-th c.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА КОЖУХАРСТВОТО В ШУМЕН

Ирина Витлянова

Кожухарството е един от многото занаяти, практикувани в Шумен през XIX и началото на XX век. Кога точно е поставено неговото начало в града и кои са първите майстори, на този етап на проучване, все още не може да се каже с точност.

Едно от първите сведения за ранното практикуване на кожухарството в Шумен е вакъфнамето на Хаджи Мехмед Ага от 1671 година, в което той завещава два кожухарски дюкяна на управителя на вакъфа му[1]. Според известния шуменски краевед и изследвач на Шумен през Възраждането, Георги С. Джумалиев, кожухарският занаят процъфтява през епохата на турското владичество[2]. Основна предпоставка за това е превръщането на града в турска военна крепост с многоброен гарнизон. Това обстоятелство спомага за развитието на редица занаяти, като абаджийство, хлебарство, железарство, дърводелство, мутафчийство, сарачество и др. дейности, свързани най-вече с консумативните нужди на многобройния турски гарнизон и градското население на Шумен. Сред тези занаяти се нарежда и кожухарството, известно още сред местното население като кюркчийство (от тур. *кюрк* - животинска кожа, наименование на дреха, гарнитура или подплата, изработена от кожа с пухкав косъм).

Докато за традиционното развитие на кожухарството в Българските земи има достатъчно изследвания[3], то за кожухарския занаят в Шумен и Шуменско до сега не са правени специални проучвания. Откъслечни сведения за състоянието на този занаят съобщава Ил. Р. Блъсков в "Материалъ по Историята на нашето възраждание в гр. Шумень"[4]. Важна информация за кожухарството се съдържа в две обширни статии на Георги Джумалиев: "Икономическо развитие на гр. Шумен през първите векове на турско владичество"[5] и „Икономическо развитие на гр. Шумен през първите две десетилетия след Освобождението (1878–1900)"[6], както и в изследването на Минко Пенков „Обществена дейност на шуменските еснафи през епохата на Възраждането"[7]. Настоящото изследване включва времето от края на XVIII до първите десетилетия на XX век. За по-ранния период от развитието на кожухарството в Шумен липсва достатъчен документален материал.

Кожухарството е изключително български занаят, използващ за свой основен материал обработени кожи от домашни и по-рядко от диви живот-

ни. Майсторите кожухари изработват предимно връхни мъжки, женски и детски дрехи, познати под общото име кожух, подплати и гарнитури към дрехи и калпаци. За собствени нужди същите изработват ремъци, опинци и други кожени изделия. Благоприятна предпоставка за развитието на този занаят в Шумен е състоянието на овцевъдството в околните на града села, което е основният източник на суровина[8].

В началото на XVIII век кожухарството вече е утвърден занаят в града. С постепенното нарастване на населението и на селищната структура, се увеличава и броят на пазарните места, с което се поставя начало на групиране на занаятчийските дюкяни от един и същ бранш в отделни чаршии. Кожухарските дюкяни също се обособяват в отделна чаршия − Битпазар, където още в началото на XVIII век за нуждите на многобройното занаятчийство са изградени бани, кафенета, шадравани, кула−часовник. Голяма част от майсторите кожухари започват да работят не само по поръчка, но и за задоволяване потребностите на пазара.

През втората половина на XVIII век кожухарите се организират в самостоятелен еснаф. За това свидетелства съхраняваната и до днес в църквата "Св. Възнесение" в Шумен плащаница с извезани на гръцки език надписи. Единият от тях гласи: "Настоящото епитафие съществува чрез иждивението (иждивение в смисъл на "разноски") на благословените еснафи кюркчии, които са от града Шумен в лето 1776". Плащаницата е изработена в Цариград по поръчка на кожухарския и казанджийския еснаф в Шумен, заплатена от него и подарена на църквата. Друг паметник, който отбелязва ранното съществуване на кожухарски еснаф в града е сахан, съхраняван в етнографския фонд на Регионалния исторически музей − Шумен, под инвентарен № 1228. Надписът, изписан върху него съобщава, че съдът е изработен от местни майстори медникари за нуждите на кожухарския еснаф в Шумен, а годината 1777 сочи времето на неговото производство[9].

През първата половина на XIX век, шуменският кожухарски еснаф участва в редица обществени дела. През 1829 година той подпомага възстановяването на горномахлянската църква в града. През 1839 г. като един от най-състоятелните еснафски организации по това време, кюркчийския еснаф заедно с бакали, терзии, казанджии и други, поставя началото на специален училищен фонд в мъжкото класно училище в града. Кожухарският еснаф се задължава да внася ежегодни такси в този фонд с цел да подпомага учебното дело в града, както и при поддържането на черковно-училищната каса, в която заедно с дикиджийския и терзийския еснаф внася по 22 хил. гроша годишно[10]. Освен това, кожухарският еснаф участва активно в изборите за градоначалник на Шумен през 1850 г., както и в други форми на обществено-политическия живот на града.

През 60-те години на XIX век кожухарският еснаф бележи значителен ръст на развитие. Нараства обществената роля на организираните в цехове

занаятчии и търговци. С икономическото си замогване, еснафът има вече възможността да се грижи за защитата не само на своите цехови интереси, но и за живота в града, за църквата и за образованието на българите. От съхраняваната в Регионален исторически музей − Шумен "Кондика" на църквата "Св. Възнесение" става ясно, че през 1862 г. епитроп на църквата е кюркчийският еснаф. Дейността на епитропите се състои най-вече в набавяне на средства за заплатите на свещениците и поддържане на църковните имоти[11]. Факт, свидетелстващ за грижите на кожухарския еснаф за черковните дела е списъкът на "спомоществователите" за строежа на долномахлянската църква в града от 1868 г., в който е включен и кожухарският еснаф.

През 1876 г. шуменските кожухари построяват ограда на новото градско гробище. Няколко години по-късно, през 1882 година, еснафът построява специална сграда в долния край на Казанджийската улица за провеждане на своите събрания. В етнографския фонда на Шуменския музей, под инвентарен № 10211, се съхранява мраморна плоча с надпис: „Здание на кожухарското съсловие 18 окт. 1882 г.", която вероятно е стояла върху фасадата на тази сграда (обр. 1).

Обр. 1

Непосредствено преди Освободителната война, кожухарството в града е съсредоточено в 45−50 дюкяна, половината, от които се намират в известните шуменски махали „Битпазар", „Къллека" и „Кушир", където се оформя отделна търговска чаршия с 12−15 дюкяна[12]. На търговската чаршия „Кушир" са разположени дюкяните на шуменските майстори Еню М. Кескинев, Белчо Влайков, Иван Хр. Глушков и Димитър Елмазов. На площада на „Бит пазар" се намират дюкяните на Никола Василев, Кънчо Стоянов, Васил Зааралията и Димо Кибритов. На "Кълека" − дюкяните на Христо Сирманов и Ангел Дончев[13]. По брой на кожухарските дюкяни и работилници Шумен се нарежда сред такива центрове на кожухарството в страната като Търново, Русе, Габрово, Троян, Дряново, София, Варна, Асеновград и Ловеч[14].

В годините до Освобождението и непосредствено след това, кожухарският занаят в Шумен дава прехрана на много семейства. Един от известните шуменски майстори кожухари работили по това време е Белчо Влайков родом от с. Бакчейци, Тревненско. Преселва се в града през 70-те години на XIX в. Започва да учи занаята в кожухарския дюкян на известния тогава шуменски майстор Добри, чиято фамилия за съжаление не можахме да открием в познатите ни архиви. Белчо Влайков сравнително бързо усвоява

тънкостите на занаята и скоро става майстор, със свой самостоятелен дюкян на „Кушир", където работи с 4−6 калфи и един чирак. В архивните материали за този майстор се съдържа интересна информация, от която научаваме, че той плаща на чирака си, който едновременно учи занаята и прислугва в домакинството, по 160 гроша годишно, а на калфите по 600−800 гроша на година. Майстор с голям професионален авторитет, той на няколко пъти е избиран за устабашия на кожухарския еснаф (1886 г., 1895 г. и 1896 г.). "Не си спомням дали имахме писмен устав − разказва негов ученик − но всеки знаеше необходимите еснафски правила и ги спазваше. Рядко се случваше някой да бъде наказан от устабашия"[15].

Усилената кожухарска работа започва около Гергьовден и продължава през цялото лято. Тогава се закупуват кожите и започва тяхното обработване. Набавянето на кожите обикновено става от градските табахни, разположени по брега на река Поройна. В годините непосредствено след Освобождението по искане на д-р Парушев всички табахни в града са унищожени, поради излизането на Общинска наредба за спазване на задължителни хигиенни правила[16]. Тази наредба принуждава всички кожухари, сами да си набавят необходимите им за работа кожи от съседните села. Една част от кожите, майсторите закупуват в дюкяните си от дошлите на панаир селяни, които обикалят кожухарските работилници и предлагат драни сурови, предимно агнешки кожи "…кой заклал агне, хайде кожите на кожухаря" − разказва Васил Енев Кожухаров от с. Драгоево[17]. Освен агнешки и овчи, шуменските кожухари обработват и кожи на зайци, белки, вълци, лисици и порове. В края на XIX век шуменските майстори доставят кожи и от странство − Белчо Влайков закупува от Лайпциг "боядисани, европейски, астраганни" и "кръгли стригани" кожи. С вносните кожи се изработват предимно палта, дамски маншони, украси за връхни дрехи. След като се доставят, кожите се подготвят за работа. Характерно за шуменските кожухари е, че те сами обработват суровата кожа. Щавенето, според разказа на Белчо Влайков, се извършва по следния начин − първо кожите се квасят, след което се слагат в сол и трици. Престояват 10−15 дни, изпират се, изсушават се, след което се изтръгват на коса. Приемайки щавенето, като важен процес в кожухарството, шуменските майстори щавят сами кожите в дворовете на домовете си. По-късно кожухарският еснаф построява за тази цел в салхана (кланицата) навес и се снабдяват с приспособления като каци, корита, вода, сушилни.

Обработената кожа се крои и от нея се съшиват за пазара различни облекла − кожуси, полушуби (от вън плат, вътре кожа), салтамарки, калпаци и други. За широкото приложение на кожухарските произведения разказва шуменецът Христо Белчев Кожухаров: "До Освобождението кожухът, като топла зимна дреха имаше голямо употребление. Млади, стари носеха кожухчета, украсени с най-хубави и скъпи кожи. Мъжете от сиромах до богат носеха подплатени с кожи салтамарки и големи кожуси. Богатите турски

чиновници проявяваха своя изтънчен вкус и лукс в скъпи кожи за подплата и външна украса”[18]. През есента и зимата се извършват най-големите продажби. В повечето случаи кожухарите сами продават готовите стоки от своите дюкяни. Рядко прибягват към услугата на кърджии и други търговци. Някои от майсторите, които изработват повече стока я предлагат за продан по близките панаири. За Провадийския панаир например специално работи местния майстор Белчо Влайков, който сам продава готовата продукция. Прочулите се шуменски кожухари получават поръчки от Провадия, Преслав и цяло Герлово. Според спомените на Илия Димитриев от гр. Шумен, до Освобождението цялото население на Добруджа се облича от произведенията на шуменските майстори[19]. От Шумен се изнася кожухарска стока не само за страната, но и за Цариград[20].

В годините след Освобождението кожухарството в Шумен постепенно запада. Един по един еснафите затварят дюкяните си, а с това изчезват и цели чаршии. След Освобождението шуменските занаятчийски чаршии се превръщат в свободен пазар на евтини модни платове и готови дрехи, които изместват произведенията на шуменските кожухари. Нуждите и изискванията на потребителите бързо растат, а организацията на кожухарството няма възможност да отговори на нарасналото търсене от местна продукция и да устои на конкуренцията на идващите от вън стоки.

До края на XIX век остават да работят около 40 дюкяна. Кожухарите закупуват и работят предимно агнешки и ярешки кожи, като кожи от лисици, белки, златки и зайци почти не употребяват[21]. През 1894 г. се приема първият закон за запазване на българската индустрия от западната конкуренция, който задължава носенето на български дрехи и обувки. Този закон за кратко време съживява кожухарския занаят както в цялата страна, така и в Шумен. В изложението за състоянието на шуменското окръжие от 1896/97 година, Н. П. Бакалов отбелязва, че кожухарството в сравнение с предходните години бележи лек напредък. В технологическо отношение той е незначителен, тъй като при изработването на кожите и материалите е запазена старата форма, но се забелязва успех в количествено отношение. Благодарение на растящата нужда от калпаци, които заменят фесовете и на кожуси, каквито в значително количество се употребяват предимно от селското население, работата на кожухарските дюкяни се увеличава и спомага да се закрепи и развие кожухарството. През 90-те години на XIX век в града се произвеждат около 10 000 калпака и около 500 кожуха[22].

В първите години на XX век в града действат 22−25 кожухарски дюкяна. Сред тях е и кожухарският дюкян на Васил Енев Кожухаров, роден 1889 година в село Драгоево. Започва да учи занаята на 12−13 години при известния кожухар Лазар Белчев, чийто дюкян се намира на площад “Кушир”, (дн. Освобождение) в близост до бившата Тютюневата фабрика. При него работи, като калфа около 3 години. Продължава да учи занаята, но вече

като калфа, при друг майстор в Шумен − Митю Станев Дочев. След успешно положен изпит, състоящ се в изработване на калпак и изпит върху основните правила на кожухарството, той получава майсторско свидетелство от Варненската търговска камара. Васил Кожухаров разказва, че в началото на XX век, повечето кожухарски дюкяни са съсредоточени по "Кушир" и на „Бит пазар". В тях работят около 3 майстора, сред които Йовчо Казака, Христо Белчев, Еню Кескинев. Работата им предимно е насочена към задоволяване потребностите на пазара, но изпълняват и отделни частни поръчки − изработване на дамски яки, ръкавици, маншони и други[23]. "Едно време занаята вървеше добре − един калпак около 1912 година струваше 1,50−2,00 лв., шуба до 12 лв., салтамарки 5−6 лв., елеци до 5 лв." − спомня си Христо Белчев Кожухаров[24]. Сред шуменските майстори упражняващи занаята в началото на XX век са Йовчо Казаков, Лазар Белчев, Марин Калчев, Митю Дочев, Рачо Бъчваров, Хр. Б. Кожухаров и др.[25].

До 30-те години на XX век кожухарският занаят се развива сравнително добре. В статия на страниците на вестник „Шуменски вести" от 27 ноември 1920 година, Иван Моллов поставя кожухарството на десето място сред "най-силните" занаяти в града[26]. Около 20-те години на XX век в Шумен се създава кожухарско сдружение, в което участват 7−8 членове. За неговите нужди, през 1929 година кмета Христо Кирков отпуска един декар място (югоизточно от тогавашната градска скотобойна) за построяване на кожухарска работилница, съобразена с техническите и ветеринарни изисквания[27]. Според Васил Енев Кожухаров кожухарското сдружение просъществува до към 1945 година.

Патронен празник на кожухарския еснаф е Илинден. На този ден, по стара традиция всички членове на еснафа се събират в църквата, където се извършва специална служба наречена петохлебие – молебен за телесното и душевно здраве на присъстващите. След службата се изпраща нафора и жито във всяка кожухарска къща. "На празника − разказва Васил Енев Кожухаров − майсторите със своите семейства се събираха на „гуляй" в нечий дом или в лонджата, а след 1912 година празнуваха на Кьошковете. Всяка година се празнуваше, докато измряха старите кожухари, разпиляха се, няма вече кой да празнува"[28].

Кожухарството като занаят в Шумен започва да замира през 40-те и

50-те години на XX век, когато остават да работят само 2−3 самостоятелни дюкяна. Упадъкът се дължи на различни обществено-икономически причини, важно място сред които заема конкуренцията на европейските кожени изделия, както и тенденцията на постепенно изоставяне на българското традиционно облекло.

---

[1] **Георгиева, Д., М. Пенков.** Шумен и шуменско XV–XIX век. Шумен, 1996, с. 67

[2] **Джумалиев, Г.** Икономическо развитие на гр. Шумен през първите векове на турско владичество. − В: ИНМК, 1960, т. I, с. 84.

[3] **Иванова, Л.** Кожухарството в София и някои софийски села през XIX и началото на XX век. − В: ИЕИМ, 1972, кн. XIV, с. 114; **Благоева, Сн.** Кожухарство. − В: Добруджа. 1974, 104–107; **Ковачева-Костадинова, В.** Занаяти в югозападните български земи XV−XIX век. София, 1991, с.78; **Вакарелски, Хр.** Етнография на България. София, 1974, с. 227, 231.

[4] **Блъсков, Ил. Р.** Материалъ по Историята на нашето възраждание в гр. Шумень 1907, с.11, 16, 25, 30, 51.

[5] **Джумалиев, Г.** Икономическо развитие на гр. Шумен през първите векове на турско владичество. − В: ИНМК, 1960, т. I, с. 84.

[6] **Джумалиев, Г.** Икономическо развитие на гр. Шумен през първите две десетилетия след Освобождението (1878–1900 г.). – В: ИНМШ, 1967, кн. IV.

[7] **Пенков, М.** Обществената дейност на шуменските еснафи през епохата на Възраждането (документи и материали). – В: ГМСБ, 1976, кн. II, с. 124.

[8] **Денчев, В.** Овчарската (чобан) махала в Шумен. − В: ИНМШ,1967, кн.IV.

[9] **Попова, Е.** Към въпроса за медникарството в Шумен. – В: ИНМШ, 1973, кн. VI, с. 312.

[10] **Джумалиев, Г.** Училищна сметководна книга (кондика) на шуменската община от 40-те години на миналия век (1839−1848). – В: ИНМШ, 1972, кн.V, с.189.

[11] **Пенков, М.** Цит. съч., с. 124.

[12] **Джумалиев, Г.** Икономическо развитие на гр. Шумен през първите векове на турско владичество. – В: ИНМК, 1960, т. I, с. 84.

[13] ИМШ/Е – Архив, п.Ш-2. Информатор Христо Белчев Кожухаров, родом от Шумен. Записът направен от Г. С. Джумалиев, 1958 г.

[14] **Иванова, Л.** Кожухарството в София и някои софийски села през XIX и началото на XX век. – В: ИЕИМ, 1972, кн. XIV, с. 114.

[15] ИМШ/Е – Архив, п. Ш-2. Информатор Христо Белчев Кожухаров, родом от Шумен. Записът направен от Г. С. Джумалиев, 1958 г.

[16] **Димитриев, И.** Спомени за еснафството и търговията в град Шумен преди Освобождението. – В: Шумен и Шуменско, 1971, кн. III, с. 179, 180.

[17] ИМШ/Е – Архив, п. Ш-2. Информатор Христо Белчев Кожухаров, родом от Шумен. Записът направен от Г. С. Джумалиев, 1958 г.

[18] ИМШ/Е – Архив, п.Ш-2. Информатор Христо Белчев Кожухаров, родом от Шумен. Записът направен от Г. С.Джумалиев, 1958 г.

[19] **Димитриев, И.** Цит. съч., с.179.

[20] ИМШ/Е – Архив, п.Ш-2. Информатор Христо Белчев Кожухаров, родом от Шумен. Записът направен от Г. С. Джумалиев, 1958 г.

[21] **Джумалиев, Г.** Икономическо развитие на гр. Шумен през първите две десетилетия след Освобождението (1878–1900 г.). – В: ИНМШ, 1967, кн. IV, с.193.

[22] Изложение за състоянието на шуменското окръжие през 1896/97 г. Н. П. Бакалов, 1979, с. 24.

[23] ИМШ/Е – Архив, п. 31, с. 2, информатор Васил Енев Кожухаров, роден 1889 г. Записът направен през 1972 г. от Евгения Попова – етнограф.

[24] ИМШ/Е – Архив, п.Ш-2 Информатор Христо Белчев Кожухаров, родом от Шумен. Записът направен от Г.С. Джумалиев, 1958 г.

[25] Български алманах, 1911, с. 571–572.

[26] **Моллов, Ив.** Стопанското положение на Шумен. – Шуменски вести, 1920, бр. 2, с. 1.

[27] Държавен архив – Шумен, ф. 34 к, оп.1, а.е. 25. Протоколна книга на Шуменската градска община от 30.04.1929 г. до 18.12.1929 г.

[28] ИМШ/Е – Архив, п. 31, с. 2, информатор Васил Енев Кожухаров, роден 1889 г. Записът направен през 1972 г. от Евгения Попова – етнограф.

TO THE ISSUE OF THE FURRIERY IN SHUMEN

Irina Vitlyanova

This announcement treats the development of the furriery in Shumen. The research spans the period between the end of 18-th and the first decades of 20th century. As a result of the analysis of the perused documentary materials, the author reaches the conclusion that furriery was a well-developed and widely practiced craft in Shumen as early as 17-th c.

In the beginning of 18-th c. furriery was already a confirmed craft with self-dependent craft-guild. In the 60-ies of 19-th c. it achieved significant growth. Of great importance for this development was the numerous Turkish garrison located in Shumen, which was one of the major consumers of the fur-trade. With its economical zenith, this guild was able not only to protect its professional interests, but to contribute for the social and cultural life of the town too. In this respect, significant financial resources were granted mostly for churches and education.

Furriery in Shumen declined in the 40-ies and 50-ies of 20-th century. This was for social and economical reasons, one of the main being the competition of the European fur articles, as well as the tendency to gradually leave the Bulgarian traditional costumes.

СВАТБЕНАТА ТРАПЕЗА НА АЛИАНИТЕ
(ПО МАТЕРИАЛИ ОТ С. МОГИЛЕЦ, ОБЩИНА ОМУРТАГ)

Мирослав Тошев

Настоящата разработка представя в обобщен вид информацията, събрана при теренни проучвания[1] в с. Могилец[2]. Тя очертава състоянието на традиционната сватбена храна през втората половина на XX век. Като се има предвид, че алианите са твърде затворена религиозна общност[3], може да се твърди, че събраните материали документират характеристиките на разглеждания въпрос в един значително по-ранен времеви отрязък.

На традиционната сватба в с.Могилец се поднасят седем ястия:

Яхния, приготвена от овче месо или много рядко – от телешко.

Задължително се коли коч (мъжко животно). Месото се нарязва и вари заедно с костите, като се обира изплувалата пяна. Добавя се сол и чер пипер на зърна. Вари се докато месото падне от костите. Ястието се сервира горещо.

Пача от краката, главата и шкембето на животното.

Краката се пърлят и измиват. Главата и шкембето[4] се изчистват много старателно. Варят се и се чисти пяната докато месото се отдели от костите. Добавя се сол и чесън. Ястието се сервира горещо.

"Джиге́рашъ" - гозба, приготвена от вътрешностите на животното.

Белия и черния дроб се изчистват и сваряват. Водата се изхвърля, а готовия дроб се нарязва на ситно. Червата се обръщат, почистват се много добре и се варят в две води. После се нарязват на дребно и се пържат с олио, чисто масло (краве или биволско), лук, чер пипер, чубрица, "по́й" (сминдух)[5], червен пипер, люти и сладки чушки[6] нарязани на парчета. Така приготвените дроб и черва се слагат в казан, добавя се опърженатa мазнина, обрана от вътрешностите на животното, сол, вода и ястието се вари около два часа[7].

Зрял боб.

Боба се измива с хладка подсолена вода, за да падне праха и да "избелее". Вари се и се чисти пяната. След като спре "да пуска пяна" се добавят олио, чисто масло, нарязани лук, люти и сладки чушки, чер пипер, магданоз и "кокóша нанé"[8] (джоджен). Отделно се пържат нарязани лук, люти и сладки чушки с олио и чисто масло, червен пипер, брашно и се добавят в казана. Вари се до готовност.

Зеле.

В зависимост от сезона то е прясно или кисело; или се замества с "патладжáн" (зелени домати), коприва или лапад когато копривата "застарее".

Зеле прясно или кисело.

Зелето се нарязва и вари около един час. След това се добавят олио,

сол, нарязани лук, люти и сладки чушки, булгур и по-малко ориз за "цвят и вкус". Отделно се пържат в олио нарязани лук, сладки чушки, червен пипер, брашно, чер пипер, чубрица, "пóй" и се добавят в казана. Вари се до готовност.

Зелени домати.

Доматите се накълцват на дребно и се пускат във вряла вода. Варят се докато поомекнат и се изваждат, а водата се изхвърля. После в чиста вода доматите се варят втори път. Изваждат се, смесват се с нарязани люти и сладки чушки, лук, олио, сол, булгур, малко ориз за "цвят и вкус" и заедно се варят. Отделно се пържат в олио нарязани люти и сладки чушки, лук, брашно, червен пипер, добавят се чисто масло и "пóй". Така приготвената запръжка се изсипва в казана с доматите, като се добавя прясно мляко и ястието се доварява. Когато гозбата изстине се добавя чесън, кисело мляко и обезмаслено сурово прясно мляко[9].

Коприва или лапад.

Зеленчука се пуска във вряла вода. Лапада само се попарва, а водата се изхвърля. Копривата се посварява, за да омекне, а водата ú се използва при приготвяне на ястието. После се прибавят същите продукти, както при зелените домати и по същия начин гозбата се приготвя и сервира.

Кешкек – варено жито с мляко.

Зърното се мокри и се "чука" в "дибéк"[10] с дървен "токмáк" (чук), като се внимава да не се натроши, а само да се размекне. Когато "кешкека" се приготвя за сватба[11] житото се "чука" с музика и после пак с музика се носи на реката да се измие. След това то се "простира" да изсъхне. Пресява се през сито за да изпадат люспите и примесите, и се измива в три води. Изсипва се в топла (не във вряла) вода да се вари и се чисти изплувалата пяна. След като спре да пуска пяна се добавят сол, олио и чисто масло. Като поври малко се прибавя сурово прясно мляко и пържено чисто масло за "вкус и аромат"[12].

Ошав от сушени ябълки, сливи, круши. Често се използва вид круша с дребни плодове наричана "алфáт".

Плодовете се измиват и варят, като се чисти изплувалата пяна. Подсладжат се с маджун от цвекло или "камъш" (захарна тръстика).

Освен описаните седем ястия, най-вече гостите на сватбата носят баници със сирене или извара, сладки баници с орехи и "чьорéк" – пити.

Баница със сирене или извара.

Замесва се тесто с яйце, олио, прясно мляко и сол. Разделя се на няколко топки, от които после се разточват кори. Нареждат се заедно с плънката от сирене или извара и се пече. Преди да се сервира се полива с разтопено чисто масло и вода.

Сладка баница с орехи.

Корите се приготвят, както за баницата със сирене. Плънката е от орехи и захар. След като се опече, баницата се залива със захарен сироп.

"Чьорéк" – пита.

Замесва се тесто с кисело мляко, сода и сол. Преди да се изпече питата се намазва с яйце разбито в прясно мляко, за да стане "бляскаво".

На сватбената трапеза за пиене се поднася сок от "туршúя" направена от круши "алфáт". Подслажда се с маджун. Ракия не се пие, защото "от бедността" не могат да си купят, а не поради религиозна забрана.

Трябва да се отбележи, че на сватба и на курбан се приготвят едни и същи по брой и технология ястия. Допуска се обаче, при правенето на курбан, ако няма възможност да се заколи коч за яхния – основното ястие, тя да се сготви от петел и няколко кокошки, защото "петела нашите хора[13] много го почитат".

Традицията определяща сватбената храна на алианите в с.Могилец е спазвана стриктно до 2004 г. Тогава кметът на селото прави първите нововъведения. Променя се броят на ястията, вида и начина на тяхното поднасяне.

През 2004 г. на абитуриентския бал на дъщерята на кмета наред с традиционната яхния се поднасят прясно сирене, скара (кебапчета) и салати. Наред с това на всеки гост – а те са били около 320 души, се сервира в самостоятелна чиния и чаша. До тогава храната се разсипва в една съдина, от която ядат трима-четирима души, а питието – в едно шише за няколко души и ако някой е по-гнуслив си тръгвал от сватбата без дори да опита от ястията.

През същата година, сватбения празник на дъщерята на кмета е организиран според новите разбирания на домакините.

На трапезата се сервират супа и яхния. Това всъщност е традиционната яхния от овче месо, поднесена в два варианта – във вид на супа – по-рядка[14], и по-гъсто второ ястие. Гозбата е приготвена от шест овце по 80–90 кг всяка и един коч, тъй като броя на животните трябва да е "тек". Месото е сварено в три казана по 80 литра използвани по няколко пъти.

Домакините са приготвили 20 тави с баница, като дошлите гости, както е прието също са донесли баници със сирене, сладки баници и пити.

Останалите шест традиционни сватбени ястия не са сготвени, като целта е да не се похабява храна, а също така и хората с по-малки материални възможности в бъдеще да не се чувстват притеснени, че не са спазили обичая.

Към основната гозба на "кметската" сватба през 2004 г. са поднесени и "мезета" от домати и краставици, зеле и моркови, пресни люти чушки.

За пиене са сервирани 140 л гроздова ракия[15] и 45 каси бира. Вино се пие само ако някой от гостите си поръча.

На всеки е сервирано в отделна чиния и чаша. Тъй като 800 души са уважили празника, се наложило да съберат общоселските съдини от три села – Могилец, Българово и Ртлина[16].

---

[1] Благодаря най-сърдечно на господин Мустафа Мустафов, кмет на с. Могилец, който бе изключително любезен да подпомогне всячески работата ми по събиране на необходимата информация.

[2] **Мутафова**, **Кр**. Култът към светците в алианските села Ябланово, Малко село и Могилец. – В: Град Омуртаг и Омуртагският край – история и култура. т. 2. В. Търново. 2003, с. 324–355

[3] Пак там, с. 345.

[4] Най-добре шкембето се изчиства с гасена вар.

[5] Türkçe sözlük, 2 (K - Z) Türk dil kurumu, Türk tarih kurumu basım evi. Ankara. 1988. s. 1198. Trigonella foenum – graecum. Благодаря на колегата Хасан Якуб за направената справка. Флора на Народна Република България. Том VI. София, 1976, с. 271–281.

[6] През лятото се използват зелени чушки, а през зимата – сухи червени чушки. Това се отнася за всички описани рецепти.

[7] Количественото съотношение на продуктите, подправките, водата, както и времето за приготвянето на ястията са съобразени с големината, възрастта на животното и броя на гостите в резултат на дългогодишния практически опит.

[8] Нарича се така, защото "най-прилича" на ястия с кокоше месо.

[9] То се получава, когато суровото мляко се оставя да образува каймак, който след това се отделя. Добавя се към ястието за да намали остро-киселия вкус на киселото мляко.

[10] Дървен или каменен съд с дебели стени.

[11] Когато се прави курбан ястията са същите по брой и вид. Допуска се само вместо коч и овце да се заколи петел и кокошки.

[12] В наши дни някои смятат, че така приготвения "кешкек" е твърде добро мезе за ракията.

[13] Алианите.

[14] Явно супата е била много вкусна, тъй като един от "важните" гости много я харесал и разказвал, че изял 13–14 порции.

[15] За събиранията преди и непосредствено след сватбения ден са били нужни още 80 л ракия.

[16] Материалите по темата са събрани в с. Могилец през април 2005 г. чрез анкета с:

Айше Мехмедова Сакалова, род. 1938 г. в с.Могилец, 4 отделение, земеделие и животновъдство.

Зюлфие Сабри Ибрям, род. 1949 г. в с.Могилец, 7 клас, земеделие и животновъдство.

Мустафа Алиев Мустафов, род. 1963 г., с.Могилец, средно образование, дългогодишен кмет на с.Могилец.

THE WEDDING TABLE OF THE ALLIANS

(according to materials from the village of Mogilets, Omurtag region)

Miroslav Toshev

This work presents summarized information collected during terrain researches in the village of Mogilets which describes the traditional wedding meals in the second half of 20-th c. Taking into consideration the fact that the allians are a closed religious community, it could be claimed that the materials gathered give evidence about the characteristics of the treated problem in a much earlier time span.

The way in which the seven meals, traditionally served on the allian wedding table, are prepared is offered in details. The first novelties that changed the customary number of meals and their serving are traced – how and why they happened.

The objective of this work is to give source information which could serve as basis of further theoretical researches.

ПОДГРАДИЕ ИЛИ МАНАСТИР НА ЮГОИЗТОЧНИЯ СКЛОН НА ШУМЕНСКАТА КРЕПОСТ

Доротея Георгиева

Под Шуменската крепост, на югоизточния склон се намира естествена тераса. Сега върху нея е прокаран големият S-образен завой на асфалтовия път от Кьошковете към платото. Тя заема площ над 20 декара и е на около 200 метра по права линия под крепостта. Терасата е с естествен наклон от северозапад на югоизток.

Южната страна на терасата е над дола, известен с наименованието Хисар боаз. Хисар боаз е едно от трите разклонения на Харачи боаз, който започва южно от Кьошковете, под надлеза до административната сграда на Пивоварния завод. Върху картата от 1810 г. на това място е посочена една от вратите в укреплението около Шумен – "Деве баатдан капусу"[1]. През тази врата е минавал най-прекият път от равнината за Търново. В този смисъл показателно е наименованието на Търнов табия – укрепен пункт от XIX век на платото, изграден на пътя Шумен – Търново. Местните жители твърдят, че през тази врата минавал "римският път", който се спускал от платото в града по средното разклонение на Харачи боаз.

Северната страна на терасата е в непосредствена близост до т.нар. "Права пътека", която е най-късото разстояние между крепостта и града. Започва от потерната (малка врата) на северната стена на крепостта към скалната църква (под североизточния ъгъл на крепостта) и следвайки вододелния хребет се спуска до "Деве баатдан капусу". На тази пътека, почти в основите на ската, се намираше текето "Гелбери султан" и голямо турско гробище около него, заличени през 80-те години на XX век във връзка с разширението на Пивоварния завод[2].

Останките от стари градежи на мястото, което разглеждам, привличат вниманието на специалисти и аматьори повече от столетие. Извършвани са сондажни проучвания, но редовни археологически разкопки не са правени.

Най-ранни и подробни са данните, обнародвани от К. Шкорпил през 1905 г. в ИРАИК, т.X. Той маркира диагонална пътека през терасата и фиксира мястото на една църква и една баня (Албум към т. X на ИРАИК. Табл. XCII, 3 – с "C" е обозначена църквата, а с "D" – банята - Прил.1). К. Шкорпил прави архитектурно заснемане и подробно описание на църквата, както и на откритите материали на терасата.

Интерес към разглежданото място проявява Р. Попов. Знае се, че прави проучвания около банята, но публикация няма.

През 1958 и 1959 г. се прокарва пътят от Кьошковете към платото, който пресича S-образно терасата. Тогава Цв. Дремсизова и В. Антонова извършват частично наблюдение и проучват една керамична пещ. Информация за това има в тяхна публикация от 1960 г.

Сондажни проучвания се правят през 80-те години на XX век източно от правата отсечка на пътя, пресичащ терасата. Те се извършват от В. Бончева, но под ръководството на В. Антонова. Публикация за тях няма.

Какво е открито на това място?

Църква. Единственото описание и архитектурно заснемане на църквата е направено в края на XIX - началото на XX век от К. Шкорпил. "На юго-восточном склоне Шуменскаго Хисара образуется маленькая поляна, обращенная к проходу Хисар боас. Здесь открыты остатки маленькой церкви (Т. XCVI, 1 - Прил. 2), состоявшей из нартика (I), который не раскопан, и самой церкви (II). Длина церкви 7.3 м, ширина 4.5 м; в восточной ея части имеется апсида с диаметром 2.8 м; апсида разрушена, но по обработанным камням с цилиндрическими снаруже и внутри сторонами можно заключит, что апсида с обеих сторон была полукруглая. Почти в середине боковых стен церкви построено по одному полупиластру (ш. 54 см, толщиною 30 см), над которыми, вероятно, был возведен цилиндричекий пояс.

Церков имела два входа: один от нартика (С) - 1.9 м шириною, а второй: шириною 1 м, с каменным порогом в западной половине южной стены (Д). Стены выстроены из больших нетесанных камней местной породы и облицованы обратанными камнями, сложенными параллелными пластами вышиною от 8 до 20 см. Штукатурки не видно, но фуги замазаны; не заметно также живописи. Хурусан белаго цвета, твердый с примесью песка. В насыпи на развалинах найдены кирпичи и изогнутыя черепицы покрывавшия церков. Пол устлан каменными плитами (около 45 х 70 см, толщиною 10 см).

Боковые фундаменты церкви выдвигаются из-под апсиды, а потому церков вследствие наклона местности находилась здес на террасе (В) вышиною до 3 м. Под полом церкви проходил труба водопровода (М), который от западных ворот церкви достигал до середины северной стены ея и пройдя стену, выходил под терасой в виде фонтана. Трубы водопровода были из камня и покрыты сверху плитами. К востоку от церкви обнаружены развалины турецкой бани. У южных ворот церкви найдена греческая надпис (гл. VI; V, 3, стр.239) и фрагмента славянской надписи, находившейся, вероятно, над воротами. Последняя начертана на плите из известняка неравномерной толщины (около 12 см). В первых трех строках надписи буквы выдолблены тупым орудием, в остальных семи острым (Табл. XCVII, 15 - Прил. 3).

Кроме надписей найден также и простой крест (высотой 10 см), сде-

ланый из одного куска железа. В Шуменском музее хранится несколько камней, которые по словом директора Педагогическаго училища в Шумле произходят также отсюда (Табл.XCVII, 8 и 12 - Прил. 4 и 5)”[3]

В. Антонова включва това описание в своята монография за Шумен и Шуменската крепост, но прави някои промени в него, въпреки че лично тя не е проучвала обекта[4]. Смятам пропуснатия и изменен текст за съществен, затова цитирам дословно К. Шкорпил. В монографията на В. Антонова църквата “Св. Бгородица” е разгледана в раздела XII–XIV век, което показва, че авторката я отнася към този период.

Надписите и рисунките, открити в руините на църквата, са включени в таблиците на т. X на ИРАИК. Именно тях давам в приложенията към статията.

1. Надписът на гръцки език, намерен при южната врата е разгледан от Успенски: “Обломок местаго камя, высотою 0.20 м шириной 0.33 м, найден в развалинах церкве в Шумле. Первоначально камень был вдялан в стену, причем надпис была начертана на лицевой его стороне (Табл. XLVI, 3 - Прил. 6). По всем вероятия на надписи сохранилос имя строителя церкви. Может быт, что в последней строке мы должны видет имя города Червена к ю. от Рущука”[5]

2. На същото място, при южната врата, са открити три парчета от каменна плоча с надпис на кирилица (Табл. XCVII, 15 - Прил. 3). В момента този надпис се намира в Националния исторически музей - София. Върху текста работят няколко специалисти. Последната публикация е на В. Константинова в статията “Средновековни надписи от Шумен (XII–XV в.)”. Според нея върху камъка има изписани два ктиторски надписа:

“1. По волята и божията помощ издигна се този храм на пречистата божия майка”.

“2. Аз Стоян многогрешни, писах тези слова над вратата на пречистата. Помилуй ме Господи, Боже мой, когато отидеш в царството си. Писах в година 6923 (1415) в дните на царя султана. Пречисти Боже, помилуй грешния си роб, да е проклет ... и до амин”[6].

Съдържанието на двата надписа върху тази плоча дава информация за името на църквата – “Света Богородица” и за местостоенето на камъка – над вратата на църквата. Не е посочена годината на строежа на сградата. Вижда се, че в 1415 г. върху плочата, стояща над вратата, българин изписва втория надпис. Може да се предположи, че към тази година църквата е все още действаща, но със сигурност може да се твърди, че българите имат свободен достъп до нея. Това е указание, че към 1415 г. в близост до църквата не живеят мюсюлмани.

3. В руините на църквата е намерен още един камък с надпис на кирилица и с изображения: “На другом камне той же церкви имеется славянская надпись; у надписи - изображение человека, указывающаго левой рукой на

надпись (T.XCVII, 12 - Прил. 5). На соседней, меньшей, поверхности того - же камня имеется изображение какое - то святого (?), окаймленное кругом диаметром 9 см (T. LIV, 22 - Прил. 7)”[7]. Надписът не е разчетен. Камъкът бил пренесен в Шуменския музей преди идването на К. Шкорпил.

4. За още един камък с рисунък има сведение: “В церкви под Шуменским хисаром (старинной крепостью) найден камен (34 х 22.5 см) с изображением трехетажнаго здания с одним крестом над входом и с двумя крестами на щите здания. С обоих сторон здания имеются изображения секир (T. LIV, 21 - Прил.8)”[8]. Според мен, съдейки от изображението в таблицата, на покрива има изписани два или три буквени знака.

Местонахождението на камъка, както и наличието на кръстове на вратата и покрива на сградата сочи, че това е постройка, свързана с християнския култ. Секирите от двете страни на сградата не противоречат на това. В християнството брадвата е символ на “мъченичество; унищожение”. Брадвата е “емблема на светците Йоан Кръстител, Матиас и Прокъл”[9]. Църквата, в която е открит камъкът с рисунъка, е малка едноапсидна[10]. В такъв случай не може да се приеме, че рисунката показва външния вид на тази църква[11]. Остават още два варианта на тълкуване: а/ това да е рисунка на някаква друга църква; б/ това да е манастирска постройка, която да се намира в близост до църквата, където е открит камъкът.

5. Сред надписите, открити тук, К. Шкорпил сочи още един (Табл. XCVII, 8 - Прил. 4) - варовиков блок с размери вис. 0.41 м., шир. 0.40 м и деб. 0.235 м, върху който е записано: “ОСТРО БОГОIN”. Буквите са “инкрустирани с червен праховиден хоросан подобно на надписите около Мадарския релеф и на една рисунка с конско изображение върху блок от Западната крепостна стена на Плиска.”[12]. За него Бешевлиев пише: “…вероятно е надгробен паметник и един от най-старите кирилски старобългарски надписи” и “произхожда от IX век”[13]. Наличието на “много човешки кости” в близост до църквата потвърждава извършването на погребения тук. Местонахождението, размерите на каменния блок и съдържанието на текста на възпоменателния надпис, различен от всички други такива, публикувани от Бешевлиев, са предпоставка за класифицирането му като надгробен паметник. Трябва да се отбележи, че от всички възпоменателни надписи, включени в неговата монография “Първобългарски надписи”, въпросният паметник е най-скромният, даже невзрачен и като обем, и като текст. Текстът сочи, че е предназначен за човек, принадлежащ към знатната класа в българската държава[14], т. е. към българската аристокрация.

Камъкът с надпис “ОСТРО БОГОIN” се разглежда в монографията на В. Антонова в раздел “Шуменската крепост през ранното средновековие (VIII–X в.) като “важен източник за датиране на ранната българска крепост”. Авторката променя неговото местонахождение (може би според нуждите си). Посочен е към материалите, открити в самата крепост и в на-

сипите около нейните стени: “В насипите около крепостните стени и в рушевините на последната се откриха много каменни триъгълни капаци от зъбери със слъзници от крепостните стени и кули. Намират се също корнизи с орнаментална каменна украса, повтаряща тази от Преслав. Важен източник – продължава Антонова – за датирането на ранната българска крепост е един прабългарски надпис върху камък, в който се четат думите ОСТРО БОГОІN...”[15].

К. Шкорпил съобщава за още един обект. Това е баня, основите и хипокаусът, на която до преди няколко години все още се виждаха на терасата вдясно на асфалтовия път, там където пътят по посока от Шумен към крепостта, прави първия деветдесет градусов завой надясно (посока на север). За нея той е записал само: “К востоку от церкви обнаружены развалины турецкой бани”. От скицата (Прил.1) и описанието на К. Шкорпил се вижда, че банята се намира на няколко метра източно от църквата “Св. Богородица”, но църквата е построена на тераса, стъпала върху подпорна стена с височина 3 м спрямо мястото, където е изградена банята. Под пода на църквата преминава водопровод – от западната врата до средата на северната стена, после върви под северната стена (в самия зид на основата) и излиза под терасата като водоскок – “выходил под террасой в виде фонтана”. Шкорпил записва, че тръбите на водопровода били от камъни, покрити отгоре с плочи (“Трубы водопровода были из камня и покрыты сверху плетами”). Върху скицата Шкорпил не е отбелязал съществуването на фонтан, а и от текста не може да се разбере дали е имало изграден фонтан или водоскокът под 3-метровата тераса се дължи на прекъснатия водопровод. Всъщност размерите на водопровода са за водоток със значителен дебит, а изпълнението създава налягане, което може да вдигне водния стълб.

Местонахождението на водопровода, няколко метра от който върви в основите на църквата, е указание за неговото съществуване преди строежа на тази сграда. Той е можело да бъде прокаран и по време на самия строеж на храма, което е малко вероятно, но не и след неговото завършване. Да припомня, че според В. Антонова църквата е издигната XII–XIV век.

Безспорно водопроводът захранва банята. Банята е разположена в най-ниската част на терасата, при това в оня край, който граничи с Харачи боаз, което увеличава налягането на захранващата вода и улеснява изтичането на мръсната вода. (С прокарването на пътя разстоянието между банята и стръмнината към Харачи боаз е увеличено с насипа, натрупан при строежа.) Това показва, че нейното място е специално подбрано и следователно водопроводът е съобразен с нея. Киро Божилов пише, че през 20-те години на XX век “нейната вода [на “Римската баня”] се усвои от общинското ни управление”[16]. Изграденият каптаж може да се види и днес. Д-р П. Скорчев съобщава, че по същото време се изгражда и чешма. В статията му от 1941 г. “Етимологична разходка по билото и урвите на Шуменското възвишение” е

записано: “Преди 20-тина години на върха му [...на “Арачи боаз”] се постави новата чешма, в дясно от която се намира т. нар. Римска баня, оградена с дренак” [т.е. южно от банята][17].

Наименованието “Римска баня” е посочено и в публикация на Цв. Дремсизова и В. Антонова от 1960 г. В нея съобщават, че в началото на XX век Р. Попов прави “някои проучвания” и около т.нар. “Римска баня”, но “резултатите не са публикувани” и още веднъж “известна на населението под названието “Римската баня”[18].

На този обект мимоходом се спира арх. В. Иванов в публикацията си от 1963 г. “Баните в стария Шумен”. “В първите векове на турското робство преобладаващо население в града било българското. Турците представлявали малобройна колония. Към това време следва да се отнесе турската баня в полите на Хисар-баир. Тя се намира на мястото на старото градско заселище, до големия завой на асфалтовия път за Хижата. По сведения на стари турци тази баня се е наричала “Чиини хамам” (Китайска баня). Ясно личат и сега кухините под пода на банските помещения, каналите за топъл въздух и мазилката с примесени в разтвора стрити тухли. Карел Шкорпил също я отбелязва като раннотурска”[19].

Арх. Иванов цитира Шкорпил, но подменя “турска баня” с “раннотурска”. Неточности откривам и в наименованието “Чиини хамам” или “Чийни хамам”, както е в резюмето. Ако името е чуто “от стари турци”, то би трябвало да е “Чинни хамам”. Баня с такова име не се упоменава в архивните материали, също и в преданията на местното население. В Шумен обаче има едно теке, което носи името “Чинни баба”. Намира се над зоокъта на Кьошковете до асфалтовия път за Ловната хижа. Успях да открия стари турци, които знаят този обект - банята на ската, но под името “Румели хамамъ” (румели = византийска).

Наименованието “Римска баня” не дава точното време на построяване, но е указание за нейния предосмански период. Известно е, че в редица селища има различни обекти, строени преди османския период, които населението нарича “римски”.[20]

Разгледаните дотук обекти и материали се намират на повърхността. Преди Шкорпил, турчин иманяр попада на каменни блокове с надпис и рисунки. Възрожденският учител К. Божилов, познат на турчина, пръв оглежда находките. Той уточнява, че са били “помежду разхвърляните там камъни”, че на мястото “няма следи от изгоряло” и заключава “следователно тя черквата и банята са били съборени”[21].

През 1958 г. започват изкопни работи за сегашния път от Кьошковете към крепостта, а през 1964 г. той е разширен. Изкопните работи променят конфигурацията на терасата. Унищожават се останките от църквата, без наблюдение от страна на археолозите. Всъщност от две публикации[22] може да се разбере, че преди строителните работи и през двете години тук разкопки

не са правени, че археолозите идват твърде късно на обекта. В статията на Цв. Дремсизова и В. Антонова от 1960 г. ситуацията е твърде неясна, липсва конкретизация. Преди да цитирам записаното от археолозите, в подкрепа на моето мнение, ще поясня само, че пътят сече терасата от изток и от запад и минава през нея по диагонал от югоизточния към северозападния ъгъл.

"През 1958 година – пишат авторките – започнаха изкопни работи за панорамния път до Туристическата хижа, минаващ през това място.

В *стръмния бряг*[23] можа да се установи дебел до 3 м културен пласт, изобилстващ с находки от *различни епохи. В началото на поляната*, над десния бряг на пътя, се разкриха няколко зида. Едни от тях оформят правоъгълно помещение, а други, с посока изток-запад, вероятно са служили за огради на дворове. Градежът им е от ломени камъни и кал. При помещението са използвани за лице по-големи камъни, а се срещат и дялани блокове. На няколко места *в изкопа* личаха следи от огнища. Разкриха се останки от керамична пещ, която след проучването се наложи да бъде разрушена, защото се намираше на самото *платно на пътя*. Разчисти се част от пода ѝ, замазан с глина, добила червен цвят. Върху него имаше натрупани камъни, произхождащи от срутени зидове и свод. Тук се намериха 8 цели и 3 части от триъгълни поставки, на които са нареждани съдове при изпичането им. Из околната пръст излязоха късове от тънкостенна керамика, характерна за ранното турско владичество. Разрушеното състояние, при което се откри пещта не позволи, да се уточнят конструкцията, формата и градежът ѝ."

"В културния пласт – продължават археоложките – се откриха различни материали". Следва илюстровано описание на находките, които са без инвентарен номер и обобщението: "*Болшинството* от описаните материали намират аналогии в редица находища от втората българска държава". Това обобщение, както и началото на цитата, където се съобщава, че 3-метровия културен пласт изобилства "с находки от различни епохи" не може да се използва за датиране на поселението в неговата ранна история. В този смисъл намирам генералното заключение за непълно. "От всичко гореизложено се вижда, че на поляната под "Хисаря" е било разположено селище от втората българска държава (XII–XIV). Находките показват, че то е продължило своето съществуване и през ранното турско владичество."

Всъщност публикуваните материали не са много: хромел, прешлен за вретено, огрибка, игла за шиене, 2 ножа, копче от бронз, пръстен от бронзова тенекия, тока, желязна скоба и 1 резе, инструмент от четириръба желязна пръчка, заострен от едната страна. Керамиката е: дъно от съд, покрито с жълта глеч, в средата с монограма на Палеолозите, изрисуван с тъмнокафява боя; дъно от паница тип "Трапезна керамика" с цветен орнамент – детелина и розета; 3 канички от светлочервена глина с яйцевидна форма и плоско отсечено дъно, с ръб извит навън, украсени с хоризонтални линии; фрагменти от тела на дръжки на съдове, покрити със зелена глеч с пъпковидни израстъци по дръжките.

Описани са и 2 надгробни паметника: Кръст от камък, грубо очукан, вис. 0.70 м, със заоблено горно рамо; част от каменен кръст (10 х 12 см) с врязани върху него букви “АЦЪ”. В по-късна публикация на В. Антонова[24] е посочено местонахождението –”близо до мястото, където К. Шкорпил сочи, че са се намирали основи на църква”. Тя съобщава още: “През 1964 г. при разширяване на панорамния път работниците попаднаха наново на солидни основи от камък и хоросан, може би от споменатата църква. В насипа се намериха много човешки кости, изглежда, от гробове около църквата”. Антонова приема, че “по всяка вероятност отломъкът е от паметник на някой от тези гробове”, че “буквеното съчетание АЦЪ е завършек на дума, означаваща занятието на погребания или собствено име”, а “изписването на трите букви от надписа сочи на XIV век”. Ако това е надгробен паметник, наличието на надпис показва, че погребаният тук е човек с определени заслуги, именита личност, а не човек от простолюдието.

През 1970 г. на терасата е открита бронзова матрица-печат за отпечатъци от XIV век. Подробни данни за мястото на нейното откриване съобщава най-големият шуменски колекционер д-р В. Хараланов. “През 1970 г. южно от височината Хисарлъка (Шум. крепост - бел. Д. Г.) е намерена матрица за обратната страна на печат с изображение на двуглав орел. Била е на повърхността при изкоп, дълбок 1 м, направен за ремонт на шосето, водещо от града към Хисарлъка и Шуменското плато.” “Как матрицата е попаднала в средновековния Шумен и дали не е фалшификат от епохата за изготвяне на фалшиви моливдовули, бъдещите находки на български печати ще покажат. Местонамирането й, което е далеч под крепостния град, още по-малко изяснява тези въпроси, въпреки че в района се откриха (при прокарване на шосе) основи на сгради, сграфитокерамика, оръдия на труда, украшения, както и български и турски монети от XIV–XV в.”[25]. Върху матрицата има изображение на двуглав орел, между шиите на който има стилизирана тривърха корона, а встрани от крилата е гравиран орнамент. Авторът на първата публикация – д-р В. Хараланов, вижда в тези орнаменти монограм с името и титула на цар Иван Александър. Иван Йорданов пише: “Очевидно е, че става дума за уникален сфрагистичен паметник, служил за изработване на печати”. “Намерената матрица е за изготвяне на една от пластинките – тази с изображението на символа на владетеля или институцията”[26]. Специалистите все още не могат да дадат отговор на кой български владетел е принадлежала тази матрица. Търсят също връзката между матрицата и намирането й в Шумен. Разсъждавайки по втория въпрос Ив. Йорданов измества местонахождението й в “Шуменската крепост”, дори е склонен да допусне, че е открита в Силистра, за да подплати една своя теза.

Конкретно с района, който разглеждам, е свързан един интересен топоним “Хорият капусу”. За него съобщава К. Божилов: “...от към южната страна на първата крепост (Шум. крепост - бел. Д. Г.) върху малкото там

равнище, т.е. когато човек слиза от повърхността на доло за към града щом премине местността Хорият капусу в дясно се явява една малка равнина. Върху тая малка равнина е била построена, може би, първата старо Българска черква, а от доло й близо до нея е имало баня...Когато описвах де се намира мястото на черквата св. Богородица и банята до нея, аз поменах за тясното място именуемо Херият капусу”[27].

До 1924 г., когато Божилов завършва своите бележки за Шумен, топонимът “Хорият капусу” се използва от шуменци. Днес споменът за него е заличен, липсват и част от записките на Божилов, поради което е трудно уточняването на мястото.

Сигурно е, че местността е западно от терасата. Ако се следва пряката пътека от северната стена на крепостта към града, Хорият капусу трябва да се търси в северозападна посока, защото поляната лежи вдясно от тази пътека. Обаче, ако се съобразим с картата на Шкорпил, логично е да се приеме, че въпросната местност е югозападно от поляната. През нея е маркирана пътека или път, който започва от отбелязаната и описана от него врата в горния край на Хисар боаз, в края на окопа пред крепостната стена: “На конце окопа имеется в скале естественый вход (М), шириною 3.6 м, длиною 5.5 м, в близи катораго видна остатки старой прямой каменной дароги, соединявшей Шуменский проход с Вранской долиной”[28].(Прил. 1)

К. Божилов търси обяснение на топонима в съчетанието на гръцкото “хорио” и турското “капусу”, в превод “врата, водеща към селото”. Според него думата село “не визира поселението що е била тази местност дето е била черквата “Св. Богродица” и банята до нея, а поселението, което са е намервало в сегашните части Равенска, Трикладенчева, Къллека, чехларска и други в сегашния град Шумен. Тъй че, когато е имало поселение в околността на първата крепост, тогаз такова е имало и в сегашний Шумен”[29].

Топонимът сочи, че в местността Хория капусу е имало някакво укрепяване или ограждение с врата (капъ), което е съществувало през определен период на османското владичество. Както показват проучванията, на този скат турско укрепително съоръжение не е изграждано. Заварено от турците, с годините от него остава само наименованието на местността. От кога и от къде идва наименованието на вратата? В книгата на В. Антонова “Шумен и Шум. крепост”, в раздела за тракийската епоха (V–II в. пр.Хр.) е записано: “До откриване на външната крепостна стена, монетите и всички жилища можеше да се приеме, че крепостта е от типа Xwria т.е. укрепени градища. Сега обаче се вижда, че тя е била много по-голяма и с по-голямо значение”[30]. Давам цитата информативно. Според мен произходът на наименованието “хория” трябва да се търси в периода преди османското нашествие, когато с названието хора (област, земя) са означавани административните единици. През XIII–XIV в. изследователите отнасят Шумен към втория тип градове, които “били центрове на административни области – хори”[31].

И така, топонимът "Хория капусу" сочи, че на това място е имало някакво укрепяване или ограждение с врата, което е съществувало и след идването на турците. На базата на сондажните проучвания Вера Антонова приема, че поселението на терасата "не е било от всички страни защитено", че "известно укрепяване е съществувало откъм югоизток"[32], т.е. противоположно на Хория капусу има друго укрепяване.

Какво се е намирало на терасата под източната стена на Шуменската крепост – подградие, феодално владение или манастир?

В цитираната вече публикация от 1960 г. на Дремсизова и Антонова се казва, че тук има селище от XII–XIV век и "ранното турско владичество". "Тези две селища (вероятно трябва да са двата периода - бел. Д. Г.) са стояли във връзка с крепостта, която се е намирала над тях. В тези останки трябва да търсим – пишат археоложките – произхода на стария Шумен, който в последствие се изтегля в равнината"[33].

През 1995 г. Антонова отново пише за поселението на терасата. Обобщавайки резултатите от проучването на Шуменската крепост тя приема, че "на това място се развило и разположило подградието на Шуменската крепост (средновековния град Шумен), извън крепостта и обособено като поселение, продължило съществуването си и през първите десетилетия на турското владичество." "Подградието – пише тя, – свързано с крепостта на хълма, се обяснява със съществуването на последната. За задоволяване нуждите на нейните обитатели е било нужно производително население, което да ги обслужва. Това население е обитавало отначало вътре в крепостните стени, като постепенно с увеличаването му излязло и се заселило извън тях. Това са били земеделците, скотовъдците и занаятчиите, които във време на опасност обаче търсели убежище във вътрешната крепост"[34].

Това изявление на В. Антонова не е аргументирано. Например – какви са доказателствата, че тук живеят земеделци? Земеделски сечива не са открити, теренът на ската не е подходящ, по-скоро няма терен за развитие на земеделие, а земята, годна за обработка, остава твърде далеч.

Не е посочен доказателствен материал и за твърдението: "Тъй като крепостта, в последствие и подградието не са могли да поберат цялото производствено население, постепенно самото подградие започнало да нараства. В навечерието на падането на крепостта под турско робство то стигнало до равнината"[35]. Особеностите на терена локализират поселението, или казано с думите на К. Божилов: "Това поселение се е простирало в малък размер източно поради немане удобно равнище"[36]. Спрямо разглеждания скат, равнината започва от днешния вход за Кьошковете. Следователно според Антонова подградието се развива в североизточна посока. Пишейки това, авторката не се е съобразила със съществуването на един интересен факт. Това е текето Гелбери султан, изградено в долната част на ската, където сега се намира разширението на Пивовара. С времето около него се оформя го-

лямо турско гробище. Гелбери султан текеси е едно от първите три текета, свързано с превземането на Шумен от турците и е най-голямото. Известно е, че текетата се изграждат извън населените места. Това се потвърждава от местонахождението и на другите две текета - Чинни баба и Сака баба. Чинни баба се намира северно от чешмата над Зоологическата градина (до асфалтовия път за Телевизионната кула), а Сака баба е било издигнато до сегашния резервоар, направен непосредствено под "Лъвчето" до трите кьошка (Кьошковете), дали по-късно днешното наименование Кьошкове. Местонахождението на Гелбери султан текеси показва, че поселението на ската под крепостта не се развива надолу, не стига до равнината. Селище в равнината има, но то възниква на десния бряг на р. Поройна югоизточно от Томбул джамия[37].

Локализирането на поселението, неговото местоположение на ската между крепостта и селището в равнината, топографската характеристика на местността идват в подкрепа на тезата, че тук е имало манастир с всички натрупвания около него. В подкрепа на това са откритите в руините на църквата и в близост до нея значителен брой надписи върху камък. Вероятността те да са изпаднали или изхвърлени от крепостта е изключена. Първо под самата югоизточна крепостна стена има скална тераса, която поема падналите материали. Години наред посетители изхвърлят от крепостта (терена пред археологическата база) инвентирани находки, сред които и каменни бойни топки, но нито една от тях не се е изтърколила по ската. По време на разкопаването на терасата под крепостната стена земна маса и каменни отломъци бяха изхвърлени към стръмния скат, които тогава и след толкова години все още не са достигнали до разглежданото място. Ако все пак се допусне, че по един или друг начин откритите камъни с надписи и рисунки са изпаднали от крепостта, не може да се обясни защо всички те са точно и само около църквата.

Надписите показват не само степента на грамотност, но и начетеността на пишещите. Показателен е надписът на монаха Стоян, където годината е изчислена от сътворението на света - "писах в година 6923" (1415 от Хр.).

Надписите върху надгробните паметници носят информация за мястото на погребенията. Тук, при църквата "Св. Богородица", са два. Първият е от IX век ("ОСТРО БОГОИН"), а вторият от XIV век. Известно е, че надписи се изписват върху надгробните паметници на именити личности. Ако се приеме твърдението на В. Антонова, че поселението на терасата е подградие, в което живее простолюдието, то логично би възникнал въпросът защо представители на висшата прослойка са погребани тук, а не в самата Шуменска крепост, още повече, че в нея има функциониращи църкви, при които има и погребения. Наличието обаче на манастир, а не на подградие, дава обяснение както за тези погребения, така и за изключително скромния

паметник на човек, принадлежащ към знатната класа в българската държава през IX век.

Наличието на манастир дава логичен отговор и на въпроса за местонамирането на матрицата за изработване на печати от XIV век.

Материалите, публикувани от археолозите, не оспорват съществуването на манастир. Сграфитокерамиката, както и керамичната паница с монограма на Палеолозите може да се свърже повече с живота в манастир, отколкото с бита на населението в подградие. Откритата керамична пещ допринася за характеризирането на манастира. Известно е, че "в манастирските комплекси от времето на Първата българска държава, развили се като производителни центрове, са открити керамични, стъкларски и др. работилници, които са произвеждали не само за нуждите на манастира"[38]. На терасата под Шуменската крепост има условия за производство на керамика. Местото е водоснабдено, а североизточно до него има глинено находище. То е разработено, което показва, че е източник на суровината.

Банята, която се намира на разглежданото място, също не влиза в противоречие със съществуването на манастир. Знае се, че в някои големи гръцки манастири от XI–XII век са открити останки от обществени бани[39]. Интересно е да се отбележи, че в самата Шуменска крепост, през всичките периоди на нейното съществуване, баня не е открита.

Относно църквата "Св. Богородица" интересно съждение намирам в статията на В. Антонова "Скалният манастир около Шуменската крепост". Тя разглежда скалната църква, скалните килии и прискалните жилища под самите стени на крепостта и стига до заключението, че тук "е съществувал голям гъсто населен скален манастир" от XIII–XIV век до началото на XV в. – "Шуменският скален манастир, Шуменската пустиножителска обител". "Тук са намирали подслон и се оттегляли отшелници-монаси, избягали от живота, може би произхождащи от всички слоеве. По всяка вероятност в този манастир са живеели монаси, последователи на ереста исихазъм. На това – продължава В. Антонова – ни навежда обстоятелството, че манастирът е в непосредствена близост до вътрешния и в чертите на външния град в средновековния Шумен."

Пишейки за скалния манастир под основите на крепостта, В. Антонова търси доказателство и връзка с църквата "Св. Богородица": "...Важното е, че отделните килии се намират близо една до друга, което подчертава, че тук е имало монашеско средище, център на което е била, особено през зимата, църквата в подградието"; "За предназначението на скитовете за жилища и църква убедително говори надписът с името на монаха Стилиян [Стоян - бел. Д. Г.] , намерен при църквата "Св. Богородица" в близост до килиите в подградието на крепостта"[40].

Не оспорвам описаното от Антонова, но, според мен, остават неизяснени няколко въпроса. От стратегическа гледна точка дали е допустимо в

основите на една действаща крепост изграждането на стабилни прискални постройки? Как е могъл да се запази така описаният манастир при превземането на крепостта от османците и как е продължил да функционира няколко десетки години след настаняването на турски гарнизон в крепостта? Каква "пустиножителска обител", в която "се оттегляли отшелници монаси" е това след като "манастирът е в непосредствена близост до вътрешния и в чертите на външния град в средновековния Шумен", а центърът на "монашеското средище" е "църквата в подградието"? Защо монасите, които имат добре уредена скална църква, слизат "особено през зимата"[41] до църквата в подградието? Ако е било нужно да ползват друга църква, защо не са ползвали църква в крепостта, от която ги деляла само вратата до югоизточната кула?

Отговорът на тези въпроси може да бъде намерен в съществуването на манастир при църквата "Св. Богородица", а не на подградие.

Манастирът е построен през IX век. Тази датировка ни дава надгробния паметник с надпис "ОСТРО БОГОИН". За неговото разрастване, охранителна кула и значение говорят археологическите находки. Манастирската сграда на два етажа е изрисувана върху камъка, открит до църквата. Разположен, уединен на стръмния скат между крепостта и селището в равнината, манастирът се запазва при османското нашествие. Доказателствата за това са надписът от 1415 г. на монаха Стоян, изписан на входа на църквата и керамиката, характерна за ранното турско владичество. Разоряването на шуменската обител трябва да се търси през 1444 г., когато армията на Владислав III Ягело с много жертви по време на тридневните атаки превзема Шуменската крепост. Това би могло да е извършено от кръстоносците, които по своя път разбиват и ограбват православни храмове, но може да е дело на турците заради поражението и претърпените загуби. В 1444 г. крепостта е изоставена. В тази година, според мен, монасите се оттеглят в пещерите под крепостта, устройват килиите и скалната църква. По изгладените стени на последната има следи от писмо[42], което би следвало да се използва за датировка, която отнасям към XV–XVI в.

Манастирът при църквата "Св. Богородица" допълва градоустройствената схема на средновековния Шумен. Разположението на монашеска обител "на междинно ниво или на долно ниво под крепостта в най-високата част на хълма е най-често срещаната схема XII–XIV в."[43]. Наименованието град Шумен включва крепостта и функционално свързаните с нея манастир и значително по размери селище в равнината.

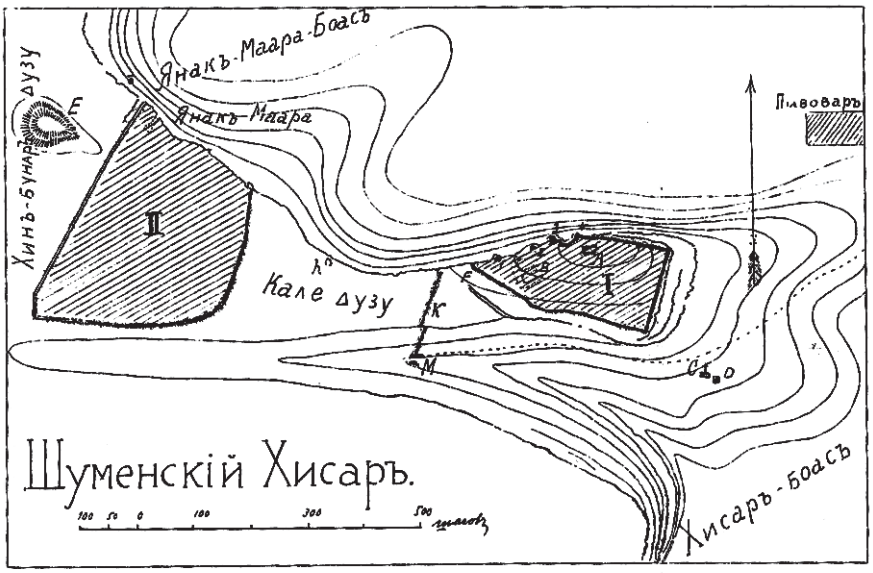

Крѣпость „Шуменскій Хисаръ“.

Прил. 1

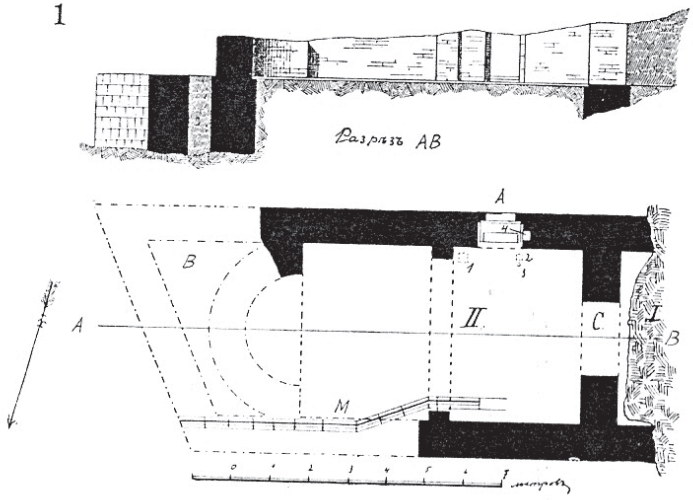

Прил. 2

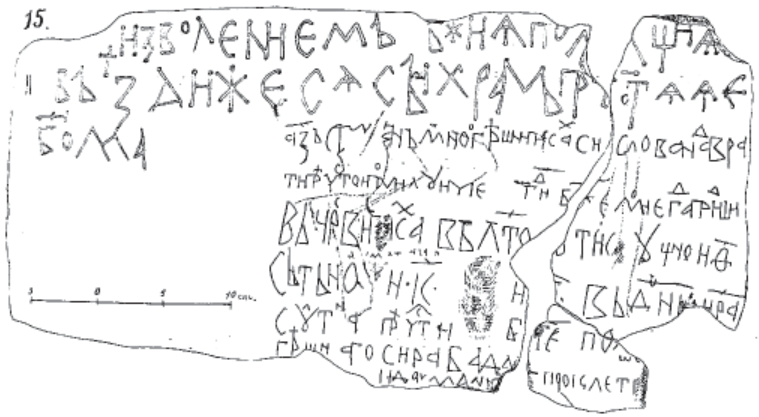

Прил. 3

Прил. 4

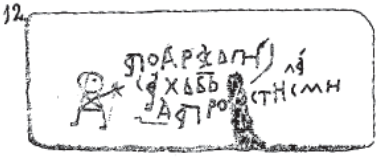

Прил. 5

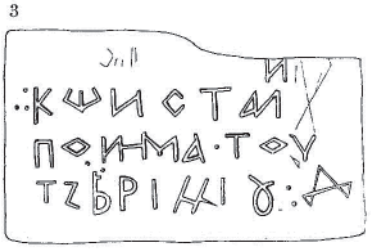

Прил. 6

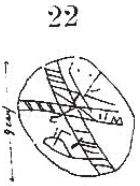

Прил. 7

Прил. 8

[1] "Deve Baatdan" е записано върху картата. Местното население изговаря името Деве барган = камилски рев. В Турско-български речник. София, 1962, с. 130 намирам думата "devebagirtan" в превод "стръмен и каменист път".

[2] Новият цех на Пивовара беше открит 1982 г. Материалите, които се намираха в сградата на текето, бяха пренесени в Томбул джамия.

[3] ИРАИК. Т. 10. 1905. с. 439–440.

[4] **Антонова, Вера**. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 81.

[5] ИРАИК. Т. 10. 1905, с. 239 .

[6]**Константинова, В.** Средновековни надписи от Шумен (XII–XV в.). – В: Старобългаристика, 1983, т. 7, с.73.

[7] ИРАИК. Т. 10, с. 286.

[8] Пак там, с. 282.

[9] **Купър, Дж. К**. Енциклопедия на традиционните символи. София, 1993, с. 18.

[10] **Дремсизова – Нелчинова, Цв., В. Антонова**. Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София, 1975, с. 66.

[11] В моя публикация, в резултат на недоглеждане, аз приемам рисунката за външно изображение на църквата, в която е открит камъкът: **Георгиева, Д**. За града Шумен до завладяването му от турците. – В: Известие на Исторически музей Шумен. Шумен, 2002, кн. 10, с. 190.

[12] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската ... с. 28.

[13] **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. София, 1992, надпис 70.

[14] Пак там, с. 66.

[15] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската … с. 28.

[16] **Божилов, К**. Тетрадка по описание на гр. Шумен. 25 февруари 1924. ИМШ/В, инв. № 2357; Описание на гр. Шумен., Ксерокопие на преписа, пазен в сем. Сакилариеви, с. 24–25.

[17] **Скорчев, Д-р П**. Етимологична разходка по билото и урвите на Шуменското възвишение. Шуменски общински вести. Г. 2, 18.II.1941, № 58.

[18] **Дремсизова, Цв., В. Антонова**. Принос към най-старата история на Шумен и Шуменското плато. – В: Шумен - Коларовград. Кг. 1960, кн. 1, с. 1, 22.

[19] **Иванов, Арх. В.** Баните в стария Шумен. – В: ИНМК. Кг. 1963, Т. 2, с. 59.

[20] **Стойнова, М**. Османски изкуства на Балканите. XV–XVIII в. София, 1995, с. 38. Тук например се съобщава за около 20 моста в Кърджалийско, наричани "римски", въпреки че голяма част от тях са от българското средновековие.

[21] **Божилов, К**. Описание на гр. Шумен. Ксерокопие на преписа, пазен в сем. Сакилариеви. с. 24–25.

[22] **Дремсизова, Цв., В. Антонова.** Принос към ... 22–25; **Антонова, В.** Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовград. – В: ИНМК. Кг., 1965, Т. 3, с. 30.

[23] Курсивът е направен от мен /Д. Г./, за да насочат вниманието към неизяснените места.

[24]. **Антонова, В.** Средновековни лапидарни... с. 30.

[25] **Хараланов, В**. Бронзова матрица за печат с изображение на двуглав орел. – Археология, 1975, кн. 4, с. 72–73.

[26] **Йорданов, Ив.** Корпус на печатите на средновековна България. София, 2001, с. 134–135.

[27] **Божилов, К.** Тетрадка по..., с. 24.

[28] ИРАИК. с. 429.

[29]. **Божилов, К.** Тетрадка ..., с. 25.

[30] **Антонова, В**. Шумен и Шуменската крепост. Шумен, 1995, с. 16.

[31]. **Поливянни, Д. И.** Средновековният български град през XIII–XIV в. София, 1989, с. 36.

[32] **Антонова, В**. Шумен и Шуменската крепост. с. 118.

[33] **Дремсизова, Цв., В. Антонова**. Принос ..., с. 25.

[34] **Антонова, В.** Шумен и Шуменската крепост, с.117–118.

[35] Пак там, с. 118.

[36] **Божилов, К**. Тетрадка ..., с. 25.

[37] **Георгиева, Д**. За града Шумен до завладяването му от турците. – В: ИИМШ, кн. 10.

[38] **Харбова, М**. Укрепеният български средновековен град XIII–XIV в., София, 1979, с. 12.

[39] **Стойнова, М.** Османски изкуства на Балканите XV–XVIII в., София, 1995, с. 43.

[40] **Антонова, В**. Скалният манастир около Шуменската крепост. – В: ГМСБ, кн. VII, 1981, с. 86–93.

[41] Пак там, с. 92.

[42] Пак там., с. 88.

[43] **Харбова, М.** Градоустройство и архитектура по българските земи XV–XVIII в. София, 1981.

A SUBURB OR A MONASTERY ON THE SOUTHEASTERN SLOPE OF THE SHUMEN FORTRESS

Doroteya Georgieva

All the data discovered so far about the settlement on the southeastern slope below the Shumen fortress is stated. Its analysis lays the thesis about the existence of a monastery in the period 9-th–15-th c. This monastery located between the fortress and the settlement in the lowland complements the town plan of medieval Shumen.

ЕДИН МАЛКО ПОЗНАТ ПЕРИОД ОТ РЕВОЛЮЦИОННАТА ДЕЙНОСТ НА ПАНАЙОТ ВОЛОВ

Милена Андреева

Град Шумен е дал ценен принос в борбата на българския народ за духовно възраждане и политическо освобождение, а шуменци са участници във всички етапи на националното революционно движение. Сред най-героичните прояви е участието им в обявеното от Българския революционен комитет "незабавно всеобщо въстание в Българско" през 1875 г.

В края на 50-те и началото на 60-те години на XX век, пръв историкът Георги Джумалиев обобщава натрупаните до тогава сведения и прави едно задълбочено изясняване на въпроса за участието на град Шумен и шуменци в революционните борби през 70-те г. на XIX век[1]. Като цяло, въпросът за участието на вътрешната комитетска организация в хода на общите революционни дела по време на подготовката на въстанието, е почти неразработен в нашата историческа литература. Малко познат и недостатъчно оценен остава и приносът на Панайот Волов.

Настоящото съобщение цели да направи опит за обогатяване на темата, изтъквайки важната роля на апостола Волов за революционизирането на борците за свобода от Шуменския и най-вече в Ловешко-Троянския край през бунтовната 1875 година.

От 1987 г. в научно обръщение влиза едно от най-важните открития в изследванията за живота и делото на Панайот Волов − фактът, че е избраният от комитетите в Русе и Търново през юни 1874 г. "нов апостол" − заместник на Васил Левски[2], което показва, че той е една от най-авторитетните фигури на освободителното ни движение в периода 1873−1876 г.

Като апостол Волов присъства на събранието на Българския революционен комитет в Букурещ на 12 август 1875 г., на което се взема решението за революция. Присъединявайки се към групата на младата емиграция, начело с Христо Ботев, П. Волов енергично се включва в обновлението на ръководството на Българския централен революционен комитет и в работата на учредената комисия за свикване на "народно българско събрание" в румънската столица.

Както е известно, в средата на 70-те години на XIX в., Османската империя е разтърсена от политическа, икономическа и финансова криза в резултат, на която на Балканския полуостров се създава революционна си-

туация. През юни 1875 г. първи се вдигнат на въоръжена борба селяните в южна Херцеговина, в части от Далмация и Черна гора, а през август и в Босна[3].

Героичната борба на Херцеговинските въстаници и активизирането на европейската дипломация по Източния въпрос, предизвикват нов подем на българското национално-революционно движение, който се изразява в подготовка и опит за вдигане на въстание в България през есента на 1875 г., влязло в българската история под името "Старозагорско".

Решението за бунт е посрещнато с огромен ентусиазъм и възторг както от българската революционна емиграция в Румъния и Русия, така и във вътрешността на страната. Вестите за напрегнатата обстановка в Босна и Херцеговина достигат и до Русе, където по това време са П. Волов и останалите шуменски комитетски членове, задържани от властите във връзка с участието си в така наречената "френска сватба" и изчакват правителствения документ за окончателното си освобождаване. По този повод разказва Добре Ганчев, другар на шуменския учител: "В Русе прекарах времето с Панайот Волов и Петър Енчев... През лятото на 1875 г. Херцеговинското въстание бе тема на патриотичните разкази у младежта. Вестници скришом се получаваха от Влашко и в тях все победи и поражения на турците... Волов скача от радост подир всички такива новини"[4].

Бурните събития карат шуменския апостол да премине тайно Дунава и да се присъедини към своите другари във Влашко. Точно тогава, в Букурещ, по инициатива на Христо Ботев, Стефан Стамболов и Иван Драсов вече започва изграждането на една нова политическа формация – Българският революционен комитет, чиято първа стъпка става организирането на едно "общо народно събрание", насрочено за 12 август 1875 г.[5] За този момент, както разказва Захари Стоянов, "събрали се всички млади патриоти, в няколко заседания разисквали и решавали, каква роля трябва да играят и те в новата ера, която се започва на Балканския полуостров"[6].

Интересни сведения за работата на новосформираната "букурещка комисия" предлагат и спомените на Иван Драсов от 1900 г. В писмо до Стоян Заимов той разказва например, че когато през юли 1875 г. пристигнал в Букурещ, там заварил революционните дела твърде разстроени и отбелязва: "Трябваше, прочее да се направи нещо, за да се групираме и действаме. В това време бяха там г.г. Волов, П. Енчев, Вие, Иларион Драгостинов, Икономов и др. По моя инициатива, събрахме се в къщата на Д. Ценовича. Там присъствуваха: Ботьов, Стамболов, Волов, Енчев, К. Цанков..."[7]

Според оригиналните документални свидетелства, протокола от събранието и дневника от заседанията на Българския революционен комитет, на 12 август, вторник, в дома на Димитър Ценович се събират само 12 души: Панайот Хитов, Христо Ботев, Стефан Стамболов, Иван Драсов, Д. Ценович, Христо Чобанов, Димитър Горов, Боне Райкович, Тома Пантелеев,

Драгой Шопов, Панайот Волов и Петър Енчев. Председателства войводата Панайот Хитов.

Единствените участници в събранието, за които със сигурност може да се твърди, че са официално делегирани, са Панайот Волов и Петър Енчев. В протокола от 12 август 1875г. срещу техните имена изрично е отбелязано, че те са "представители крумовски", т.е. пълномощници на Шуменския революционен комитет, макар в научната литература да е разпространено схващането, че двамата са пратеници от вътрешността на страната само проформа, защото те всъщност "повече от половин година били вън от Шумен и вече принадлежали на емиграцията"[8].

Приема се, че още в Русе, председателят на Шуменския революционен комитет и неговият другар посрещат Никола Обретенов, като пратеник на обновения Български революционен комитет. Чрез него те се запознават както с намерението на комисията да се организира извънредно събрание в Букурещ, така и с проектите на "Възванието към българското население" и "Писмо до народното българско събрание". П. Волов и П. Енчев са могли спокойно да изпълнят ролята на "крумовски" представители и безрезервно да подкрепят изпратения текст от името на Шуменския комитет, нещо повече, те на практика пренасят Писмото до народното българско събрание от името на четирите вътрешни комитета[9]. Безспорно по време на заседанията от 12 август и през следващите дни, П. Волов е сред онези, които най-ентусиазирано вземат участие в споменатите в текста на протокола "различни предложения" и "дълги разисквания". Той е сред младите, които "написали циркуляри, извадили прокламации, направили си печат"[10].

Може да се твърди със сигурност, че П. Волов е един от участниците в проекта на две прокламации. Едната, на български език, излязла с дата 8 септември 1875 г. е популярната със заглавието "Милий народе български", подписана от името на "хиляди български въстаници на Балканът". Според категоричното сведение на Стоян Заимов, тази прокламация "е редактирана от членовете на централния комитет: Хр. Ботев, Ст. Стамболов, Т. Пеев, Ст. Заимов, К. Цанков, П. Енчев и П. Волов"[11]

Другата прокламация, "До мюсюлманите от Европейска Турция" – на турски език и в превод, от 28 август с.г., е написана собственоръчно от Тодор Пеев[12]. Без съмнение, в това обръщение, започващо със "Съотечественици!", авторите, сред които е и Волов, демонстрират своите демократични разбирания и изключителна толерантност.

Идейната основа и стил на посочените два комитетски документа, указват още, че е ползван проект на съставители, с ясно изразени народнически принципи и голямо идейно родство с Апостола Левски.

В хода на оживените разисквания, участниците в събранието правят проект на план за "всеобщото въстание". Според предварителните намерения на комисията, въстаническите действия в България трябва да бъдат

част от общобалкански план за борба срещу Високата порта. Но към края на "народното събрание", вероятно поради колебливата позиция на официалните власти в Черна гора и Сърбия, "всеобщото въстание в Българско" се замисля като напълно самостоятелна българска инициатива.

В тактическо отношение планът включва съчетаване на вътрешните революционни действия с навлизане на въоръжени чети отвън, предвождани от войводите П. Хитов и Ф. Тотю. Ра да се създаде паника в противника и се отвлече неговото внимание, е решено да се подпали и Цариград. Една от основните задачи, която въпросното заседание решава е разделяне страната на административни единици наречени революционни окръзи, което според Д. Страшимиров е нова система и за революционната организация − "една стъпка напред"[13]. С тази цел е решено изпращането на "няколко лица Апостоли, които ще минат тайно или явно в Българско, за да приготвят бунта".

В писмото на Христо Ботев до Михаил Греков от 30 август 1875 г. се казва: "Емисари за сигнала изпратихме 15 (души)"[14]. Според Захари Стоянов, събранието избира следните "най-решителни и влиятелни пред народа ни апостоли: Панайот Волов − назначен за "мисионер" в Троян, Стефан Стамболов в Стара Загора и Никола Обретенов, който заедно с Иларион Драгостинов и Иван х.Димитров, да вдигнат на въстание Русе, Шумен, Разград и Варна"[15].

Крайните революционери от кръга на Ботев, сред които е и Волов, убедено считат за движещи сили на революцията народните маси от града и селото. За тях по-важно е народът да се вдигне на бунт дори "с коси и кривачи", но само да се предизвика вниманието на Европа и изостри Източния въпрос.

С тази цел, Ботев пръв призовава българите на бунт, обявявайки във вестник "Знаме": "Единствен изход от това грозно положение, в което се намира народът е революцията и то революция народна, незабавна, отчаяна, революция, която да изчисти Балканския полуостров от сичко онова, което може да вреди на истинните наши стремления за пълна и абсолютна човеческа свобода"[16].

Същевременно важно е да се отбележи, че сред сериозните предпоставки за бунт във вътрешността на страната е не само желанието на българите да се включат в подкрепа на херцеговинските въстаници. В този момент с особена острота се открояват още "Економическите бедствия в България", вследствие на увеличените и непосилни данъци; "Осиромашаването на земледелческото население в България"[17]и т. н. През 1874−1875 г., гладът хвърля в тежко изпитание не само селяните, но и бедното градско население, все бедствия, за които с голяма тревога съобщават съвременните вестници "Напредък", "Век", "Ден", "Източно време" и др.

Според изследванията, лидерите на подготвяното въстание − Ботев, Стамболов и Волов демонстрират в революционната си практика през бун-

товните 1875−1876 г. идеология и методи, формирани под влияние на прогресивната руска революционно-демократична мисъл и западноевропейския социалистически утопизъм[18]. Известно е, че още като възпитаници на престижни руски учебни заведения те са участници в нелегални революционни кръжоци и сказки в градовете Одеса и Николаев.

Самите българи там често организират събрания, на които се водят горещи спорове, четат прокламации и се подготвят за революционна дейност сред народа. Включвайки се в борбата за освобождаване на своята родина, младите българи − руски възпитаници, заимстват от руските народници опита им за пропагандистка работа, за привличане на трудещите се маси на страната на революцията.

Според изследванията, Панайот Волов[19] и Стефан Стамболов[20] са сред най-добрите познавачи на идеологията на народничеството и неговите две течения "лавризма" и "бакунизма" като я реализират в практиката си по време на подготовката на въстанията от 1875−1876 г. Двамата революционери, своеобразно адаптират и прилагат народническите си разбирания, твърдо решени "да отдадат себе си всецяло на служене на народа".

Проявявайки се като голям привърженик на идеите на руския революционер Пьотр Лавров, Волов е най-убеден в необходимостта от продължителна идеологическа работа сред масите и прилагане според българските условия програмата на руските народници − "Хождение в народ" ("Ходене при народа"). Вярва и в огромната роля на интелигенцията и произлезлите от нея най-добри водачи на народа "критически мислещите личности, които са двигатели на обществения прогрес"[21].

Като привърженик на такива идеи, на Волов е заслугата за въвеждането в нашата революционна теория и кореспонденция на термина "двигател", каквато личност според него представлява българският апостол.

Предпоставки за избирането му безспорно са добрата военна подготовка, която получава в руската Николаевска гимназия, активното му участие в заседанията на БРЦК през 1874 г. и в обновения БРК през август 1875 г., дейността му на заместник на Левски и опитът му на комитетски председател в Шумен.

Според твърденията на Петър Енчев, през 1874 г., в родния си град, Волов "уредил кръжок от интелигентни млади шуменци, който извършвал широка революционна пропаганда сред учащата и извънучилищна младеж". П. Енчев си спомня още, че и всички комитетски дейци се готвели "практически към революция, като събирахме пари за купуване на оръжие… Настроението на комитета ни… беше такова, че въстанието трябва да се приготви отвътре, а що се отнася за четите, които ще дойдат отвън, те не бяха особено важни за нас… Подготвителната революционна работа вървеше успешно и аз и Волов бяхме убедени, че революцията скоро ще избухне"[22].

Както се вижда, младият комитетски председател и неговият другар искрено вярват във възможностите на своя народ сам да извоюва свободата си.

Затова Волов насочва дейността си към всички социални слоеве на българското общество, с известен превес към селското население. Считайки, че освобождението чрез революция е общонародно дело, той основава комитети и по селата, с многочислено българско население. Такива ядра успял да изгради или възобнови, според изследванията на Г. Джумалиев в 14 шуменски селища, като Каспичан, Кюлевча, Нови Пазар, Преслав, Осмар, Смядово, Върбица, Драгоево, Хасъ (дн.с. Добри Войников), Дивдядово и др.[23]

Като "нов апостол" – заместник на Левски, той поддържа връзка или създава нови комитети из цяла Североизточна България, в Сливенско, Ямболско, Търновско, Ловеч и пр.[24] Именно народническите възгледи за дълг и състрадание към своя народ, възпламеняват възрожденското родолюбие на младия шуменец. Здравите идеологически позиции, натрупаният богат опит на професионален революционер и положителните лични качества, му отреждат той да бъде сред най-авторитетните организатори на бунта от 1875 г.

Според общия план четите трябва да овладеят и укрепят Старопланинските проходи, като главната оперативна зона трябва да обхване района от Троянския манастир до Котленския Балкан. Още за него, узнаваме от Хр. Ботев и писмото му до М. Греков, изпратено от град Николаев на 30 август с.г.: "…решихме бунт! Всичко у нас оживява, всичко жертвува. Панайот ще мине с 2000 пушки през Сърбия. От Одеса взехме Филипа, за да мине през Влашко с още няколко души войводи. А в България? О, там ще да скочи и мало и голямо…"[25].

В биографичната си книга за него, Захари Стоянов публикува и квитанциите за дадените на тези "първо качество апостоли" пари за народното дело. Сред тях е и разписката, която подписва и П. Волов за "тридесят австрийски жълтици за пътни разноски по Българско за народната ни цел".

Относно вписването на поверения на Волов окръг като Търновски, а не Троянски, вероятно е свързано с разбирането, че след гибелта на Левски, Ловешко-Троянският край става подчинен на централния за страната Търновски комитет. Според анализа на официалната комитетска архива − Дневника и касовата книга, първоначално П. Волов действително е определен за "мисионерин в Търновско" и получава от Драгой Шопов − касиер на Българския революционен комитет 352,50 франка, равни на 30 австрийски жълтици[26].

Кога точно апостолът Волов напуска Букурещ е трудно да се установи. Едва ли би тръгнал за Търново, минавайки през Гюргево и Русе, където е търсен от властта. Наличната кореспонденция между някои от комитетските дейци, свидетелства за неговото забавяне във Влашко.

Доказателства за това могат да се открият в писмата на Н. Обретенов и Ив. х. Димитров, които на няколко пъти питат обезпокоено какво става с другите апостоли. На 29 август например Иван х. Димитров, в чийто Търновски район трябва да бъде П. Волов, пише на И. Драсов: "от пратените йоще нито от никого нямам известие"[27].

На 31 август, Ив.Драсов споделя на Н.Обретенов с известна несигурност: "Нам се струва, че Волов ще отиде за Ловеч"[28].

Действително П. Волов първо се е подготвя да замине според назначението си за Търново, но вероятно непредвидени обстоятелства го принуждават да вземе решение да замине направо за Ловеч, а оттам към Троянския манастир. Имайки предвид неговото стриктно и отговорно отношение към революционната кореспонденция, той е уведомява, макар и със закъснение своите другари, изпълняващи координационно-ръководни функции в Търново или Букурещ. Тайно и съвсем предвидливо, поради засилените мерки за сигурност от страна на турските власти, Волов успява да се прехвърли от Влашко към Българско през Зимнич или Турну Мъгурели.

За мястото и длъжността на П. Волов в подготвяното въстание Никола Обретенов свидетелства още в спомените си, че войводата Панайот Хитов, като премине с голямата си чета в България, трябва да се отправи към Троянския Балкан. Предвижда се към нея да се присъединят всички въстаници от околните райони. За главнокомандващ на цялата армия е назначен П. Хитов, а за негов помощник Панайот Волов. В изпълнение на този замисъл последният бива изпратен за апостол и ръководител на подготовката в Троянския край, изчаквайки там голямата чета[29]. Този факт още веднъж свидетелства, че Българският революционен комитет оценява високо качествата на шуменския апостол като агитатор и военен предводител, определяйки му най-достойна и отговорна длъжност в предстоящото въстание.

Дейността на П. Волов в Ловешко и Троянско през годините на най-големия революционен кипеж е малко позната и сведения за нея намираме почти единствено в мемоарите на Минко Иванов Марковски[30]. След Левски, Волов там намира най-пламенни последователи. Според същия автор, още в края на м.август, преоблечен като търговец, П.Волов минава р. Дунав при Никопол и се отправя през Плевен за поверения му Ловеч. Градът не му е непознат (според сведенията на ловчанлията доктор Петър Стоянов[31], Волов е идвал в града преди Ст. Стамболов, а е известно, че Стамболов е в Троянско през февруари 1875 г.). Така че в качеството си на "нов апастол", Волов идва тук още през ноември или декември 1874 г.[32] Около 30 август 1875 г. пристига в Ловеч и там, според Г.Иванов, първо отсяда в хана на баба Стайковица и след това при Тодор Кирков и Илия Луканов[33]. От съществуващите извори, може да се установи още, че шуменецът контактува с повечето от основателите на ловчанския комитет и бивши съратници на Дякона – Димитър Маринов (Панталонджи), Атанас Цочев Хитров, Илия Луканов, Тодор

Кирков, Янко Урумов и Иван Драсов[34]. С особени симпатии Волов се отнася към младия си колега, одески възпитаник − Илия Луканов, също сподвижник на Левски и Ст. Стамболов и син на комитетския член поп Лукан. Техният дом е едно от най-сигурните скривалища на Апостола, а по-късно и на Волов. Според мемоарните източници, с идването му настъпило известно раздвижване в Ловеч. Същевременно обстановката, в която той отива да работи е несигурна и опасна. За това свидетелства и едно писмо от 21 август 1875 г. до "Бай Търнов" (Търновския комитет), в което авторът Н.Обретенов с тревога споделя: "Петър и Панайот мисля ще бъди добре, ако останат да минат с четата ако би да мини на скоро, т.е. с Филипа, ако ли не то мислети добре щото е опасно много шпиони има разпилени". Споменатите Петър и Панайот са съответно Панайот Волов и Панайот Хитов[35].

Всички налични сведения сочат, че шуменският революционер пръв пристига в поверения му район, но съществува и известно разминаване в датите на стъпването му в съответните селища от революционния окръг. Според разказа на Минко Марковски[36], Волов пристига в Троян на 26 август 1875 г. Най-вероятно още на 20−21 той е вече в Ловеч. Тук е допусната неточност от автора, защото не разполага с документи като цитираното погоре писмо на Н. Обретенов от 21.08.1875 г. и на други, които обясняват забавянето на Волов във Влашко.

Местният комитет, според Димитър Маринов, е в следното състояние: "През 1873−74 г., организацията не работеше, получаваха се само някои революционни вестници".[37] Херцеговинското въстание и положителните резултати от неговия развой, безспорно силно разбуждат духовете на местните хора през лятото на 1875 г. Едва ли обаче можем да се доверим на явно преувеличената информация на в. "Знаме" от 3 август 1875г., която гласи: "Когато вестникът беше турен под печат, научихме се от верен източник, че още 80 души бунтовници излезли в Троянският балкан"[38]. В същото това време Волов е в Букурещ и според Ал. Бурмов[39], е дори един от дописниците − помощници на Ботев.

Познавайки акуратността и енергичността на Волов в изпълнението на революционните си задачи, можем да твърдим, че е успял да постави основите на активна подготовка за бунт в града. По време на срещите си с комитетските дейци той се проявява като изключителен оратор и агитатор. След няколкодневен престой в Ловеч се знае, че от съображения за сигурност, той го напуска и пристига в Троян.

Позовавайки се още на М. Марковски, историкът Тотю Тотевски[40] извежда един неизвестен досега факт, че шуменския революционер се свързва с друг близък сподвижник на Левски – Васил Спасов, един от основателите на Троянския революционен комитет към манастира и отсяда в неговия хан. От разказа на М. Марковски узнаваме още, че троянци не познават лично Волов, а препоръчителното писмо на ловчанлията Димитър Маринов,

писано набързо, поражда съмнения у местните комитетски дейци. Според автора, то има следния текст: "Приемете приносящия на настоящото, той е общи народен човек и е изпратен от БРЦК за апостол в Троян"[41]. След шумни разисквания те вземат решение Волов да бъде задържан под стража, докато изпратеният в Ловеч нарочен човек донесе повече сведения, а ако лицето окаже съпротива − да бъде убит. Основание на троянци да вземат Волов за шпионин, дава фактът, че тук се очакват за войводи познати лица − Тома Хитров и Петър Факиров. След изясняване на нещата обаче младият революционер продължава да се сблъсква с още трудности, съпътстващи опита му да вдигне хората от Троян на борба. За това свидетелства и Захари Стоянов, споделяйки, че троянчани − "дълбоки и философстващи братя" заявяват: "Докато не видим в манастира поне пет души войводи от Влашко с ястъклии мустаци, не се побутваме от мястото си, казали тия велики мъже на Волова, когато той им предложил да въстанат"[42]. Сред най-доверените комитетски хора на Волов в това селище е Иван Марков Гайтанджията, също някогашен съратник на Левски. Заедно активизират немалко комитети в този край и привличат за делото много младежи "повечето средна ръка".

На 2 септември (според М. Марковски и Т. Тотевски) апостолът Волов пристига в Троянския манастир "Света Богородица Троеручица", тъй като, според предварителните планове манастирът е сборното място на четите, които ще минат през Дунава.

Известно е, че в обителта съществува таен революционен комитет, основан от Дякона (на 7.I.1872 г.) и ръководен от игумена на манастира хаджи Макарий (1831–1906)[43]. Тук Волов веднага пристъпва към действие, заемайки се с революционизирането на монашеското братство и местната младеж. Единственото писмено сведение засега е това на Иван Найденов − куриер на Троянския революционен комитет: "Тук дохожда и Панайот Волов, който в стаята на хаджи Макария учи младежите няколко вечери как да се бият с коси и дървени шашки"[44].

Известно е, че подобни военни или агитационни занятия в Шуменско апостолът провежда многократно, както пише и Илия Блъсков: "Той ще вън от селото, в гъстите гори тук безбоязнено да прогърми със своите благовестнически проповеди, по политическото ни освобождение. А младите селяни възхитени от тия проповеди отговаряха с изгърмяване на пушките си."[45]

На 7 септември, според М. Марковски, Волов посреща в манастира назначените от по-рано в Букурещ свои помощници Петър Факиров и Тома Хитров. Двамата са изпратени да подсилят подготовката за въстанието. В едно писмо, от 3. IX. с.г. Иван х. Димитров уточнява на Н. Обретенов, че търновският пратеник до Троян Христо Иванов−Големия се е срещнал с "войводата Волов на 3 септември вечерта или на 4 септември сутринта в Ловеч", а в последствие и с помощник войводите Хитров и Факиров.[46]

Сведенията за конкретната организационна дейност на апостола и неговите помощници са твърде оскъдни. Известно е, че заедно започват работа със селските маси в региона. Въпреки ограниченото време, посещават десетки села, махали и колиби, пропагандират, агитират, провеждат военно обучение. С рядко търпение и твърда вяра в успеха на освободителното дело Волов убеждава съмняващите се, борейки се и срещу невежеството на хората от този край. Според наличните сведения, убедителната му реч достига и преобразява хората от Ново село, с. Орешак, с. Белиш, Патрешко, с. Колибито (дн.с.Черни Осъм), с. Миленча, Дебневските колиби и др.[47]

Активни съратници П. Волов среща в с. Колибито, днес Черни Осъм, скътано в полите на Средна Стара планина, под връх "Амбарица". Селището отстои на 2 км от Троянския манастир. Там, през втората половина на м. декември 1872 г., в хана на Васил Димитров Попов Левски провежда последното си заседание с троянските съзаклятници. Според спомените на жители от това село, записани от Дочо М. Дочев на 15 септември, към 9 часа вечерта П. Волов, придружен от троянеца Драгню Якимов влиза в с.Колибито. Тук се срещат с Димитър х.Василев и отсядат да пренощуват в хана на Васил Димитров Попов, син на председателя на Троянския таен революционен комитет Димитър Попов".[48] В започналата трескава подготовка за въстание, местните бунтовници биват запознати от Волов с общия план на акцията − да подпомогнат големите чети на войводите П. Хитов и Ф. Тотю, с цел обединение на всички въстанически сили и пресичане пътищата на турските сили на север от Стара планина.

Под негово ръководство се приготвят боеви принадлежности денонощно – терзиите шият въстанически облекла, сарачите изработват кожени торби, паласки, патрондаши. Подготовката на населението в този революционен окръг върви успешно, но по отношение на въоръжаването Волов изпитва големи трудности. По негова инициатива, още преди пристигането си в Ловеч, той поръчва доставяне на една пратка оръжие от Габрово. Покъсно, едно от сведенията сочи, че "по нареждане на Волов до Т. Кирков били изпратени за ловчанския комитет, увити в топове платно над петдесет ятагана".[49]

Явно недостатъчното му количество и липсата на време принуждават апостола настоятелно да поръча още на прочутите ловешки железари. Навсякъде по селата върви успешно снабдяването с огнестрелно оръжие, с барут, фишеци и куршуми. На троянските майстори и съзаклятници − братята Димитър и Тодор Хасъмски и Христо Якимов от с. Белиш, Волов поръчва и закупува по-големи количества хладно оръжие − саби, ножове и ками. По негова инициатива от околните селища и най-вече от турското село Коман, се доставя и така важния барут.

За доброто състояние на боеприпасите и военния арсенал, осигурени за въстанието от 1875 г. в този окръг, говори и един по-късен документ. Това

е писмото на Петър Ванков (П. Волов) от "началото на април" − 1876 г. до неговите "съмишленици" в Троян: "Братия!… Известени сте, че аз се намирам сега в IV-й революционен окръг. Тука всичко се върши с най-голямо усърдие и успех… В нашия окръг имаме нужда от барут и като зная, че в Троян има достатъчно барут, моля изпратете…"[50]

Известно е, че в Троянския манастир се помещавал най-големият склад за барут, приготвян в Троянския край.

Волов енергично пристъпва и към задачите, които определено повдигат духа на борците ни за свобода − изработването на въстаническото знаме и четническите униформи. Проектът за знамето на неговия революционен окръг изпълняват Тома Хитров − фотограф-художник и Марко Марковски – млад чохаджия от Троян. Върху трикольора – червено-зелено-бяло, е извезан разярен лъв, над него в полукръг девизът "Свобода или смърт", а под него –"Троянски революционен комитет" и "1875"[51]. Посветил се всеотдайно на делото, апостолът Волов не знае сън и почивка.

Макар и не навсякъде добре приет, Волов посвещава силите си на подготовката за въстание и революционизира хората от поверения му район, като в действията си силно напомня великия си предшественик Левски. Също като него той обладава подобна съобразителност, смелост и готовност за всяка лична жертва.

В разгара на усилената подготовка, местните съзаклятници спират дейността си. Като главна причина се изтъква идването на голяма (за селището) турска военна част. Усещайки раздвижването в градеца, властта изпраща един юзбашия със 100 души редовна войска. От друга страна, преценявайки реалистично обстановката, виждайки недостатъчното ниво на бойна готовност на поверения му окръг, П. Волов постъпва изключително отговорно, като изчаква до последно сигнала за бунт от Търновския комитет, считан за централен ръководен орган. Той не допуска необмислени и прибързани революционни действия, за разлика от Ст. Стамболов и очаква докрай главния войвода П.Хитов.

Изключителната му лична дисциплинираност безспорно е пример за всички. Използвайки знанията си по военно дело, придобити в Русия, немалкия си опит на професионален революционер и конспиративните си умения, той успява положително да координира действията на отделните комитетски звена в окръга, да организира добре тайната поща, разузнаването, въоръжаването и т.н.

Независимо от това, че всички факти говорят за една напреднала подготовка, в последния момент се оказва, че Ловешко-Троянският край също не е готов за въстание. Причините са свързани най-вече с краткото време за подготовка, недостатъчния революционен опит на местното население, липсата на средства, оръжие и съгласуваност в действията между окръзите и ръководителите им. Ентусиазмът навсякъде бързо отстъпва място на ко-

лебанието, което води революционното предприятие в Българско през 1875 г. до неуспех.

Когато на 16 септември въстанието избухва в Стара Загора и Шумен, П. Волов и неговите помощници продължават подготовката, очаквайки от Търново знак за начало на бунта. Първите вести за него идват в техния окръг едва към 20 септември и съвпадат с идването на турската войска в Троян. Това осуетява работата на водачите, изчакващи четата на главния войвода П. Хитов. Междувременно от Търново със закъснение идва съобщението за отлагане на това въстание. В Ловеч го носи Христо Иванов–Големия. Войводите Хитров и Факиров се изтеглят от своя район веднага, но Волов не го напуска, докато не се убеди, че дейността на местната революционна организация трябва да продължи.

Известно време, "Апостолът Волов се въртял надолу-нагоре и най-после решил да бяга в Тракия през Балкана" – пише З. Стоянов. Направеното от него като "истински народен човек", явно се счита още тогава за значимо по своя обем и е високо оценено от автора на "Записки"-те, който казва следното: "По другите градове на България не стана и това, което направиха в Троян"[52].

Може би затова Панайот Волов с четата си и с големи надежди тръгва да вдигне на бунт този край на следващата година, по време на Априлското въстание, изтегляйки се от пожарите на своя революционен окръг.

Предприетото от него в края на септември 1875 г. насочване на юг, вероятно е наложено от опасности, които трябва да избегне. Според запазените османотурски документи, мюдюринът на Троян предприема арести. Според тях властите започват да дирят главния бунтовник – "даскал Панайот от Шумен"[53]. Неочаквано за всички той поема по по-дълъг, но не помалко опасен път изтеглянето си към Влашко. От Троян през село Колибето, се насочва към Карлово и с. Царацово, като сигурни убежища за него са все домовете на някогашни сподвижници на Левски. Този факт говори за предишни негови контакти с тези местни комитетски дейци, което представлява също един от неизследваните моменти от дейността на шуменеца.

Намирайки се в дома на Иван Арабаджията в с. Царацово, знаем, че Волов се разболява. Хирургическата операция, която му прави комитетския човек д-р Рашко Петров в Пловдив спасява живота му. Тук апостолът успява да се снабди с паспорт от руския консул в града – Найден Геров и да продължи своя път.

През Свиленград и Одрин, пристига в Цариград, а оттам с кораб – до Одеса[54]. След почти двумесечното си скитане, към края на октомври с.г. Волов пристига в Букурещ и малко по-късно в Гюргево, където отново поема ръководна роля в подготовката на следващото въстание, насрочено за пролетта на 1876 г.

От събраните там свои другари, той разбира как е протекъл бунта и в

останалите окръзи. Безспорно с най-голямо вълнение слуша от тях за подвига на шепата шуменски младежи и героизма на своя другар, войводата на Червеноводската чета в Русенско − Върбан Йорданов. Въпреки общия неуспех, Шуменският комитет е един от най-подготвените във военно-революционно отношение, благодарение на П. Волов и идейно-организационното наследство, което той оставя.

В късната есен на 1875 г., Гюргевските апостоли правят своята равносметка. Самият Волов, въпреки разочарованието си от партизанството и равнодушието на някои, убедено декларира в писмото си до Тодор Пеев от 10 декември 1875 г., че той и дейците от Гюргевския комитет непоколебимо ще продължат делото с мисълта "че человек подготовлява епохата"[55].

Показателни са и думите на Никола Обретенов, който пише по-късно в спомените си: "бунтът макар и да не направи нищо повдигна духа на народа …показа, че дори и неприготвен и без оръжие,той може да се бори за свободата си. Въстанията от 1875 година имат заслугата, че породиха въстанията от 1876 год., които предизвикаха нашето освобождение"[56].

В дните на революционния кипеж през 1875 г., Панайот Волов израства като идеолог и народен водач. Неговата енергична организационна дейност като апостол в Ловешко-Троянския революционен окръг, представлява за него една трудна школовка. Всеотдайният труд, постоянството и натрупаният ценен опит на въстанически предводител, заслужено му отреждат място на главен апостол на IV Революционен окръг, при подготовката и на следващото българско въстание –Априлското от 1876 г.

---

[1] **Джумалиев, Г.** За участието на град Шумен в революционното движение през 1875 г. – Исторически преглед, 1958, кн. 2, с.45.

[2] **Братоев, Б.** За избора на заместник на В. Левски. − Векове, 1987, кн. III, с. 33.

[3] История на България, том VI, София, изд. БАН.

[4] **Ганчев, Д.** Спомени 1864–1887. София, 1939, с. 29–30.

[5] **Митев, Пл.** Българският революционен комитет 1875. София, 1998, с. 73 и сл.

[6] **Стоянов, З.** Христо Ботев. Опит за биография. София, 1946, с. 261.

[7] **БИА, II** А 8520, л.3-4, Писмо на Иван Драсов до Стоян Заимов от 6.IX.1900 г.; публ. и **Митев, Й.** Едно писмо на Иван Драсов за преустройството на БРЦК в 1875 г. и подготовката на народното въстание в България. – ГМСБ, т. 14, 1988, с. 301–306.

[8] Протокол на Народното събрание, свикано от БРЦК в Букурещ, дата 12 август 1875 г. – В: Шумен и Шуменско XV-XIX в. Шумен, 1996, с. 416–418.

[9] **Митев, Пл**. Българският революционен комитет 1875. София, 1998, с. 100, **Шарова, К.** Българският революционен комитет – 1875 г. – В: Българско възраждане. Идеи, личности събития, т.1 . София, 1995, с. 90.

[10] **Стоянов, З**. Опит... с. 260.

[11] **Заимов, С**. Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. София, 1885, с.66.

[12] Пак там. с. 264–265.

[13] **Страшимиров, Д.** История на Априлското въстание. Второ фототипно издание. София, 1996, с. 173.

[14] **Ботев, Хр.** Избрани съчинения. София, 1976, с. 230, (писмо на Хр. Ботев до М. Греков от 30 август 1875 г.)

[15] **Стоянов, З.** Опит... с. 261 и сл.

[16] В.Знаме**,** г. I, бр. 23 от 27 юли 1875 г. ”Революция народна, незабавна, отчаяна”.

[17] **В.Век**. г. II, бр. 10 от 8 март 1875 г.

[18] **Братоев, Б.** Военно-революционни възгледи и дейност на П. Волов. 1869–1875 г. – ИИМШ, т. 7, 1992, с. 167. **Братоев, Б.** Относно идеологията на Панайот Волов. – В: Панайот Волов живот и дело. Шумен, 1991 г.

[19] **Поглубко, К. , Н. Червенков**. Връзки на българи, учещи се в Русия с руското революционно движение (50–70-те години на XIX в.) - Ист. преглед, 1973/2, с.74–75.

[20]**Павловска, Ц.** Стефан Стамболов като апостол на Вътрешната революционна организация. −ИИВИ, София, 1990, т. 50, с. 238.

[21] **Братоев, Б.** Относно идеологията… с. 71.

[22] Пак там. с.76.

[23] **Джумалиев, Г.** Град Шумен и шуменци в революционните борби преди освобождението. – В: Шумен-Коларовград, Шумен, 1960 кн. 1, с.78.

[24] **Братоев, Б**. За избора на заместник на В. Левски. – Векове, 1987, 3, с. 3 и Панайот Волов. Биогрофичен очерк, Шумен, 1991, с. 16.

[25] **Ботев, Хр.** Събрани съчинения.София, 1976, том 3, с. 230.

[26] БИА, ф. 80, II А 7824. Разписка на П. Волов. Публикувана и **Стоянов, З**. Опит за биография. София, 1946, с. 261.

[27] **Страшимиров, Д.** Архив на Възраждането. София, 1911, т. 1, с. 285.

[28] **Обретенов, Н.** Спомени за българските въстания. С., 1983, с. 188.

[29] **Братоев, Б.** Военно-революционни възгледи и дейност на П.Волов (1869–1875 г.) − ИИМШ, 1992, 7, с. 176.

[30] **Марковски, М.** Спомени и очерки из българските революционни движения 1868–1878. София, 1976. с. 145 и сл.

[31] **Стоянов, П.** Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет, столица на В. Левски и роден град на поборника Тодор С. Кирков. Ловеч, 1901, с. 164.

[32] **Марковски, М.** Спомени... с. 170.

[33] **Иванов, Г.** Ловеч като революционен център в миналото. – В: Ловеч и Ловчанско. София, 1932, кн. IV, с. 170 и сл.

[34] Пак там. с. 124–126.

[35] Архив на Възраждането. т. I .Документи по политическото Възраждане Ред. Д. Т. Страшимиров. София, 1908, с. 136.

[36] **Марковски, М.** Спомени ... с. 148.

[37] **Стоянов, П.** Ловеч като революционен център... с. 71.

[38] **Ботев, Хр.** Събрани съчинения. т. 3, София, 1976, с. 81 (отн. в.Знаме, г. I,

бр. 24 от 3.08.1875 г.)

[39] **Бурмов, Ал.** Христо Ботев и неговата чета. София, 1974, с. 602–605, (Спомени на Т.Чолаков - словослагател в печатницата на Ботев).

[40] **Тотевски, Т.** Васил Левски, революционните комитети в Троян и Троянския манастир и въстанията от 1875 и 1876 година. – Известия на Исторически музей Ловеч. Ловеч, 1981, кн.3.

[41] **Марковски, М.** Спомени ... с. 148.

[42] **Стоянов, З.** Записки по българските въстания. с. 122.

[43] **Данов, К.** История на Троянский ставропигиален манастир. Ловеч, 1891, с. 27 и сл.

[44] **Кацев-Бурски.** Иван Найденов /Пенев/ Хасъмски Комитата - куриер на революционния комитет при Троянския манастир при В. Левски и Хр. Ботев. – Родина, бр. 382, 7.II.1940.

[45] **Блъсков, Ил.** Спомени. София, 1976, с. 72.

[46] **Митев, Пл.** Българският ... с. 177.

[47] **Братоев, Б.** Военно-революционни възгледи на П. Волов… с. 177.

[48] Сведения от Дочо М. Дочев от с. Черни Осъм, фонд КМПВ-Ш инв. №203.

[49] **Иванов, Г.** Ловеч… с. 72.

[50] **Марковски, М.** Спомени… с. 172.

[51] Пак там. с. 159.

[52] **Стоянов, З.** Записки... с. 122.

[53] Телеграма на вилаетското управление до каймакама на Шумен., 2 октомври 1875 г. – В: Шумен и Шуменско XV−XIX в., Шумен, 1996, с. 431.

[54] **Чилингиров, Ст.** Панайот Волов. Животописен опит. София, 1940, с. 79–100.

[55] Писмо на П. Волов до Т. Пеев от 10.12.1875 г. по Априлско въстание 1876 г. Сборник от документи, т. I. София, 1954, с. 47.

[56] **Обретенов, Н.** Спомени за българските въстания…, с. 221–223

A LITTLE KNOWN PERIOD OF PANAYOT VOLOV'S REVOLUTIONARY ACTIVITIES

Milena Andreeva

Amongst the most heroic deeds of Shumen's revolutionaries is their participation in the uprising from 1875. One of the most vigorous revolution initiators of the Bulgarian people is Panayot Volov from Shumen. But his contribution is still scantily known and assessed.

As a competent member of the Bulgarian Revolutionary Committee, Vasil Levsky's substitute and main missionary in Lovetch revolutionary district, the merit for revolutionizing the fighters for liberty in the regions of Shumen and Lovetch-Troyan in 1875 goes namely to him.

P. Volov is one of the twelve participants in the assembly from 12th of August, same year when the decision about a *nation-wide revolution* was made and one of the authors of the principal program and agitation materials.

Appointed for P. Hitov's assistant, P. Volov achieves significant results in the preparation of an uprising in the West Bulgarian revolutionary district seated in Troyan. Outstanding as a people's leader, he skillfully put into practice his views set up on the basis of the most progressive ideologies of that time – the West European utopian socialism and the populism of the Russian revolutionary-democratic concept. In the course of the preparation of the revolt, he developed as an ideologist, initiator and revolutionary leader, which later assigned him the place of a major apostle of the next Bulgarian uprising from 1876.

ОПИТ ЗА ДЕМОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА НАСЕЛЕНИЕТО В ШУМЕН ПРЕЗ ПЕРИОДА 1878–1900 ГОДИНА

Даниел Руменов

През периода на Възраждането и първите години след Освобождението от османско иго, по брой на жителите си Шумен е един от най-големите градове в България, нареждащ се непосредствено след Пловдив, Варна и Русе. Населението му е твърде пъстро и разнородно по етнически, професионален и възрастов състав. Настоящата статия прави опит, на базата на данните от първите преброявания след 1878 г., касаещи Шумен, да обърне по-голямо внимание на географската страна на въпроса. По този начин ще се добие по-ясна представа за демографската картина в града през разглеждания период. От друга страна чрез средствата и понятията на демографията и статистиката и с изводите направени от анализа на различните категории, ще се проследят причините за занижените функции на града през новия XX век.

Българската статистика възниква след Освобождението, като първоначално се занимава главно с демографски_проучвания. В своето развитие тя преминава през следните етапи:

1/ 1878–1881 г. Подготвя се самостоятелно статистическо управление, провежда се тъй нареченото „губернско" преброяване на населението, създават се статистически отделения при Министерството на съобщенията;

2/ 1882–1896 г. Създава се самостоятелно статистическо бюро и се организира регулярна статистическа дейност, която основно е свързана с три преброявания на населението;

3/ 1897–1902 г. Създава се Дирекция на статистиката[1].

Не е възможно да се разглежда населението на град Шумен през периода 1878–1900 г., без да се дадат кратки сведения за него от епохата на Възраждането и най-вече през последните години преди Освобождението. Данните за броя на жителите на града през XIX век дадени от различни пътешественици са твърде противоречиви. За един не толкова дълъг период варират от 15000 до 80000 души. Дори за една и съща година са посочени цифри, чиято разлика достига до 30000 – 40000 (например за 1875 и 1877 г.[2]) Интерес представлява турският регистър от 1866 г., когато е първото официално преброяване в Турция. Той сочи, че жителите на Шумен са 19814. През следващите години не могат да се възстановят демографските процеси, но се

вижда, че и да е нараствал, през 1878 г., според немското списание „Глобус" и наръчника на д-р Херман, градът отново е на равнището на 1866 г., т.е. 18000 – 20000 жители. Очевидно тези данни се отнасят за края на 1878 г., тъй като след освобождението на града голяма част от турското население и военният гарнизон се изселват. Към столицата и други градове мигрират още 1300 българи[3].

Преброяването в Турция от 1866 г. отбелязва най-ниската цифра, посочвана за броя на населението на Шумен през Възраждането. Но по всичко личи, че данните са близки до реалните, тъй като почти напълно съвпадат с тези във Военностратегическия сборник на Н. А. Обручев от 1868 г. От него става ясно, че от живеещите в града 19824 жители 10086 са мюсюлмани, 8106 българи, 976 арменци, 426 евреи и 230 цигани[4].

В началото на войната през 1877 г. градът наистина е могъл да има 60000 жители (както посочва Евстигнеев), защото според военни специалисти по това време в Шумен е съсредоточена около 35 хилядна войска. Това означава 25000 цивилно население, което е напълно възможно[5].

По Кираджиев 2001[6]

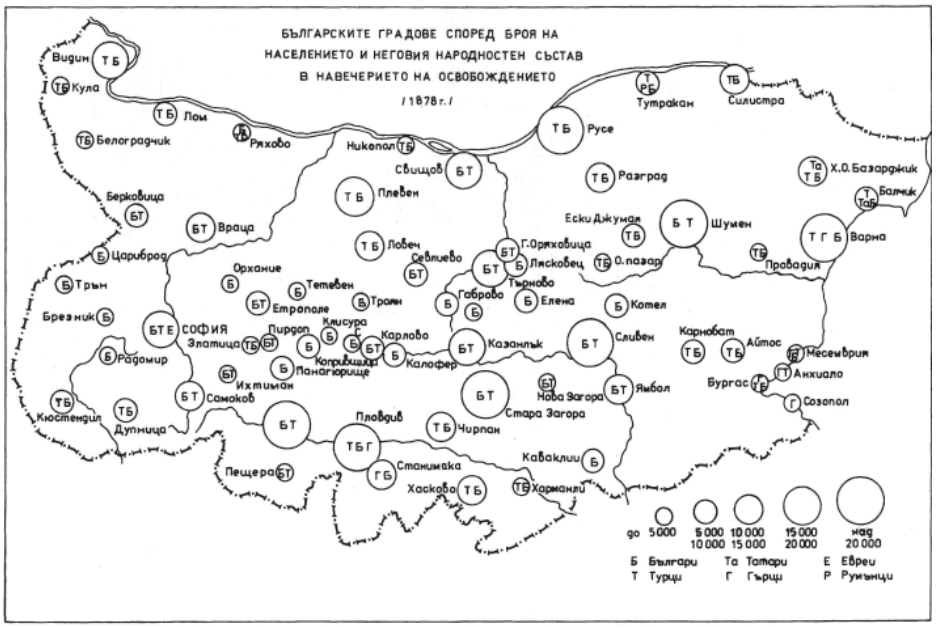

За да добием по-ясна представа какво представлява Шумен до 1878 г. можем да посочим данни за част от неговата инфраструктура до този момент – къщи – 4152, ханове – 28, хамбари – 13, училища – 22, бани – 5, болница – 1, телеграфна станция – 1, джамии –4 (цифрата вероятно е 47, както ги дава Иречек[7]), църкви, манастири и хаври –5[8]. Като имаме предвид, че средно в една къща живее 5-6 членно семейство, броят на населението в

Шумен добива горепосочената цифра от около 20000 жители.

Първото преброяване в новоосвободена България е извършено през 1880 г. в Княжество България, а в останалата под турска зависимост Източна Румелия няколко години по-късно. От това първо преброяване град Шумен излиза с население 23167 души и се нарежда на трето място в Княжеството след Русе – 26163, Варна – 24555, и на четвърто от всички български земи (Пловдив – 33442)[9]. За същото преброяване видния български географ Анастас Иширков дава цифрата 23153[10]. Разминаването не е голямо и няма отражение върху другите демографски процеси в перспектива, след посочената година на преброяване.

Съотношението между половете през тази година е следното: мъжете са 12445 или 53,89%, а жените 10648 или 46,11%. Както се вижда мъжете са повече от жените като на 1000 мъже се падат 856 жени. Тенденцията е същата и през следващите преброявания от 1887 и 1892 г. Цифрите са следните: за 1887 г. мъжете са 12608 (54,44%), жените 10553 (45,56%), като на 1000 мъже се падат 837 жени. През следващото преброяване от 1892 г. резултатите сочат: 12198 мъже – 54,17%, 10319 жени – 45,83%, а на 1000 мъже се падат 846 жени[11]. Шумен е един от малкото градове, чийто мъжки състав е по-голям от този на жените. Тази интересна тенденция продължава и през новия XX век, но демографското развитие на населението през него ще бъде предмет на друго проучване.

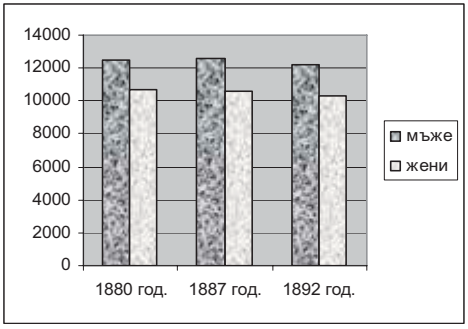

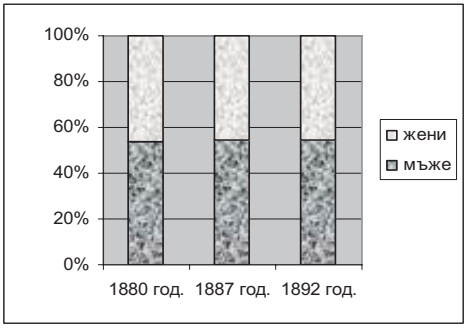

Причините за този факт могат да се търсят в по-високата заболеваемост при жените От друга страна добрата икономика в града не предполага изселване на мъжко население. Това положение би могло да се отрази на сключването на бракове и раждаемостта, но това в Шумен не се случва. Напротив, през годините 1904–1907 града има най-високата раждаемост в страната.

Друга важна характеристика на населението е *естественото му движение*. Неговите предпоставки са *семейството, браковете* и *разводите*. Разликата между *раждаемостта* и *смъртността* е крайният резултат или *естествения прираст*.

Раждаемостта е основен демографски показател, начало на демографския процес. Тя зависи от брачността, плодовитостта на жените във *фертилна възраст* и разводимостта. Мери се в *промили /‰/.*[12]. Брачността и бракоразводимостта са двата основни признака, които влияят на раждаемостта, като единият е позитивен, а другият негативен. Предпоставките, от които зависят са многобройни: религиозни, етнографски, социално-икономически, природо-географски, морални.

	ЖЕНЕНИ:		РАЗВЕДЕНИ /НАПУСНАТИ/:	
години	мъже	жени	мъже	жени
11-15	0	37	0	1
16-20	84	400	0	2
21-25	470	707	2	8
26-30	463	842	2	7
31-35	490	615	1	2
36-40	661	597	1	3
41-45	648	318	1	1
46-50	466	310	2	0
51-55	321	193	3	0
56-60	340	168	1	0
81-85	27	5		
Над 100	2	1		

По Сарафов 1882[13]

Разглеждайки таблицата с цифрите се налагат следните изводи: броят на женитбите при мъжете расте последователно до 40-та година. Възрастта между 36 и 40 години е пикът при тях за обвързване в брачен съюз. Причините са преди всичко икономически. Една женитба предполага още членове за издръжка. Затова мъжете предпочитат да встъпят в брак по-късно, когато са придобили материален стабилитет. При жените пика за обвързване е 26-30 години. При тях причините за това са по скоро психологически – смятат, че след тази „напреднала" възраст намирането на партньор става по-трудно.

Във възрастта от 11 до 15 години в Шумен има 37 омъжени жени. Те обаче са от турския етнос[14]. Причините тук се коренят в по различния статус на жената в турското семейство, в по-ниската култура в сравнение с българките и не на последно място на религията.

Разведените или напуснати, както са отразени по това време в статистиката са съвсем малко – само 39 човека. Дори 15 години след това през 1895 г. броят на разведените е 40 души[15]. Данните не са само за Шумен, а за цялата околия. Като се има предвид, че нравите в селата са още по-строги, едва ли може да се допусне, че там има голям брой разведени мъже и жени. Единствените причини може би са високият морал, битуващ в обществото

през тези години, религиозността на хората и не на последно място слабо навлезлите в града европейски порядки.

Като предпоставка за естественото движение на населението трябва да се разгледа и семейството. В застъпения период то се смесва с *домакинството*. Особено в селата в едно домакинство има по 2–3 семейства, или от 8 до 15 члена[16]. В града като по-развито икономически населено място разликата не е такава, въпреки че по-бедните слоеве живеят в една къща. Оттук и извода, че данните са занижени при първите преброявания в България, като това най-вече важи за селските райони. През 1894 г. домакинствата в Шумен са 4655[17]. Тук вече може да се твърди, че това са семейства, защото непосредствено преди Освобождението те са 4152, а се знае че много турци са напуснали града и той е намалял. Друга причина за по-високия брой е отделянето на някои семейства от домакинствата. През целия този период от 20 г. Шумен има един от най-високите коефициенти на раждаемост в страната. За периода от 1 септември 1895 г. до 31 юни 1896 г. в околията са се родили 1482 деца или 36‰. Тези изводи важат в най-голяма степен за селските райони на околията. За същия този интервал от време смъртността е 1060 души или 25,2‰[18]. Данните в пълна степен са валидни и за самия град. Смъртността е висока, но това е обяснимо с ниската степен на хигиена и неразвитата все още на нужното ниво медицина. Според областния управител тези данни са занижени (особено що се отнася за раждаемостта), защото регистрите не се водят редовно. Главната причина според него се крие в невежеството на населението, а освен това ги счита за основа за разхвърляне на данъци. Турският етнос пък крие данни по някакви религиозни причини. Друга причина според него е и липсата на специален надзор по събирането на статистическите данни от местните управи и назначението на отделен чиновник, който да ги обработва[19]. Може да се обобщи, че естествения прираст в Шумен и околията като цяло е положителен, тенденция запазила се и през следващия XX век.

Друг основен фактор, който трябва да се разгледа в цялостния демографски процес е *миграцията* или *механичното движение* на населението. За периода 1881 – 1 септември 1895 г. от Шуменска околия са се изселили 2311 души от турския етнос.

1881 г.	22	1886 г.	122	1891 г.	320
1882 г.	24	1887 г.	20	1892 г.	383
1883 г.	29	1888 г.	92	1893 г.	334
1884 г.	100	1889 г.	264	1894 г.	22
1885 г.	79	1890 г.	468	1895 г.	32

От посочените данни се вижда, че няма някаква последователност на нарастване на изселването на турци, но определено след 1893 г. започва намаляване, дължащо се до голяма степен на обстоятелството, че изселващите

се не намират на новите си места добрия поминък, който са имали в Княжеството. На този факт се дължи и завръщането на 35 души през периода 1 септември 1894 до 1 септември 1895 г.[20] През следващата година от 1 септември 1895 до 31 юни 1896 от Шуменска околия са се изселили две български семейства със 7 члена и 22 турски със 79 члена. От тях 5 души са останали в Княжеството, а от сраната са излезли 81. 20 от семействата са земеделци, 3 еснафи и 1 ходжа, като занятията са на главата на фамилията[21]. Въпреки че са малко на брой, от страната излизат и българи, а не само турци.

Веднага след Освобождението през 1878 г. българският елемент взема превес в Шумен не само заради изселването на турци, но и заради идването на тяхно място на българи. Такива се заселват предимно от Търговищко, Поповско, Преславско, Новопазарско, а по-късно от Кюстендилско, както и от съседните села: Дивдядово, Дибич, Кюлевча, Ивански, Смядово[22].

През 1896 г. след големите турски погроми над арменци в Цариград, в Шумен се заселва един голям брой от последните като точната цифра не е уточнена, но с това арменската колония в града нараства[23]. През посочения период в Шуменска околия се заселват 12 български семейства с 61 члена и 6 турски с 36. От тези 97 души 86 са от страната, 11 от чужбина. 13 от семействата са земеделци, 1 търговско, 1 ханджия, 1 офицер и 1 семейство без определен занаят[24]. Още по-рано през 1888 г. областният управител съобщава и за заселени семейства в околията от Южна България, но те се завръщат по родните си места, защото не могат да свикнат с турските си съседи[25].

Създаването на промишлени предприятия е причината в тези години в града да има много немски и чешки граждани, които участват в създаването и управлението им[26]. Пример за това е Пивоварната фабрика и нейния главен майстор Франц Милде.

Изводът от миграционните движения е, че те не оказват влияние на броя на жителите на града, но изменят неговия етнически облик. От град с преобладаващо турско население Шумен се превръща в селище, където превес има българския елемент.

Населението освен с количествени показатели се оценява и с качествени. Това са пол, възраст, грамотност, квалификация, етнически и религиозен, професионален и социален състав. Характеристиката по тези белези определя качеството на населението и изяснява състоянието му.

Пола и възрастта са едни от най-важните признаци за характеристика на населението. Те имат важно демографско и социално-икономическо значение. Данните, на базата, на които е изработена *полово-възрастовата пирамида* са от преброяването през 1880 г. Те са характерни и за следващите две през 1887 и 1892 г. и могат да послужат за характеристика на населението в Шумен по полово-възрастов признак.

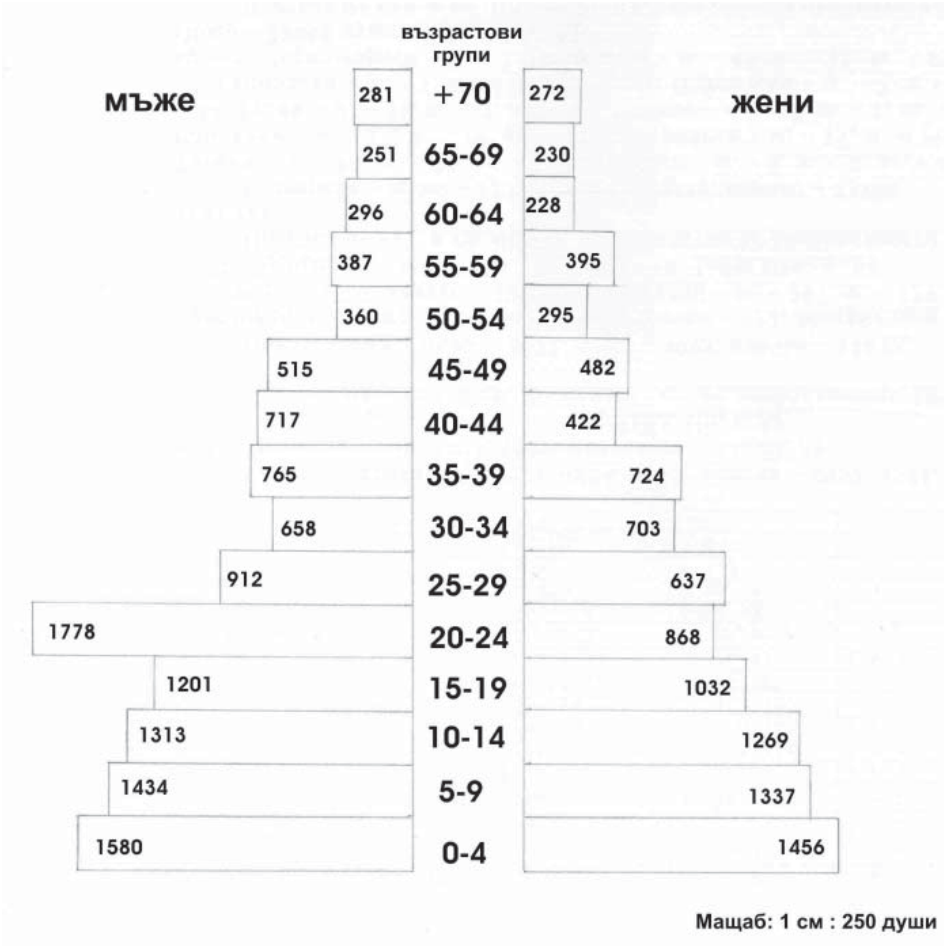

По Сарафов 1882[27]

Анализът на пирамидата показва висока раждаемост, като превесът е в полза на момчетата. Това е добра предпоставка в перспектива за по-голям брой население в *трудоспособна възраст*.

Интересен факт, на който трябва да се обърне внимание, е двойно по-големия брой мъжко население във възрастовата група от 20 до 24 години. Това може да се обясни с високия брой самостоятелни мъже заселени в Шумен от другите части на княжеството по политически и икономически причини, като се има предвид, че най-благоприятната възраст за мигриране е от 20 до 30 години. Тук не малко значение има и Шуменския гарнизон, в който служат войници от различни части на Княжеството, но по време на преброяването те се регистрират в града.

Стесненията в горната част на пирамидата показва много малка продължителност на живот, която е в следствие на слаборазвитата медицина,

хигиена и висока детска смъртност. Пирамидата, изразяваща полово–възрастовата структура на града е от прогресивен тип – висока раждаемост и висока, но намаляваща с времето смъртност. Тя е характерна за развиващите се страни, където попада България в този момент и респективно Шумен като част от страната.

В днешно време трудоспособните групи се определят по следния начин: млада (подтрудоспособна) от 0 до 15 г., трудоспособна от 16 до 64 и възрастна (нетрудоспособна) над 64 г. За разглеждания период от време тези групи се разпределят по-различно. От 0 до 15 и от 70 нагоре неработно, от 15 до 20 и от 60 до 70 полуработно и от 20 до 60 години работно население.[28] Според тази класификация жителите на Шумен в трудоспособна възраст са 10618 или почти половината от населението на града. Като имаме предвид, големия брой деца във възрастовата група от 0 до 4 г. и че данните са от 1880 г. то в края на века трудоспособното население със сигурност е повече от половината.

Редно е да се разгледа и структурата на трудовата заетост в Шумен, която характеризира икономическата база на демографското му развитие. Разпределението на жителите на града по занимание /занятие/ е следното:

Земеделие и скотовъдство – 1246 души
Рибовъдство – 1
Индустрия с камъни, пръст и глина – 62
Обработка на метали – 294
Машини, оръдия, инструменти и апарати – 67
Химическа индустрия (аптекари) – 6
Индустрия за вещества за горене и светене (сапунджии и свещари) - 8
Тъкачна индустрия – 219
Правене на хартия и мешина – 242
Индустрия с дърва, с вещества за резбарство (марангозлък) - 262
Вещества за хранене и наслаждение – 314
Обличане и чистене – 1212
Зидане и градене – 77
Полиграфически занятия – 2
Търговия – 874
Съобщения – 217
Нощуване и подкрепление (гостилничари, готвачи, кафеджии) - 140
Лично служене, надничари с променлива работа – 623
Войска и жандармерия – 1629

Държавни служби, богослужение, свободни звания (дипломати, чиновници, писари, мухтари – 90), (митрополити и свещеници, калугери, равини, хамами, имами, ходжи, клисари, гробари, епитропи – 82), (доктори, фелшери, акушери – 15), (адвокати, прошеписци – 6), (учители, живописци, музиканти – 33).

Без звания – 1855[29]

При разглеждане на цифрите прави впечатление големия брой хора занимаващи се със земеделие и скотовъдство, но се предполага, че това са стопанства за лични нужди, за изхранване на семействата, а не за някакъв вид търговия.

Другата висока цифра е на войската и жандармерията. Тя е потвърждение на посочения извод за преобладаващото мъжко население във възрастовата група от 20 до 24 години.

Имайки предвид, че в Шумен и преди Освобождението е развит икономически град, нормално е търговията да процъфтява и цифрата от 874 търговци е напълно резонна.

По-слабо е развита промишлеността, но това е съвсем в началния етап през 1880 г., когато тепърва започват да се развиват новите производства – бирената фабрика, отделни колбасарски цехове, кожарската и цигарената индустрия. Някои от хората определени в преброяването „без звания" в последствие се насочват в тези сектори и създават новата работническа класа.

Религиозната (*конфесионална)* или както е упомената в статистиката по това време „по вяра" за 1880 г. е следната:

Религия	мъже	жени	общо
Православни	6077	4995	11072
Грегорианци	425	498	923
Мохамедани	5528	4777	10305
Израелтяни	397	359	756
Непознати	21	21	42

По Сарафов 1882[30]

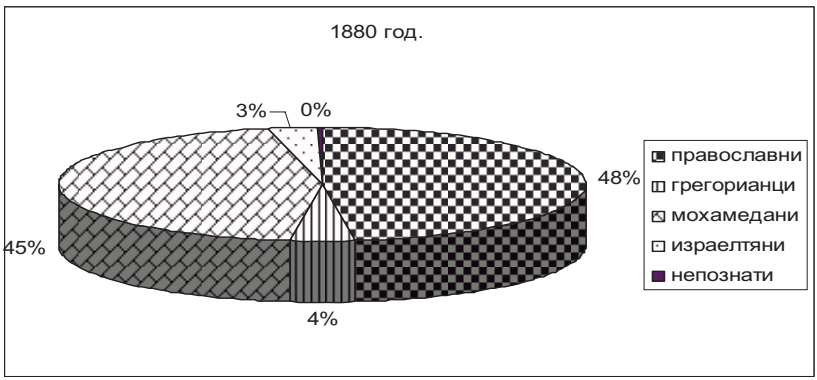

През 1887 г. православните вече са се увеличили на 53,42%, а мохамеданите са намалели на 37,68%. Увеличение има и при хората изповядващи юдеизма 5,06%[31].

Прави впечатление, че само за две години Шумен от град с преобладаващо население изповядващо исляма се превръща в такъв с превес на хрис-

тиянството. Това се дължи изключително на миграционните вълни веднага след Освобождението и продължава почти до края на века.

Другото, което може да се отбележи е, че единствено при арменците изповядващи грегорианството женският състав е по-голям от мъжкия, макар и незначително.

Важно значение от смяната на преобладаващите религии е, че рязко започва да се покачва грамотността на населението в Шумен. Това се дължи на притока на българи, изповядващи християнството – религия по-либерална от исляма най-вече по отношение на жените.

През разглеждания период жителите на Шумен са почти на 100 процента български поданици – 22768 души. Има съвсем малък брой турски – 107, австрийци, германец и италианец – 36, като тяхното присъствие се обяснява с навлизането на промишлените производства. Руски граждани има 43 души, които са спомагали за изграждането на местната администрация и инструктори във войската. Срещат се и хора с персийско, румънско, сръбско, черногорско и гръцко поданство,[32] които се предполага, че се занимават с търговия.

Етнолингвистичната структура (матерен език) на населението също е важна характеристика. От данните, които ще изложим се вижда например, че в града има циганско етнос – 56 души, татарски – 366 души. Като цяло жителите на Шумен (българско и турско говорещи), са съответно 10941 и 9849 души[33]. При арменците и евреите данните, сравнени с тези по религия се разминават, като броя им в езиковата структура е по-малък. Това може да се обясни със смесени бракове, когато майката е българка и децата приемат и говорят само български език.

На последно място, но не и по значение ще разгледаме населението на Шумен по месторождение. Голяма част от жителите са родени в града – 18054 души. От окръга са 1591. От другите части на Княжеството са 2623. Интерес представляват данните за хората родени в останалите под османска власт български земи, а именно Тракия и Македония. От тях добиваме представа за миграционната вълна от тези части към Шумен. От Тракия те са 236 души, като 163 са мъже, а от Македония са 110 (89 мъже)[34]. Тези цифри са още едно потвърждение на въпроса защо мъжете във възрастовата група от 20 до 24 години са двойно повече от жените.

Образователната структура е важна социално-икономическа характеристика на населението. От образователното равнище зависи до голяма степен трудовото му участие, културното равнище и репродуктивното му поведение. Тя е една от най-динамичните категории в развитието на обществото. Формира се от различни фактори – икономически, социални, миграции, религия, индивидуална мотивация за по-високо образование.

През 1887 г. грамотността на населението в Шумен е била следната: от 23161 души налично население грамотни са 5310 мъже (42,12%), 2284

жени (21,46%). През следващото преброяване от 1892 г. цифрите нарастват: общият брой на хората е 22517, като грамотни са 5907 мъже (48,43%) и жени 2659 (26,74%)[35]. От тези данни могат да се направят следните заключения – тенденцията е за увеличение на грамотността на населението поради факта, че българския елемент вече преобладава над турския. При мъжете тя е по-висока, отколкото при жените. Това се обяснява с обществените нрави, жената е домакиня, мъжа се грижи за прехраната на семейството. Освен това се знае, че турските жени не посещават учебните заведения по религиозни причини. Въпреки това обаче грамотността при жените се увеличава по-бързо отколкото при мъжете, заради навлизането на новите европейски порядки, бързото излизане от патриархалните обществени норми, а не малка причина са и културно-просветните традиции на град Шумен.

Като обобщение демографската картина в Шумен през периода 1878–1900 година може да се представи по следния начин: след Освобождението той е един от градовете, които са в застой по отношение броя на жителите. При отделните преброявания цифрите са следните – 1880 г. – 23167, 1887 г. – 23161, 1892 г. – 22517 и през 1900 г. – 23102 жители. Вижда се, че през определено време дори намалява – 1880 – 1887 г. намалението е с 0,3%, а през 1887 – 1892 г. с 2,78%[36]. Единствено в периода 1892 – 1900 г. прираста е положителен – 2,6%[37]. Този факт се дължи на масовите турски изселвания, като от друга страна заселванията от другите територии на страната не ги компенсират. Следваща причина е и западането на занаятите и като цяло слабия поминък в града.

Характерна черта е и смяната на етническия и религиозен облик на Шумен. От превес на турския и ислямски елемент след 1878 г. започва да преобладава българския и християнския. Това повлиява на раждаемостта (една от най-високите в страната), като по този начин се увеличава населението в млада и трудоспособна възраст. Следствие на тази смяна е и повишената грамотност на шуменските граждани. В професионално отношение жителите са заети предимно в сферата на земеделието, търговията и занаятите (въпреки тяхното западане), но с течение на годините навлизат и новите производства.

Независимо от промените през тези 20 години Шумен си остава един голям за стандартите на държавата многоетнически град, развиващ се според нормите и законите на тогавашна България.

[1] **Деведжиев, М**. Обща геодемография. Велико Търново, 1998, с. 32.

[2] **Лечев, Д**. Шумлян град великий под Балкана. Варна, 2004, с. 61.

[3] Пак там, с. 57.

[4] Пак там, с. 61.

[5] Пак там, с. 57.

[6] **Кираджиев, Св**. Българските градове. София, 2001, с. 191.

[7] **Иречек, К**. Княжество България. Част II. Пловдив, 1899, с. 865.

[8] **Кираджиев, Св**. Българските градове. София, 2001, с. 62.

[9] **Чанков, Ж**. Населението на град Шумен. – В: Известия на българското географско дружество. София, 1933, с. 367.

[10] **Иширков, Ан**. Град Шумен-поселищно-географски чертици. – В: Климент Търновски – Васил Друмев. Сборник с изследвания, спомени и документи за 25 годишнината от смъртта му. София, 1927, с. 23.

[11] **Чанков, Ж**. Населението на град Шумен. – В: Известия на българското географско дружество. София, 1933, с. 369.

[12] **Деведжиев, М**. Обща геодемография. Велико Търново, 1998, с. 60.

[13] **Сарафов, М. К**. Населението в градовете Русе, Варна и Шумен. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество Средец, кн. III, София, 1882, с. 49.

[14] Пак там, с. 37.

[15] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1895–1896 год. Шуменски окръжен управител Н. П. Бакалов. Шумен, 1896, с. 4.

[16] Пак там, с. 5.

[17] Изложение на Шуменския управител 1894–1895 г. Шумен, 1985, с. 16.

[18] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1895–1896 г. Шуменски окръжен управител Н. П. Бакалов. Шумен, 1896, с. 7–8.

[19] Изложение на Шуменския управител 1894–1895 г. Шумен, 1895, с. 17–18.

[20] Пак там, с. 17

[21] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1895–1896 г. Шуменски окръжен управител Н. П. Бакалов. Шумен, 1896, с. 10.

[22] **Пенков, И**. Новият икономически облик на град Шумен. – В: Шумен и Шуменско. Сборник. кн. III, Шумен, 1971, с. 156.

[23] **Пенков, И., Й. Кърпачев**. Шумен. София, 1966, с. 55.

[24] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1895–1896 год. Шуменски окръжен управител Н. П. Бакалов. Шумен, 1896, с. 11.

[25] Изложение за състоянието на Шуменский окръг за 1888 год. от окръжният управител Н. Манолов. Шумен,1888, с. 21.

[26] **Иширков, Ан**. Град Шумен-поселищно-географски чертици. – В: Климент Търновски – Васил Друмев. Сборник с изследвания, спомени и документи за 25 годишнината от смъртта му. София, 1927, с. 27.

[27] **Сарафов, М. К**. Населението в градовете Русе, Варна и Шумен. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество Средец, кн. III, София, 1882, с. 46

[28] Изложение за състоянието на Шуменското окръжие през 1895–1896 год. Шуменски окръжен управител Н. П. Бакалов. Шумен, 1896, с. 3.

[29] **Сарафов, М. К**. Населението в градовете Русе, Варна и Шумен. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество Средец, кн. IV, София, 1883, с. 58–66.

[30] **Сарафов, М. К**. Населението в градовете Русе, Варна и Шумен. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество Средец, кн. III, София, 1882, с. 52.

[31] **Чанков, Ж**. Населението на град Шумен. – В: Известия на българското географско дружество. София, 1933, с. 371.

[32] **Сарафов, М. К**. Населението в градовете Русе, Варна и Шумен. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество Средец, кн. III, София, 1882, с. 53.

[33] Пак там, с. 56–57.

[34] Пак там, с. 58–59.

[35] **Чанков, Ж**. Населението на град Шумен. – В: Известия на българското географско дружество. София, 1933, с. 372.

[36] **Пенков, И., Й. Кърпачев**. Шумен. София, 1966, с. 50.

[37] **Чанков, Ж**. Населението на град Шумен. – В: Известия на българското географско дружество, София, 1933, с. 367.

AN ATTEMPT AT A DEMOGRAPHIC CHARACTERISTIC OF THE POPULATION IN SHUMEN IN THE PERIOD 1878–1900

Daniel Rumenov

This article aims at treating the methods and concepts of the demography of Shumen right after the Liberation from 1878 till the beginning of 20-th c. The data is taken from the first census from 1880 and not to that great extend – those from 1887 and 1892. Attention is paid to the number, the sexual and age structures, ethnical and religious groups, and last but not least to the apportionment of the population by occupations and trades. An attempt at forming an integral demographic illustration of the town's population is made by means of the review of these categories and conclusions evolving from the given demographic structures are drawn.

ТЕАТРАЛНИТЕ СГРАДИ В ШУМЕН

Бета Хараланова

Историята на шуменския театър може да бъде разглеждана от различни гледни точки. Тя е обект на много проучвания, разнообразни по характер и обем . Болшинството от изследователите се спират на първите театрални представления, създаването на отделните театри, на техните постановки и състави. Липсват обаче сведения къде точно се играят театралните постановки. Целта на настоящата статия е да разгледа последователно сградите използвани за театрални постановки, като се започне от първите, играни в кафенета и читалища, премине се през киносалоните, ползвани за тази цел и се стигне до построяване и реконструкция на специална за нуждите на театъра постройка.

В своята многовековна история театърът в Шумен реализира представленията си в различни по големина и възможности сгради. Все още е спорен въпроса кога точно се заражда шуменския театър. Дали още от 1813 г., за което представление ни съобщава арменският пътешественик и учен Минас Пъжешкян или от 15 август 1856 г., което е официално приетата дата и година. Изследователите на "театрото" от 1813 г. посочват, че то се играе в специален салон, на определена за целта сцена[1]. "Отвън сградата приличаше на обор или плевник, зидан с дялан камък" – пише Минас Пъжашкян в своето писмо[2]. За съжаление, обаче къде се намира залата и кое точно е това място, днес е трудно да се разбере. "Театрото" се играе там, където има възможност да се събират повече хора. "В салона бяха насядали много хора, повече мъже и съвсем малко жени" – продължава Пъжашкян. Може би изследователите на възрожденската архитектура и преди всичко тия, които пишат за обществените сгради, ще открият коя е описаната сграда, от "дялан камък" и за какво е служила, щом в нея е могло да се играе и "театро".

Сведенията за официално признатото първо театрално представление в Шумен, играно на 15 август 1856 г. са по-обширни. На първо място дългогодишен дом на новосъздадения театър става читалище "Архангел Михаил". А то, създадено от група ентусиасти, от самото си начало често сменя сградата, в която се помещава. Все около читалището шуменските учители и еснафи вършат безшумно своята културна дейност, сред която са и театралните постановки. Първоначално читалището се помещава в кафенето на Николчо Саров (югозападния ъгъл на днешната читалищна сграда). По

сведения на Никола Желязков "първото театро" се е играло в "Сиври Пенювото кафене" срещу бившия хотел "Сан Стефано" (дн. БНБ). Сцената била направена в единия ъгъл на кафенето отделена със завеса[3].

След Кримската война читалището се премества в Кавръковото кафене, намиращо се също на днешната ул. Цар Освободител, но на ъгъла на ул. "Старочерковна" (дн. Цар Иван Шишман)[4]. През 1860 г. известният шуменец Анастас х. Стоянов отстъпва за читалищните нужди една стая от собственото си здание Таш мааза, която се използва от читалищните дейци близо година и половина. В края на юли 1861 г. читалището за кратко се премества в митрополията, като през този период театрални постановки не са правени. През 1862 г. то отново се връща в Кавръковото кафене, където се уреждат неделни сказки, театрални представления, музикални забави[5]. След известно прекъсване от 8 ноември 1869 г. до края на 1870 г. Кавръковото кафене, макар и временно отново става убежище на официално възстановеното читалище. През 1870 г. то се премества в отстъпената му сграда на Девическото взаимно училище. Тук, с активната дейност на настоятелството започват да се събират средства и да се ремонтира салонът, което позволява да се уреждат все повече театрални представления. И както пише дългогодишният читалищен деец Стефан Станчев: "със своя салон, със своя реквизит читалището винаги е подпомагало театралното дело в града. Само от 1869 г. до Освобождението са представени 13 пиеси, подкрепяни от революционно − настроените среди."[6]

1898 г. е забележителна година за културния живот на града. На 8 ноември тържествено се открива новата читалищна сграда, изградена по проект на френския архитект Мерсие и дооформена от шуменския архитект Никола Шамарджиев, която става място за изява не само на театралите, но и на музикантите. Влезли в сградата, въпреки всички трудности, читалищните дейци съдействат в значителна степен за разрастване на културно-просветната работа на читалището. С нейното построяване шуменският театър намира едно по-дълготрайно място за своите изяви. Години наред в читалището шуменци гледат постановките на местния театър, известен с наименованията "Шуменски градски театър", "Шуменски народен театър", "Шуменски окръжен театър" и др. Само през 1929 г. в читалището се играят 47 представления на шуменския театър и 13 на гостуващи театрални състави[7]. След превратата от 19 май 1934 г. и обявяването на Шумен за областен център, в града, макар и само за един сезон, се открива Областен театър. Въпреки че в неговия състав не е включен нито един артист от Шуменския градски театър, на сцената на читалище "Архангел Михаил" новата трупа представя своите пиеси "Жената в заем", "Предателство и чест", "Без хляб и без покрив" и др. В края на 1935 г. Шуменският градски общински театър подновява своята дейност, отново под крилото на читалището. През различните периоди от съществуване на шуменските театри на сцената на

читалището играят такива бележити артисти като Маня Икономова, Александър Буйнов, Роза Попова, Сава Стоянов, Димитър Стратев, Руси Радев, Марта Мянкова и много други[8]. Изследователите на театралната история в града правилно посочват, че развитието на шуменския театър преминава през множество кризи, с редица години на "мъртво репертоарно време", но все пак успява да се докаже, не без помощта на читалището в града[9]. В края на 30-те години театърът намира ново убежище. Откриването на сезона през 1938/39 г за първи път става не в читалището, а в кинотеатър "Одеон". Тази сграда шуменци виждат в завършен вид на 23 декември 1921 г.[10] След редица препятствия, мечтата на известните индустриалци и търговци Радуш Симеонов, Стилиян Пушков, Неделчо Чешмеджиев, Васил Ганев и Асен Кърджиев, които през 1912 г. образуват акционерно дружество "Кинотеатър Одеон", се сбъдва − открит е нов, модерен кинотеатър[11]. Архитект на сградата е Стефан Карастойчев от София. Новооткритият кинотеатър е с изключително красив вестибюл, украсен с колони и сводове. Театралният салон е тапициран, сцената е голяма и с приспособления, които отговарят на всички изисквания за театрално и оперетно изкуство. Новият салон е предназначен не само за прожекции на филми, но и за театрални представления. Свои постановки тук представя и оперетната дружба[12]. И все пак, макар и в нов салон, театрите, играещи в кинотеатър "Одеон" трябва да се съобразяват с редица неудобства на сцената, с липсата на достатъчно добре подготвени гримьорни, репетиционни и т.н. Развитието на шуменския театър през 20−40 години продължава с изключителни трудности. "Бурно, неспокойно, изпълнено с люшкания, лоши условия и сблъсъци (както вътрешни, така и с външни фактори) − такова е времето за шуменските творци на сцената." Такава е оценката и на изследователите на шуменския театър.[13]

Въпросът за театъра и най-вече за устройването му с постоянна театрална сграда е обект на редица критични бележки от страна на шуменски интелектуалци и обикновени граждани. Един от тях е видният шуменец Стилиян Чилингиров, който на 26 юни 1953 г. в писмо до Георги Джумалиев пише: "Дадох няколко пъти инициативи на родния си град, някои от които бяха осъществени, а някои не. ... Предлагах да се построи със средства, събирани доброволно от гражданите, народен театър в западната част на Кушира, ъгъла между Казанджийската улица и улицата на новата баня. Тази идея беше приета от покойния кмет Хараламбиев, но тя остана неосъществена. Хараламбиев злополучно свърши земните си дни. С театър на това място, града би имал едно висше културно учреждение в самия център, а самият театър би бил издигнат на здрава почва. А не, както чувам сега: някогашния гимнастически салон да се обърне на театрален, издигнат върху една несигурна почва и в един затънтен кът. По-голямо общоградско недомислие мъчно може да се измисли. Ще издигнат салона и един ден ще затрупат посетителите му. Тогава девиза от "Шумен безшумно твори", ще трябва да бъде "Коларовград неразумно руши"[14].

Всъщност може да се каже, че проблемът с театрална сграда стои на вниманието на шуменската управа непосредствено след събитията от 9 септември 1944 г. Още от септември с.г. пред шуменската публика, съставът на новия общински театър играе или на сцената на читалището или в кино "Одеон". Там условията са изключително лоши – липсват гримьорни, помещенията са нехигиенични, сцената е неподходяща. Директор-режисьор на Общинския народен театър е Радич Радичев − един от най-активните защитници на идеята за построяване на специална сграда. В едно интервю пред в. "Освобождение" той заявява: "Има всички условия за един истински, социален народен театър, който да отговоря на вкуса и нуждите на шуменското гражданство. Аз имам инициативата да се изработи салон, който ще изникне в следващите една–две години. Няма да мръдна от Шумен, докато не видя тая театрална сграда[15]. За съжаление Радич Радичев не успява да види Шумен с нова театрална сграда, тъй като през следващия сезон е изпратен за директор на Плевенския театър. Но неговата идея е възприета от мнозина. На свое заседание от 8 декември 1945 г. Временната общинска управа в града специално разглежда въпроса за построяване на нова театрална сграда. Пред всички присъстващи кметът на града Димчо Попов прави остро изказване, в което подчертава, че нито салона на читалище "Архангел Михаил", нито този на кино "Одеон" са пригодени за театрални представления, което създава редица трудности за една добра постановка на пиеси. Радич Радичев също обоснова необходимостта от построяване на театрална сграда. "Сега наемът в читалището дневно е 3 хил. лв., а в кино "Одеон" – 4 хил. лв. Средствата за построяването на театрална сграда, могат да се събират чрез създаването на Комитет за постройка на театър. Освен това от министерството на пропагандата обещават 25 милиона лв. А всички артисти дават по едномесечна заплата като начало на фонда. "Радичев предлага Министерството на финансите да увеличи цената на шуменско пиво с 2 лв. на бутилка и така ще се съберат нови 40 милиона лв., които ще подпомогнат построяването на театралната сграда. След продължителни разисквания се взема решение да се създаде Комитет за постройка на театрална сграда, като за неговото организиране се избира Инициативен комитет в състав: кмета − Димчо Попов, директора на театъра − Радич Радичев, Крум Арнаудов − адвокат, Илия Карагеоргиев – директор на мъжката гимназия и Ангел Виденов – агитпроп[16]. На 17 януари 1946 г. Инициативният комитет се събира на първото си заседание и взема решение да се насрочи общоградско събрание в салона на Популярната банка. Събранието се провежда на 10 февруари 1946 г. Присъстват стотици шуменци, дошли да подкрепят благородната идея. Те избират ръководство и приемат Правилник за дейността на Комитета за постройка на театрална сграда. За председател на Комитета е избран ген. Ганев − началник на гарнизона. В своето емоционално слово той подчертава, че: "с чиста съвест и съзнание ний всички от инициативния комитет сложихме

в устата си голям и корав залък. Връщане назад не бива да има. И зъбите си да счупим ний – трябва в името на задачите, които ни възложи Шуменското гражданство да го глътнем, не бива да го изплюваме." В ръководството на Комитета влизат още: Крум Арнаудов – подпредседател, Радич Радичев – секретар, както и още 19 изтъкнати личности, сред които са: Димчо Попов – кмет на Шумен, Горан Вълчев – председател на съда, Петър Радушев – търговец, Съби Писков – адвокат, Никола Джанков − народен представител, Илия Силвестриев – общественик, Марк Маркарян – фотограф, д-р Медникарова – видна деятелка на женското движение, Сюлейман Мимишев – учител, Иван Моллов – уредник на музея, Нисим Азаря – общественик, Ангел Виденов – агитпроп и др. За по-добра и качествена работа организаторите определят и следните комисии: за избиране на място за построяване на театрална сграда, за събиране на средства за постройката, за ръководене на строежа и за даване на юридически съвети .[17]

Събранието решава да се отпечатат марки за постройка на театъра, като за целта е избрана и специална комисия в състав: Иван Чолаков – архитект, Димитър Стратев – режисьор, Марк Маркарян – фотограф[18]. След десетина дни комисията отново се събира, разглежда направените предложения и решава да се изработят 5 клишета от проекта "Емблема на древногръцки театър". Общата стойност на марките е около 5 милиона лв., като се пуснат марки от 1, 2, 5, 10 и 20 лв. Автор на проекта е художника Любен Петков. За проекта той получава хонорар от 3 хил. лв.[19]. Днес в Регионалния исторически музей − Шумен във фонда на отдел "Най-нова история" се съхраняват образци от продаваните марки.

Интересен момент от създаването на Комитета за постройка на театрална сграда е определяне времето за неговото съществуване. В член 15 от Правилника изрично се отбелязва, че след завършване на театралната сграда и нейното обзавеждане Комитетът я предава на Шуменската градска община и престава да съществува, т.е. се саморазпуска[20].

Членовете на отделните комисии започват активна популяризаторска дейност. Във в. "Освобождение" се публикуват редица материали, свързани с историята и значението на шуменския театър. Статии пишат Ангел Виденов, Крум Арнаудов, Атанас Зидаров, Веселин Спиров и др. Идеята за построяване на театрална сграда намира добър отзвук и сред самите шуменци, като се търсят различни форми за събиране на средства. Едни от първите, които дават своя принос в осъществяването на тази идея са младежите от дружество "Червен кръст". На 25 март 1946 г. под патронажа на ген. Ганев смесеният хор, оркестърът и солистите на Младежкия червен кръст изнасят голям дарителски концерт пред шуменската публика[21]. И докато идеята за построяване на театрална сграда се възприема от всички, то въпросът за нейното място предизвиква сериозни спорове. На свое заседание, проведено на 28 февруари 1946 г. след много разисквания Временната управа на града

взема следното решение: ”най-подходящо място е дворът на 7-ми пехотен полк”[22]. Явно е, че идеята на Ст. Чилингиров за построяването на театъра на пл. Кушир (дн. Освобождение) не се приема. Един от ревностните дейци, желаещи в Шумен да се построи час по скоро театрална сграда е Ангел Виденов. Той дава идеята да се преустрои физкултурния салон на “Юнак Крум“ в театрална сграда. Проектът е възложен на арх. Жечо Леонов, но след като се вижда, че преустройството на сградата не може да удовлетвори изискванията за акустика, инсталация, интериор и др. и тази идея остава неосъществена[23]. На 9 юли 1946 г. със Заповед № 256 на Министерството на вътрешните работи става официалното признаване на Комитета за постройка на театралната сграда. В заповедта се казва, че “на основание чл. 5 от Наредбата–закон за държавен надзор върху дружествата и сдруженията утвърждавам правилника на Комитета за постройка на театрална сграда[24]. За парцел на новата постройка е отредено днешното място на театъра, намиращо се на долната страна на бул. Славянски. Самата сграда е разделена за ползване от три институции. Министерството на енергетиката започва строеж на административна сграда за Енергоснабдяване. Министерството на земеделието ще изгражда канцеларии и кабинети за служба “Водно стопанство“. След съгласуване с Министерството на културата на останалия парцел шуменци се включват в строителството на дългоочакваната театрална сграда. Проектът на пететажната сграда е изработен в проектантската организация “Енергохидропроект” − София. Главен проектант е арх. Банков от София. Железобетонните планове на театралния салон се работят от шуменците инж. Ради Сурилов и Стоян Тузсузов[25]. Архитект Банков проектира и обзавеждането, гипсовия таван на залата и фоайетата на театъра[26].

Разрешението за строеж и уточняване на мястото още повече поощрява дейците на Комитета за постройка на театрална сграда, които разгръщат широка дейност за събиране на средства. В града започват да се разпространяват апели към гражданите с различно съдържание: “Театърът е мощен лост за обществено и социално издигане на народа.”, “Театърът е народно творение”, “В театъра публиката изживява скърбите и радостите на собствения си живот”, “Гр. Шумен трябва да стане втори Йерусалим за българското племе”, “Там дето се роди първият български театър, трябва да се изгради величествен храм − паметник на изкуството, който да напомня на поколенията величието на миналото” и т.н[27]. Постройката на новата театрална сграда върви бавно, въпреки предложението тя да бъде включена в петгодишния народностопански план.

На 13 октомври 1957 г. след близо десетгодишно строителство е открита новата театрална сграда. За този дългоочакван ден са дошли стотици шуменци. Тържеството се води от Рахо Аврамов – секретар на ГК на Партията, а приветствие прави Вълко Червенков – член на Политбюро на ЦК на БКП, зам.-председател на Министерския съвет и Министър на просветата и

културата. Доклад за строежа на сградата и работата на театралния колектив изнася директорът на театъра Д. Дойчинов. Отличилите се строители Христо Иванов, Тодор Савов, Стоян Божилов и Радослав Иванов са наградени от председателя на ГНС –Атанас Касчиев с плат за костюм[28].

Какво представлява сградата и какви са първите впечатления от нея, научаваме от разказа на журналистката Емилия Димитрова, която прави пълно описание на новия театър. “Влизаме в просторно, но същевременно уютно фоайе с врати за балкона. Точно срещу входа е оставено място, вероятно за бюста на Васил Друмев. Сиво-розовият български травертин дава меки отблясъци. Големите три кристални полюлея доставени от Чехословакия допълват парадността на фоайето. От двете страни се спущат мозаечни стъпала, които водят към нижното фоайе на партера за зрителната зала. Тук вдясно е и бюфетът, доста добре оформен. Залата изумява със своята изискана семплост, неподправеност, което на някои може да се стори прекалено. Никакви излишни оформления, никаква претрупаност: ламперия в кафяв цвят, столове, наредени на полуелипса, няколко реда в кафяв, останалите в син плюш − приятно съчетание. Бялата светлина, бликаща от големия кръг на тавана и синята, излизаща от красивата решетка вътре в същия кръг, меко се разливат и допълват уютността, която навярно са целели и архитектите. Само трите административни ложи и двете ложи до сцената на балкона, като че ли натрапват малко геометрично чувство, което дразни. Залата няма парно отопление. Тя е с климатична инсталация, която се намира на тавана, съчетавайки своите решетки с кръга, и под всеки от 640−те стола, като малки кутийки. Въртящата се, 13 м широка сцена с хубава дълбочина е снабдена с плюшена завеса в цвета на столовете. Удобствата са създадени не само за зрителите, но и за техническия персонал и за артистите − баня в сутерена, стая за театърмайстора, гримьорни, шивални, разположени на горния етаж. На горния етаж са наредени 9 гримьорни, две от които големи, снабдени с бани. От другата страна се намират репетиционните зали – едната за репетиции на “маса“, а втората – със сцена. Артистите с усмивка си спомнят за репетициите в Андрейковото училище − за малката стая, с тесни прозорци. Новия сезон колективът на театъра посреща в нова театрална сграда и освежен с талантливи млади сили и заедно с Лауреата на Димитровска награда Никола Попов и младите режисьори Борис Спиров и Станчо Станчев[29]. Тържественото отриване на новата сграда става с пиесата “Ивайло”, подготвена от професионалния режисьор Борис Спиров. Шуменци наистина могат да се гордеят с постигнатото. С течение на години на сцената на новата сграда се играят с успех редица постановки на наши и гостуващи режисьори, провеждат се Друмевите театрални празници и други фестивали.

Театралната сграда е многофункционална. Въртящата се сцена й позволява да се поставят по изключително съвременен и модерен начин редица постановки. Шуменци имат възможност да се запознаят с ненадминатото

изкуство на редица артисти – Владимир Трендафилов, Стефан Гецов, Катя Захирева, Тодор Колев, Владимир Смирнов и мн. др. Театърът става любимо място за посещение на всички шуменци. И все пак в средата на 70-те години градът започва да живее с една нова мисъл. Идеята за тържествено отбелязване на тринадесетвековния юбилей на българската държава е възприета и започва нейното реализиране. Отбелязването на 1300–годишнината на българската държава условно може се раздели на два етапа. Първият етап започва от 1976 г и продължава до 1981 г. Вторият обхваща самата 1981 г. и включва провеждането на редица тържествени прояви, с кулминация 28 ноември 1981 г. – денят, в който гр. Шумен става център на тържествата[30]. През първия етап се извършва предварителна подготовка за юбилея на национално и местно ниво. В тази връзка Окръжният съвет за изкуство и култура − Шумен прави предложение до зам.-председателя на Министерския съвет за подобряване материалната база на културните институти в града. Новите промени се обосновават с подготовката на Шумен за център на тържествата, посветени на 1300 годишнината от създаването на българската държава. В предложението се настоява да се изгради нова градска комплексна зала с 1500 места, Картинна галерия, Държавен куклен театър, както и разширяване на Драматичния театър на обща стойност 8 500 000 лв.[31] Решено е началото на комплекса "Създатели на българската държава" да започне от сградата на театъра. Възложено е на арх. Михаил Соколовски, Борис Камиларов и Цанко Хаджистойчев да изготвят проект за основна реконструкция и модернизация на сградата на театъра. Пред съществуващата сграда, съгласно новия проект се прави пристройка, в която се създава тържествена зала – фоайе на театъра. Под него в колона се предлага да е входът на театъра. Всичко това налага пред театъра да се оформи малък площад – пиацета по отделни проекти. Създава се нова театрална зала с амфитеатър, осветителни рампи, мостици и режисьорска зона. Залата има 680 места с партер и два балкона. Осъществява се връзката между партер и балкон в залата. Пред авансцената е развита оркестрина за 40 оркестранта. Сцената се разширява и се създават две странични сцени, при което тя получава възможност за нормално оборудване при запазване на сценичния отвор. Помещенията за творческия персонал се разполагат на ниво сцена и етаж по-високо от нея и съдържат общи и индивидуални гримьорни, кабинети за корепетитор, перукер, фризьор, голяма и малка репетиционна зала. Голямата репетиционна се изгражда и като експериментална камерна зала и места за зрители.

Предвидени са инсталации в залата, осигуряващи климатизация на въздуха, обикновено и ефектно осветление, озвучаване – напълно според изискванията на един съвременен театър. Покривът се смъква, а последните етажи се оформят като мансарди и обшиват с медна ламарина. Пред изпълнителя СМК − Шумен е поставена отговорна задача, освен чрез събаряне и преустройване и чрез изграждане на нови 37 000 кв. м., всичко на стой-

ност 4 000 000 лв., в кратки срокове да изгради този важен юбилеен обект[32]. Програмата "Шумен−1300" предвижда юбилейните обекти да бъдат изградени със средства от републиканския бюджет, но едновременно с това се създава и Фонд "1300". В него се събират доброволни средства от стотици шуменци и организации. Фондът е израз на родолюбивите чувства на всеки гражданин на Шуменски окръг (дн. Шуменска област). Освен със средства шуменци участват и с доброволен труд в строежа на юбилейните обекти. Десетки служители от различни предприятия участват при реконструирането на ул. Христо Ботев и Драматичния театър "Васил Друмев", в строежа на паметник "Създатели на българската държава ", Историческия музей и Народната библиотека.

Реконструираната и модернизирана сграда на ДТ "Васил Друмев" е открита на 28 ноември 1981 г.[33] С голям тържествен концерт−спектакъл в нея приключват тържествата, посветени на 1300 годишнината от създаването на българската държава. За първа постановка на голямата сцена съставът на театъра подготвя пиесата "Снаха", с гост-режисьор Антон Гюков. Ролята на Юрталана се изпълнява от големия български артист – Богомил Симеонов. За първи път в историята на шуменския театър артистите подготвят и специална пиеса, подходяща за новата камерна сцена. Това е пиесата "Тема с вариации". Постановката е поверена на режисьорката Маргарита Благиева.

Въпреки някои положителни аспекти, реконструираната и модернизирана сграда на театъра се оказва нито толкова модерна, нито толкова удобна. Липсва въртяща се сцена, която не е направена и до днес. Акустиката е лоша. Не се оказват удачни и страничните места за зрителите. И все пак, театърът се сдобива с камерна сцена и донякъде с нови, по-удобни гримьорни. А новият облик на фасадата на Драматичния театър "Васил Друмев" променя и вида на централната част на Шумен.

Читалище "Д. Войников"

Тетърът през 1957 г.

Тетърът през 1983 г.

---

[1] **Георгиева, Д.** "Театро" в Шумен 1813 г. – ГМСБ, т. XIX, л. 220.

[2] **Георгиева, Д., М. Пенков**. Сб. Шумен и Шуменско XV–XIX в., Шумен, 1996, с. 308.

[3] **Герчев, Хр**. Избрани страници от стария Шумен. София, 1994, л. 35.

[4] **Недев, Н**. Араста, Ш. 2003, л.12.

[5] **Станчев. Ст.** Читалище "Д. Войников " в своята стогодишна история. – Във: 150 години читалище "Д. Войников ". В. Търново, 2006, л. 43.

[6] **Станчев, Ст. –** Коларовградска борба, 65, 1956 г.

[7] ТДДА, Шумен, ф.33, оп.1, а.е. 160, л. 19.

[8] В. Шуменски глас, бр. 712, 21 декември 1935 г.

[9] **Лефтерова, К**. Развитие на театралното дело в Шумен през периода 1918–1944 г. – В: Документален информационен справочник. Шумен, 1987 г., т. 1, с. 103–120.

[10] Шуменски вести, бр. 6, 28 януари 1922 г.

[11] ТДДА, Ш, ф. 576 к, оп. 1,а.е. 1, л. 6, 11.

[12] Шуменски вести, бр. 6, 28 януари 1922 г.

[13] 120 години театър в Шумен. Юбилеен сборник (1976, без страници и автори).

[14] **Георгиева, Д**. Писмата на Стилиян Чилингиров във фонда на Исторически музей – Шумен. – В: Стилиян Чилингиров. Ш 1992, л. 143–144.

[15] В. Освобождение, бр. 41, 15 октомври 1945 г.

[16] ТДДА, Шумен, оп.1, ф. 1611, а.е. 2, л. 1

[17] Пак там, а.е. 5, л. 14.

[18] Пак там, а.е. 3, л. 9.

[19] Пак там а.е. 3, л. 10–11.

[20] Пак там, а.е. 1, л. 3–4.

[21] В. Освобождение, бр. 69, 4 април 1946 г.

[22] ТДДА, Шумен, ф. 1611, оп. 1, а.е. 3, л. 5.

[23] **Пеев, З**. Архитектурна хроника на Шумен и областта. Шумен, 2005, с. 72.

[24] ТДДА, Ш, ф. 1611, оп.1, а.е. 1, л. 2.

[25] В. Коларовградска борба, бр. 33, 23 април 1955 г.

[26] **Иванов, В.** Архитекти и други живели и работили "във" или "за" изграждането на Шумен, Шумен, 2000, л. 14.

[27] ТДДА, Ш, ф. 1611, оп. 1, а.е. 6, л. 11.

[28] Коларовградска борба, 16 октомври 1957, бр. 82.

[29] **Димитрова, Е**. Само висококудожествени представления в новия театър – В: Коларовградска борба, 2 октомври 1957, бр. 78.

[30] **Параскевов, В**. Подготовка и провеждане на юбилейните чествания в Шумен, посветени на 1300-годишнината на българската държава. Градът. – В: Известия на РИМ – Русе, кн. IX, с.348.

[31] ТДДА, Шумен, ф. 1407, оп. 2, а.е. 74, л.8.

[32] **Иванов, В.** – Шуменска заря, бр. 9, 22 януари 1980 г.

[33] В. Шуменска заря, 1 декември 1981, бр. 141.

THEATER BUILDINGS IN SHUMEN

Beta Haralanova

The history of the theater in Shumen is very versatile and is the subject of various researches. The purpose of this article is to reveal the places where theater plays were staged, the construction of the first special building to house the theater, as well as its reconstruction and modernization.

The places, where the plays during the Revival, were staged are treated – Nikolcho Sarov's coffee-house, Kavrukov's coffee-house, and mainly the building of the community center, raised in 1898. The edifice of the Odeon Cinema opened in 1921 is described in details too. The emphasis is laid on the construction of a special building to house the theater, which after some reconstruction still exists. A Committee on the erection of this building was established and its members were eminent intellectuals and social figures. The building was opened on 13 of October 1957. Shumen obtained a convenient and modern theater-edifice on the stage of which a number of famous actors perform. In this appearance it existed till 1981 when it was modernized and reconstructed with a new façade and two auditoriums.

КОЛЕКЦИЯ ОТ СТАРОПЕЧАТНИ КНИГИ НА Д-Р ВАСИЛ ХАРАЛАНОВ ПОСТЪПИ ВЪВ ФОНДА НА РИМ-ШУМЕН

Боянка Стефанова

За пръв път се докоснах до наследството на д-р Васил Хараланов и останах впечатлена от размера и широтата на интересите му. От умението му да съчетава най-хуманната професия – лекар, с житейското си призвание – да издирва и съхранява ценни предмети от културно-историческото ни наследство.

Името на д-р Хараланов се свързва най-вече с нумизматиката и това е безспорно. Но като изключително ерудиран колекционер, с възрожденски дух и усет към ценностите, той е събирал не само монети, а и археологически и етнографски материали, документи – на български и османотурски език, корани и други арабски текстове с религиозно съдържание, старопечатни книги, нумизматични каталози, редки и ценни издания.

На колекцията от старопечатни книги попаднах, когато наследникът на д-р Хараланов – Владислав Николов ни покани в дома си, да прегледаме и подберем документи и снимки, необходими за музейната изложба "Васил Хараланов – живот и дейност", съпровождаща Международния симпозиум, посветен на 100-годишнината от рождението на д-р Васил Хараланов. Сред изключително богатата му библиотека имаше четиридесет и две старопечатни издания и един самостоятелен лист от ръкописен требник. Бройката е значителна и това ми дава основание да предполагам, че книгите са събирани целенасочено. Повечето старопечатни книги бяха поставени в самостоятелни пликове. На всеки плик са записани заглавието на книгата, авторът (ако има такъв) и годината на издаване. В книгите колекционерът е приложил записка, където е отбелязано на кого е принадлежала или от кого и кога е взета и цената, на която е закупена. Например: "Този Царственник е намереңъ въ книгитъ на Андрей Харалановъ [в хана му на Битъ=Пазаръ-Чаршията] отъ Василъ П. Харалановъ. Сега собственостъ на В. Ст. Харалановъ. 20.VIII. 1925 год. Шуменъ.", "От Стойчо Стойчев, от книгите останали от дядо му Васил Топалов. 8. VII. 1967 – 8 лв.", "26. IV. 1923. Шумен. Отъ книгите на Теодорица Х. Василева. Собственост на Васил Ст. Хараланов", "От библиотеката на Димитраки Константиновъ, съдия в Шумен. Постъпалъ на 22 / VII. 1926 г. гр. Шуменъ.", "Монпелие – 3. III. 1933. Купена от пазаря на площада на Обсерваторията В. Харалановъ". В преобладаващата част от

българските старопечатни издания имаше поставена бележка, на която д-р Хараланов е записал страницата и номера, под който книгата е описана в "Опис на старите печатни български книги 1802-1877 г."(София, 1923) съставен от Валерий Погорелов. Колекционерите на старопечатни книги предпочитат да работят с описа на Погорелов, а не с този на Маньо Стоянов поради факта, че Погорелов дава образец от текста на книгата от по-вътрешна страница, а това е особено полезно, когато липсва корица или заглавна страница и трудно се определя коя е книгата. Друга причина колекцията да е описана по този опис е тази, че д-р Хараланов започва да събира книги още от ученическите си години, а репертоарът на Маньо Стоянов излиза едва през 1957 година.

В тематично и отраслово отношение сбирката е доста разнообразна. Многобройни са учебниците по география, аритметика, геометрия и нравоучение. Наред с учебната литература има и богослужебни и библейски книги. Колекцията притежава и първите издания на българската художествена литература и на нейните представители Илия Р. Блъсков и Васил Друмев. Сред голямото разнообразие от заглавия ще отбележа -– първото печатно издание на "История славеноболгарская", преработено и издадено от Христаки Павлович през 1844 година в Будапеща под заглавието – "Царственик или История болгарская…"; романтичната историческа повест на А. Ф. Велтман "Райна, блъгарска царкиня" – драматизирана от Добри Войников и представена в Браила през 1866 година; "Български книжици" от 1860 година, където Васил Друмев публикува първата оригинална българска повест "Нещастна фамилия". В сбирката е и първото издание на драмата "Иванку, убиецът на Асеня I". Сред книгите в колекцията има и такива, които са библиографска рядкост като – първата подготвена и издадена от Илия Р. Блъсков книга – "Десят заповеди божии или кратко християнско поучение", "Практическа медицина", издадена в Константинопол през 1854 година, учебниците по география на Иван Богоров и редица други издания.

За да се добие по-добра представа за богатството на сбирката, предлагам пълен опис на книгите. Описанията са подредени по възходящ номер според аналитичния репертоар "Българска възрожденска книжнина" на Маньо Стоянов. Книгите, които са извън репертоара са дадени след останалите и са подредени по азбучен ред.

1. МС 323

Блъсков, Илия Рашков

Десят заповеди божии или кратко християнско поучение. Потребно на всяк християнин да знае накъсо что ся съдръжява в десятте божи заповеди. Преведено от Илия Райковича и печятана с иждивлението отца его Р. И. Блъскова. Букурещ, в печатницата И. Романов и съдруж., 1856. 30 с. 8".

2. МС 551

Богоров, Иван Андреов

Всеобща география за децата [от В. Бардовски]. Преведе от руский язик Ив. А. Богоев (Ч.1-3). Белград, в Княжеско-сърбската типография, 1843. 422,

16 с. 1 табл. чертежи. 8”.

3. **МС 557**

Богоров, Иван Андреов

Кратка география математическа, физическа и политическа от И. Андреева. Букурещ, в И. Копайнигова книгопечатня, 1851. 3. 320, с. 1 карта, ил. 8”.

4. МС 977

Василиев, Христо Протопопович

История на великий Александра македонца, която описува неговото рождение, живот юначество и смърт. Преведе от гръцки карловский славенобългарский учител Христо Л. Василев Протопопович от Карлово. Белград, в Княжеско-сърбската типография, 1844. 2, 160, 38 с. 8”.

5. **МС 1350**

Гранитски, Анастас Поппетров

Практическа медицина. Разделена на три томове. Съчинение Д. Пирово. Превел на блъгарски Анастасий П. Петрович Гранитский от Котел или Казан в Блъгария, бивш ученик на Императарската в Константинопол отоманска медико-хирургическа академия на Галата-Серай и проч. Том пръвий [и 2 и 3]. Константинопол, типография Т. Дивичиянова, 1854. 20, 534, 2 с., 2 табл. 8”л.

Църк.-слав. букви.

6. **МС 1435**

Груев, Йоаким Пройчев

Османска граматика от Й. Груева. Царийград, в книгопечятницата на А. Минасоглу, 1864. 3 224 с., 1 табл. 8”.

7. **МС 1477**

Грънчарав(Гранчарски), Никола Коюв

Последование обручения и венчания от поп Никола К. Грънчарова и от Стояна П. А. Робовскаго, еленчани. Русчюк, в печатницата на Дунавската област, 1866. 123, 2, 1 с. 8”л.

8. МС 1478

Грънчаров (Гранчарски), Никола Коюв

Акатист или неседално пение на пресвета Богородица и приснодева

Мария за боголюбивите православни християни от поп Никола Г. Гранчарова и Стояна П. А. Робовскаго (еленчани). Русчюк, в печятницата на Дунавската област, 1866. 5, 96 с. 1 обр. На Богородица. 8”.

9. МС 1549

Данов, Христо Груев

Пространний православний катихизис. Превел Х. Г. Данов, а издали И. Г. Трувчев и Х. Г. Данов. Белград, в Княжеско-сръбската книгопечятня, 1858. 108, 4 с. 8”.

10. **МС 1550**

Данов, Христо Груев

Теоретическа и практическа числителница за ученици от средните класове и за самоуци. По най-добрите от тоя вид съчинения, съставил Хр. Г. Данов. Четвърто оправено издание. Книжарница на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук и Велес, 1874.(Печатница на Българското отделение Янко С. -Ковачев и С-ие)[Виена]. 2, 336 с. 8 “.

11. **МС 1858**

Друмев, Васил Николов

Иванку, убиецът на Асеня I. Драма в пет действия от Васил Друмев. Браила, печатница Триъгълник, управлявана от Перикли М. Пестемалчиолу, 1872. 157 с. 8”.

12. **МС 1885**

Душанов, Димитър Тачев

История за Православната християнска черкова. Съставена по учебниците на Александровцити, Рудакова и Ласкариса и допълнена за Българската черкова по съчиненията на Гилфердинга, Дринова и Каролева от Д. Т. Душянова. Първо издание. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук и Велес. 1874. Печатницата на Българското отделение Янко Ковачев и с-ие. [Виена] 10, 277 с. 8”.

13. **МС 4465**

Карастоянов, Никола

Напечатасе третимъ тиснениемъ Последование сие Молебныхъ Пений от недужныхъ… Белград, типографии княжеско-сербской, [1866]. 150 с.

14. **МС 5134**

Марков, Нестор Коларов

Геометрия праволинейна, тригонометрия и статика. Съставена от Ж. Ф. Оливие (според началата на прочутите математици Лакайла, Босюта,

Безута, Лакроа, Франкиора, Пюисанта и пр.), а преведена и издадена от Н. Марков. Русе, в печятницата на Дунавската област, 1871. 8, 216 с., 6 табл. чертежи, 8”.

15. **МС 5365**

Мутева, Елена

Райна, блъгарска царкиня. Приказ на А. Т. Велтьмана. Преведе от руски Елена Мутева. Санктпетербург. Издание на Калоферското училище, 1852. 90 с. 12”.

16. **МС 5724**

Огнянович, Константин

Забавник за лето 1845 от К. Огняновича. Печатан в Паризе, в типографии братиев Ф. Дидот [1845 ?] 180 с. 8”.

Книгата е от 49 до 156 с.

17. **МС 5823**

Павлов, Христо Димитров

Сборник от аритметически задавки за употребление в I чяст от числителницата на А. Малинин и К. Бурянин. Наредил Хр. Д. Павлов. Чяст първа. Издава книжарницата на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук, Велес. 1875.(В българската печатница Я. С. Ковачев у Виена). 47 с. 16”.

18. **МС 5845**

Павлович, Христаки Георгиев

Царственик или История болгарская, която учи где са болгаре произишли, како са кралевствовали, како же царствовали и како царство свое погубили и под иго подпаднали, из Мавробила Латинскаго, Барония, Иоана Зонаря, Буефира Французкаго, Теофана Греческаго, Светаго Евтимия Терновскаго, Светаго Димитрия Ростовскаго и других летописцев собрана. Издание первое. У Будиму, писмени Кр. свеучилища Пещанског, 1844. 80 с. 8”.

19. **МС 6280**

Попов, Стоил Димитров

Царски търговски законник. Преведен от турски и издаден от С. Д. Попова. Русчюк, в книгопечятницата на Дунавската област, 1866. [Отвън:] 1867. 174, 1 с. 8”.

20. **МС 6438**

Радов, Пенчо

Месецослов или календар вечний. Събран и нареден с много полезни и любопитни неща от Пенча Радова, карловца. [3 изд.] В Букурещ, типографията Нифона Митрополита, 1860. 327 с. 8”.

21. **МС 6474**
Радулов, Сава Илиев
Нравоучение за децата от С. Радулов. (Превод.) Издание III. Болград, в Училищната книгопечатница, 1871. 150, 1 с. 16”.

22. **МС 6588**
Робовски, Андрей Попдойнов
Хранилище души или пазител на душата. Превел от славянски на български сакеларий п. Андрей Дойнов С. Робовский, еленчанин, а поправил сърдечния му син Стоян п. Андреев С. Робовский, учител на бебрювските, а после на врачанските юноши. Издание първо. Цариград, в печатницата на Тадея Дивитчиана, 1858, 4, 42 с. 8”.

23. **МС 6873**
Славейков, Петко Рачов
Начялно ръководство за длъжностите на человека. Сочинение Франгиска Соабия, превод П. Р. Славейкова за употребение в първоначялните училища. Издание първо. Във Вена, книгопечятница П. П. Мехитаристов, 1861. 58 с. 8”.

24. **МС 7023**
Славейков, Петко Рачов
Отечество и любов или от трън, та на глог. (Поляшка приказница) [от В. Шербюлие]. Превел П. Р. Славейков.(Издава Н. Тодоров.) Цариград, в печатницата на в. “Македония” [отвън: в печатницата на Читалище 1873]. 1872. 126 с. 16”.

25. **МС 7789**
Хрулев(Хрулювски), Тодор Тодоров
Кратак молитвеник. Състави Тодор Т. Хрулев, взаимноучител свищовский, а напечата се с иждивението на Иована Стояновича. Букурещ, в типографията Нифона митрополита, 1858. 100 с. 16”. Църк.-слав.букви.

26. МС 8269
Священи песни. [2 разширено изд.] Цариград, в печатницата на А. Х. Бояджияна, 1872. 150 с.16”.

27. **МС 8272**
Иди при Исуса. Цариград, в книгопечатницата на А. Минасова, 1863. 72 с. 16”.

28. МС 8316

Петте книги Мойсееви Битие, Изход, Левит, Числа и Второзаконие. Цариград-Галата, в печатницата на А. Х. Бояджиян…, 1868. 1697 с. 16”.

29. МС 8351

Часословъ во употребленіе святыя православныя церкве восточнаго вероизповеданіе . Книжарница на Христо Г. Данов в Пловдив…, Виена, 1875. 108 с. 8”.

30, 31. МС 8812

Български книжици. Повременно списание на Блъгарската книжнина. Урежда ся от Димитрия Мутьева. Цариград-Галата, у книгопечатницата на Д. Цанкова и Б. Миркова. 1858-1962. 17х 23,5 см.

Г. II, чяст I-III, 1859

Г. III, чяст I-III, 1860

32. **МС 8845**

Училище. Повременно списание, издадено от Р. И. Блъскова. Букурещ (Русе), 1870 – 1876. Излиза два пъти в месяца в 1 печатна кола.

Г. V, бр. 2-18, 31 май 1875 – 15 март 1876

33. **МС 8871**

Градинка. Градинар [редактор] Илия Р. Блъсков. Букурещ, 1874 – 1875. Издава редакцията на “Училище”. 23х 29 см.

Г. II, кн.1, 1875

34. **МС 8877**

Знание. Издание за наука и литература. Ред. Л. Караавелов. Букурещ, 1875, 1876. Излазя на 15 и 30 секи месец. 24 х 31 см. 2 кол. Издател Иван П. Аженов. Печатница “Знание”.

Г. I, 2-24, 15 януари – 15 декември 1875

35. **Гарниье-Паже.** Исторія революціи 1848. Франція. Февральская революція. I. С. Петербургъ, издание О. И. Бакста, 1862. 366 с.

36. **Из Часослова.** Първоначалное оупражненіе в чтеніи свещенныхъ книг в оупотребленію в Славено-Сербскихъ народныхъ оучилищах Аустрійскаго царства. Виена, 1863. 56 с.

37. **Иречек, Константин.** Исторія Болгаръ: Сочиненіе. Одеса, Типографія Л. Ницче, 1878, 786 с.

38. **Каноник.** Москва, синодална типография. 1857. 390 с. Църк.-славянски букви.

39. **Псалтир.** Москва. 1860. Църк.-слав. букви.

40. **Руски буквар**. [1825] 252 с.

41. **Солаковымъ, Димитріем.** Нового завета составленная въ обема гимназическаго курса. Съ 21 рисункомъ, картою Палестины и указателями. Санктпетербургъ, 1875. 148 с.

42. **Требник** [Ръкопис, заупокойна молитва. Самостоятелен лист]. Руска редакция. Нач. на XIX в. 10x16,4. Хартията с водни знаци.

43. **Annaei, M.** Lucani pharsalia sive de belo civili. Amsterodami, [1640]. 337 с.

A COLLECTION OF EARLY PRINTED BOOKS BELONGING TO DR VASIL HARALANOV RECEIVED IN THE REGIONAL MUSEUM OF HISTORY - SHUMEN

Boyanka Stefanova

This announcement presents a collection of forty three early printed books belonging to the eminent numismatist and collector Dr. Vasil Haralanov. The books were discovered in Vladislav Nikolov's home – Dr. Haralanov's heir and were received in the Regional Museum of History – Shumen in 2007 as a buy.

A complete inventory of the books according to Manyo Stoyanov's *Bulgarian Revival Literature* analytic system is enclosed to the announcement in order to present the richness and the character of the collection.

МАДАРА-ОТ НАЦИОНАЛЕН ПАРК ДО НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РЕЗЕРВАТ

Цветанка Бонева

Началото на музейното дело в Мадара е свързано с името на известния български историк и археолог Рафаил Попов. Значителна част от неговата многостранна дейност е посветена на резултатите от археологическите проучвания в Мадара, на изграждането на Народен исторически парк под скалите, а също и на построяването на специална сграда за музей.

След завършване на Софийския университет през 1901 г. Рафаил Попов е назначен за редовен учител по естествена история в Шуменското педагогическо училище. Запознавайки се с околностите на града вниманието му привличат Мадарските скали. Наблюденията му подсказват, че Мадара е перспективен за археологическо проучване обект. Когато започва експедициите под скалите, едва ли е предполагал, че под обраслия с бурени и храсти терен, под големите скални блокове и насипи в пещерите се крият руините на десетки уникални паметници с национално и световно значение.

През 1902 и 1903 г. с ученици и учителите от град Шумен Д. Куцаров, З. Желев и В. Дюкмеджиев, Р. Попов предприема краткотрайни обхождания в Мадара. Експедицията е осигурена с негови лични средства. Обходен е скалният масив, направени са сондажи в насипите край потока и в една от пещерите. Открити са находки от праисторическата епоха – енеолитна работилница за кремъчни оръдия на труда, костни инструменти. В пещерата попадат на съдове, накити, монети от античността и средновековието.

Заражда се идеята в град Шумен да се основе археологическо дружество и да се започне събирането на старинни предмети. През 1902 г. Рафаил Попов изработва устав и дружеството е учредено и узаконено от министъра на народната просвета[1]. Следват години на усилена изследователска и събирателска дейност на територията на Шуменския край и преди всичко в Мадара.

През 1909 г. Рафаил Попов се премества в София, но не изоставя теренните проучвания под Мадарските скали. След специализация в Германия се установява на работа в Народния музей, където от 1910 до 1928 г. е уредник на отдел "Предистория", от 1928 до 1938 г. е директор.

От 1924 г археологическите проучвания в Мадара се поемат от Народния музей София и се провеждат под ръководството на Р. Попов, Кр.

Миятев, Ив. Велков и Г. Фехер. Шуменското археологическото дружество и сдружение "Българска старина" (със седалище в Шумен от 1929 г.), подпомагат активно мащабните изследвания. В теренните проучвания се включват и местни дейци като Ив. Моллов, Д. Симеонов – членове на дружеството и пълномощници на "Българска старина". След 1925 г. една от основните задачи на членовете на дружеството е популяризиране резултатите от разкопките. Изнасят се лекции, дава се гласност чрез печата, а в началото на 30-те години започва периодично уреждане на изложби с оригинални материали.

През 1924 г., на 1 май, честван тогава като празник на цветята, е основано археологическо дружество"Мадарски конник". Сред основателите са учителят в местното училище Д. Симеонов, председателят на общинската тричленна комисия в селото А. Класанов, секретар-бирникът Г. Алексиев и други жители на с. Мадара. За председател на дружеството е избран Д. Симеонов, подпредседател Г. Алексиев, касиер В. Бончев[2] По инициатива на членовете на дружеството в една стая в училището на селото е уредена сбирка от откритите в Мадара находки и материали от книжния фонд. Намесата на Народния музей град София в теренните проучвания дава възможност да се осъществят комплексни изследвания на Мадарския конник и на района под скалите. (обр. 2)

В началото изследователите са изправени пред големи трудности свързани не само със състоянието на паметниците, но и с битовите условия, при които се е работило. При първоначалните си обхождания Р. Попов се натъква на унищожение на скалите от местното население и употребата на камъка за постройки[3]. (обр. 1) Лисват и помещения за настаняване на археолозите. За нощуване се използва Куневата воденица (първата до изворите) или брезентови палатки[4].

Активна помощ на изследователите оказват Шуменското окръжно археологическо дружество, сдружение "Българска старина" и археологическо дружество "Мадарски конник". Осигуряват местни хора за археологическите разкопки, обезпечават инвентар, набират се волни помощи, средства от членски внос, от давани сказки. Със средства на Народния музей и със съдействието на двете дружества - "Българска старина" и "Мадарски конник" през 1927 г. са построени три помещения за база при теренните проучвания, използвани и до днес.

Заедно с полагане основите на музейното дело в Мадара започва изграждането и благоустрояването на района под скалите. През 1925 г. на събрание в Преслав комитет "Българска старина" взема решение за създаване на народни паркове в старините Плиска, Мадара, Преслав и В. Търново[5]. Началото на изграждането на парка в Мадара започва през 1925 г. Археологическо дружество "Мадарски конник" и комитет "Българска старина" са основни спомоществователи на устройството на бъдещия парк. Помощ им оказва и мадарската селска община, която взема решение за трудова повин-

Обр.1. Общ изглед на скалите преди археологическите разкопки

Обр.2. Снимка на Мадарския конник от 1924 г.

ност на местното население. Всички жители на с. Мадара ежегодно работят по 20 дни[6], а членовете на археологическото дружество по 30 дни на обекти в парка и селото[7] Общината в селото дарява 700 дка от своя поземлен фонд и 35 хил. лв. от собствения си бюджет. Дружество "Мадарски конник" се включва с 15 хил. лв., а местната кооперация "Солидарност" дарява 5 хил. лв.[8] С тези средства е сформиран фонд "Народен парк". Взето е решение за закупуване на строителни материали за благоустрояване на района на старините. Търси се помощ от шуменския окръжен управител, околийския началник, главния шуменски лесничей, тъй като се е предвиждало залесяване на целия терен. Започва се с очертаване границите на парка с окоп. Засаден е жив плет, а комитет "Българска старина" залесява първите дръвчета в парка. От 1926 г. в Мадара се установява Трета инженерна дружина (от 1930 г. инженерен полк) от град Шумен наброяваща 150 души[9]. Със спомоществователството и труда на офицери и бойци начело с техния командир подп. К.Петров и местни жители върху терена е извършена мащабна дейност. Нивелира се и се трасира районът, определен за парк. По проект на Р. Попов е оформена алейната мрежа, прокопани са пътеки до всички паметници под скалите. По предложение на командира на Трета инженерна дружина, през 1926–1927 г. се построява 3 км шосе с два каменни моста между селото и скалите. През периода 1928–1932 г. е построено част от каменното стълбище към Мадарския конник, а до самия релеф се е достигало по алеите. От бойците на Трета инженерна дружина са построени каменните стъпала до Голямата пещера, а по идеен проект на технически ръководители от Шуменското водоснабдително бюро през 1929–1932 г. са каптирани изворите под пещерата. Вляво от Мадарския конник по отвесната скала е изсечена живописна стълба с железни перила до върха на скалите, оформена днес като масивно каменно стълбище от 400 стъпала, отвеждащи до крепостта на платото[10].

Паралелно с тези дейности се извършват и археологически проучвания. Разкопаните зидове са добре укрепени, край тях са подредени откритите находки. Голямата пещера е изчистена и оградена, а Малката е експонирана като жилище на първобитния човек с огнище, съдове и оръжия.

През 1928 г. се извършват проучвателни работи на платото, разкопана е крепостта, като зидовете й са разкрити до 3 м височина.

По инициатива на археологическо дружество "Мадарски конник" и комитет "Българска старина" през 1926 г. в Мадара тържествено се отбелязва 25 години от началото на научно-изследователската дейност на Р. Попов и 50 години от рождението му. Честването е в Народния парк, под пещерите до тъй наречената Кунева воденица. Присъстват министърът на правосъдието в кабинета на А. Ляпчев, Р. Младенов, лидерът на Радикал-демократическата партия Ст. Костурков, от Народния музей гости са Н. Мушмов, Г. Фехер, Ив. Велков. Р. Попов е награден със сребърен орден "За наука и изкуство", грамота и 10 хил. лв.[11].

През 1929 г. Р. Попов като директор на Народния музей – София разработва план на археолого-исторически парк в Мадара. В него е заложена идеята за уреждане на "хубав, отговарящ на значимостта на този свещен кът българска земя, Народен музей". В личния архив на Р. Попов се съхранява планът[12]. В него добросъвестно и точно е дадена оценка на извършената работа по уреждането на парка и предстоящите задачи в него. Главна цел на Р. Попов е: "да се поддържат, закрепват и държат в ред неподвижните старини и когато посетителите от детето до старика обходят парка и музея и разгледат старините непринудено да се запознаят с историческото минало на този край и черпят от него поука, а чужденците, които ежегодно посещават Мадара да си отидат с убеждението, че България е страна, която тачи своето минало, обича това минало и живее с него и почерпи поука от него, а такава страна трябва да има по-завидна участ"[13].

С голямо родолюбие, гражданска и обществена отговорност Р. Попов осъществява тази мащабна задача. Години наред при археологическите кампании авторът на плана, обхождайки обширния терен на парка е чертаел мислено всяка алея и пътечка водеща до паметниците. Вечер след изморителния ден на терена е обмислял плана на бъдещия Мадарски музей.

Значителна помощ на изследователите на Мадара и на Р. Попов, за устройването на парка оказва царската институция и лично цар Борис III, искрен поклонник на старините в България. Запознат с проекта за Народен парк под скалите той активно подкрепя осъществяването му. С негово благоволение в благоустройството на района са включени войскови части. Първото посещение на монарха в Мадара е през пролетта на 1925 г., когато въпреки силно ветровитото време успява с брат си и двете си сестри да се изкачи на нестабилното скеле и да види отблизо Мадарския конник. К. Шкорпил изнася беседа за паметника и за ролята на Мадара, като културен център през вековете. Оттогава цар Борис III не пропуска възможност, пътувайки от София за Варна да се отбие в Мадара и да се информира за разкопките, новите открития и съпровождащите ги проблеми. Изслушва с удоволствие увлекателните беседи на археолозите, оказва парична помощ, за да не спрат проучванията и работата по благоустройството на Народния парк[14]. (обр. 3)

Обр.3. Р. Попов и цар Борис III при посещението му в Мадара

На 15 май 1927 г. по инициатива на сдружение “Българска старина”, археологическо дружество “Мадарски конник” и Мадарската община е проведен Народен събор в парка под скалите. Изпратени са покани до Н.В. Царя, до министри, учени, писатели, духовни лица, общественици. Присъстват много граждани като за тържеството са отпуснати специални ж.п. влакове до с. Мадара. Пристига и цар Борис III с много официални гости. На събора речи произнасят К. Шкорпил и проф. Г. Кацаров, а на Р. Попов е възложена мисията да запознае царя и другите официални лица с резултатите от археологическите проучвания. Кметът на Мадарската община А. Класанов прочита адрес до Н.Величество и обявява решението на общинския съвет, да бъдат подарени 5 дка общинска земя под скалите, в местността ”Под града” за построяване на резиденция[15]. По спомени на Ив. Моллов от сдружение “Българска старина”: “Н. Величество със задоволство прие подаръка и от своя страна отстъпи мястото, на което да се устрои народна градина и подари 25 хил. лв. за украсата й”[16].Следва парад и марш на военни части от шуменския гарнизон. С кратко слово цар Борис III се обръща към присъстващите и участниците в парада, говорейки за славното минало на българската държава и значението на изучаването и съхраняването на паметниците.

Значимостта на историческото наследство на България намира израз в издадената през 1936 г. Наредба-закон, публикувана в ДВ, бр. 78/8.04.36 г. В нея се регламентират приходите от народните паркове в Плиска, Мадара и Преслав, като вместо в държавната хазна отиват в сдружение “Българска старина” и се използват единствено за поддържане и благоустрояване на историческите места.

Строителството на музейната сграда в Мадара започва през 1931 г. Автор на проектоплана за сградата е д-р Ал. Рашенов, архитект в Народния музей град София[17]. В строежа на каменното здание на подстъпа към Мадарски конник активно се включват дружество”Мадарски конник”, комитет “Българска старина”, Шуменското окръжно археологическо дружество и Мадарската община. Трите дружества набират средства, а Мадарската община осигурява работна ръка и материали за сградата. В основни линии музеят е завършен през 1934 г., но довършителни дейности се извършват и през 1935 г. В архивите на дружество “Мадарски конник” липсват протоколите за строежа на музейната сграда. Тъй като настоятелството на местното археологическо дружество е подменено, контролната комисия установява този факт, а също и сумата на изразходените досега средства – 57 хил. лв. Според Д.Вичев, член на дружеството, са необходими още парични средства за довършителни дейности. Помощ оказва местната кредитна кооперация “Солидарност”, която през 1935 г изтегля 5 хил. лв. от фонда”Народен парк” при стариите и ги внася на името на археологическото дружество за построяване на сграда[18].

Музеят официално е открит на 10.07.1935 г. и става известен като "Музеят при конника". (обр. 4) Автори на художествения проект и вътрешното оформление на експозицията са Р.Попов и Д.Вичев, учител-художник от град Шумен. Д. Вичев е първият завеждащ музея в Мадара, назначен е за уредник на обществени начала.

Обр.4. Музейната сграда през 1935 г.

Паралелно с новия музей съществува и сбирката в местното училище, която официално се води на археологическото дружество. На 9.08.1939 г. на Общо събрание на дружеството се взема решение сбирката с един шкаф-витрина да се предаде на музея "При конника"[19]. Първият цялостен експозиционен план е изработен през 1939 г. от колектив в състав Р. Попов, Г. Кацаров, Ив. Велков и Кр. Миятев. Съгласно него, експонатите от сбирката в училището стават основа на новата експозиция, а Р. Попов предоставя материали по естествена история, които да дават представа за днешната фауна, флора и земен състав на Мадарския край[20].

За уредник на музея е назначен Д. Симеонов, бивш учител, директор на училището, а по това време и кмет на селото. Остава на този пост на обществени начала и през 40-те години на XX век. От годишните отчети на уредника се установяват следните факти: в техническо отношение сградата е с кубическо съдържание на галериите в музея 96 м^3; броят на изложените предмети е 2640 бр.[21] Като сграден фонд принадлежи на Народния музей град София, който още от 1932 г. осигурява щатни бройки за пазачи при старините[22].

За периода 1924–1940 г. са изследвани почти всички значителни обекти в района под скалите - пещерите, скалният релеф, средновековният архитектурен комплекс, откъдето произхожда тъй наречения I-ви златен коланен накит (Кр. Миятев), езическият храм под Даул таш, където е открита популярната керемида с изображението на шаманска фигура, част от римската вила (Ив. Велков). Прави впечатление разнообразието на постъпилите

находки, които датират от епохата на енеолита до късното средновековие. Резултатите от проучванията се публикуват в периодиката или в нарочно съставени издания. Излизат от печат том I и II на сборника "Мадара"[23]. Появява се "Пътеводител за старините"[24] от Ив. Велков, брошурите на проф. Г. Кацаров "Плиска" и "Мадара",[25] и на К. Шкорпил "В защита на българската старина"[26].

Теренът под скалите вече е с облик на Народен парк, построена е и специална сграда за музей. Р. Попов е осъществил своите идеи и проекти единствено в Мадара с помощта на сдружение "Българска старина", Шуменското окръжно археологическо дружество и археологическо дружество "Мадарски конник". За периода 1925–1945 г. комитет "Българска старина" изразходва 70% от ежегодните си приходи за проучвания, поддръжка на старините в Плиска, Мадара и Преслав, като организира и финансира строителство на музейни сгради, битови бази, пътища, алеи, субсидира и помага за откупуване на музейни материали[27]. Дейността на Р. Попов не остава неоценена. Съвременникът му Кр. Миятев в статия посветена на делото му казва: "Мадара бе за него като "Българска Троя" и той не я напусна докато не обърна и последната педя земя. Хубавият мадарски музей дето са събрани всички находки от разкопките и прекрасният парк в подножието на Мадарския конник са също негово дело"[28].

Дейността на бележития изследовател на Мадара Р. Попов е почетена със скромен паметник, оформен като чешма, по проект на учителя-художник Д. Вичев в района на парка.

Тази богата и разностранна дейност очертава облика на началния или както може да се определи първия етап от развитието на музейното дело и научното изследване в Мадара. Вторият етап, който започва след Втората световна война има по-различни характеристики. Музеите са одържавени, като този в Мадара се влива в структурата на Окръжен исторически музей град Шумен, който е одържавен на 1.03.1945 г. със заповед № 308 от 1.03.1945 г. на Министерство на народната просвета и е наречен *Народен музей.*

Началото на този период в Мадара е съпроводено с някои трудности и неуредици. Дълго време не съществува познатата днес длъжностна схема уредник– екскурзовод, щатни бройки са отпуснати само за пазачи при старините[29]. До 1958 г. не се намира лице със специално образование, което да заеме длъжността уредник, на мястото на отстранения Д. Симеонов. От тогава до 1970 г. длъжността уредник, съвместяващ и екскурзоводската работа се заема от Цв. Цветкова, след което за кратко от Л.Чалъков, а от 1972 до 1996 г. уредник на музея е К. Кръстев. Назначават се и постепенно се увеличава бройката на екскурзоводите[30].

Проучванията през 50-те до 60-те години се водят от сътрудниците на Окръжен исторически музей град Шумен Цв. Дремсизова и В. Антонова,

които изнасят и лекции, и беседи на терена на археологическите разкопки[31]. Техните усилия са насочени към обекти от късната античност, средновековния комплекс, а в средата на 60-те години на 100 м северозападно от Голямата пещера е открит склад за зърнени храни, проучен и датиран към I–VI в. от н.е. от В. Антонова[32].

В началото на 50-те години липсват средства за поддръжка на старините и сградния фонд в парка. На помощ отново идва сдружение "Българска старина", което през 1955 г. осигурява исканите от Окръжния музей финансови средства за вътрешен ремонт и художествено оформление на музейната експозиция в Мадара[33]. Усилията на Окръжния исторически музей в град Шумен са насочени към добро поддържане на парка и паметниците в Мадара, подготвят се проекти за консервация на разкритите обект[34].

Проведени са и редица благоустройствени мероприятия, като електрификация на сградата, водоснабдяване на площадката пред нея, довършено е и разширено стълбището, водещо до Мадарския конник, започнато през 1928 г.[35]. През 1954 г. е довършено и разширено каменното стълбище до крепостта на платото. Ремонтира се и базата за археолозите, а през 1958 г. е построен и пътят, водещ до тези сгради. През годините непрекъснато се предприемат мерки за залесяване на местността. Засаждат се декоративни храсти, жив плет и различни видове дръвчета. Поставени са и нови указателни и обяснителни табели за посетителите, които до този момент все още са на стария правопис[36].

Трябва да се подчертае, че след 50-те години намесата на държавата за опазването на старините и развитието на музея в Мадара е много чувствителна, интензивна и плодотворна. С постановление на МС 161 от 5.08.1958 г. старините в Мадара, Плиска и Преслав са обявени за Историко-археологически резервати с национално значение[37]. През 1978 г. след постъпки на българското правителство ЮНЕСКО включва скалния релеф в списъка на световните ценности. С това той е поставен под закрилата на Конвенцията за опазване на световното културно и природно наследство.

БАН и другите институти, които имат разрешение за извършване на археологически разкопки на територията на резерватите, са задължени да вземат мерки за трайното запазване на откритите старини. Окръжният народен съвет в тогавашния Коларовград, съгласувано с БАН и Министерство на народната просвета и култура е задължен от 1.01.1959 г. да създаде техническа служба за консервация на паметниците. Държавата постепенно увеличава средствата за консервация. В бюджета на Окръжния исторически музей в град Шумен, през 1966 г. за Мадара, Плиска, Преслав и Шумен са предвидени 86 хил. лв. за тази дейност. През 1967 г. средствата са вече 120 хил. лв. В Мадара за консервация се предвиждат обекти в Римската вила – баня и винарница, окончателно е заздравен преградния зид в Голямата пещера.

Още в началото на 70-те години на XX век, във връзка с 1300 годишния юбилей от създаването на българската държава са набелязани мерки за проучване, консервация и популяризиране на културно-историческото ни наследство. Държавата пряко се ангажира с разработените перспективни планове-програми за трите резервата. Окръжният народен съвет Шумен, Окръжният исторически музей и Окръжният съвет за култура разработват план за парка в Мадара. Възложено е допълнително да са изградят алеи и площадки в резервата, утвърден е дендрологичен план за парка. Територията на резервата от 3 хил. дка е предаден на Горско стопанство – Шумен за залесяване на 2 хил. дка. Предвидено е да се построи панорамен път Мадара–Калугерица–Каспичан. Пешеходните алеи до Мадарския конник и пещерата трябва да се покрият с калдъръм. На Елмонтажно управление Шумен е възложено да проучи въпроса за осветление от селото до резервата. В средата на 70-те години на XX век вече е утвърдена мащабната план-програма за проучвателните, консервационни и благоустройствени дейности в резерватите. За изследователската дейност в град Шумен се създава филиал на АИМ при БАН, който ще провежда археологически разкопки на територията на Мадара, Плиска и Преслав. В Мадара археологическите проучвания са насочени повече към паметниците от старобългарската епоха (VIII–IX в.)[38]. За проучванията в резервата е определен екип от изследователи в състав: ст.н.с. В. Антонова и П. Петрова – ОИМ Шумен, н.с. Т. Тотев, Р. Рашев, Т. Балабанов, Ст. Бонев – филиал на АИМ при БАН. Основно са проучени терените северно от Мадарския конник под скалата Даул таш, прабългарското светилище, сондажно се проучват строителните петна по плана за благоустройство, терасата под самия релеф. През 1974–1975 г. започват археологически разкопки в Калугерица и местността "Кирека". Водещо място в плановете за консервация е отделено на скалния релеф. До 1969 г. се проведени частични наблюдения и са заложени проби за изследване на скални материали в близост до конника в Белгийския кралски институт. Направени са опити за стабилизиране на скалите от екип с ръководител професор Цибертович от Полша. За намаляване ерозията от дъждовните води стичащи се по скалния масив около Мадарския конник е изсечена предпазна канавка, анкерирани са със стоманени клинове и мрежи ерозирали скални маси с цел предпазване от падащи камъни[39]. След 1969 г. са проведени по-пълни комплексни проучвания, финансирани от Окръжния народен съвет град Шумен. Проучен е общият геоложки строеж на скалния масив, изследват се генетичните и морфологични особености на пукнатините около Мадарския конник. Предмет на изследване са физичните, химични и механични свойства на скалата. Следи се изветрянето на скалата – причини, степен, дълбочина и приблизителна скорост, статиката на масива и състоянието около Голямата пещера. Обръща се внимание и на микрофлората, живееща върху скалата. Извършено е фотограметрично заснемане на релефа от Института по гео-

дезия и картография през м. май 1974 г. В град Шумен е проведена научна конференция по проблемите на опазването на Мадарския релеф. Решено е мерките по консервацията на този уникален паметник да се осъществяват от 1975 г. Решението за защитно покритие на релефа не се приема с единодушие и е оставено без реализация[40] Доста по-късно, през 1991 г. започва микробиологично проучване на скалата около паметника, като е осигурен и инструментален контрол на динамиката на пукнатините[41].

Резултатите от тях, както и общо теоретични разработки посветени на прабългарската материални и духовна култура намират място в сборник"Мадара", том III,[42] излязъл от печат през 1992 г. и в множество отделни статии в различни научни издания.

Честванията на 1300 годишния юбилей на Българската държава налагат ново отношение и към благоустрояването на резерватите. В издадената Наредба 22 ДВ бр. 14/17.02.1981 г. се задължават компетентните органи, които извършват работи по застрояване и благоустройство на резерватите и охранителните зони да се съобразяват с изработените от Националния институт за паметници на културата устройствени планове, да спазват изискванията на тази Наредба и действащите нормативни актове. Предвидено е към Окръжния народен съвет Шумен да се създаде звено"Старобългарски резервати".

Устройственият план в Мадара предвижда благоустрояване в няколко насоки – строеж на музейна сграда, изработена е схема за комуникации в резервата, схема за озеленяване, програма "Звук и светлина", алейно осветление по стълбището за Мадарския конник, водна каскада, туристически обслужващ комплекс – къмпинг за 600 души, ученическа база, атракционни заведения, паркинг за автобуси и леки коли. Устройственият план е актуализиран и ревизиран през 1983 г. Установено е, че озеленяването е превърнало района в съвременен парк различен от автентичния ландшафт и е предвидено зониране за бъдещо залесяване[43].

Много от планираните дейности в Мадара остават недовършени, неизпълнени или са завършени след честването на юбилея. Доизградени са алеите и са постлани с настилка от разноформатни плочи. Доизграден е шосейният път от с. Мадара през резервата за град Каспичан, който осъществява връзката с магистрала "Хемус". Електрифицирано е и шосето от селото да резервата. Изградена е пешеходната алея от ж.п. гарата до парка. Не се осъществява идеята за строеж на нова музейна сграда.

До 1980 г. промени в музейната експозиция не са предприемани. През 1980 г. е изработен нов план от ст.н.с.В.Антонова и експозицията е основно обновена и преподредена В нея материалите от различните епохи, през които е протичал животът под мадарските скали са балансирани с лек превес на тези от Първото българско царство. Експозицията е придружена от открит лапидарий, оформен като такъв още със строежа на каменното здание.

Същият е наситен с фрагменти от антични скулптури, ранновизантийска декоративна пластика, старобългарски колони и други архитектурни детайли. Експозицията от 1981 г обаче се оказва и последна. На 17.11.1983 г. сградата на музея е обявена за конструктивно износена, необитаема и е затворена за посетители. Материалите от нея са прибрани във фондохранилището към резервата и във фонда на РИМ Шумен за съхранение. Дълги години се правят постъпки пред различни институции да се извърши ремонт на старата или да се построи нова музейна сграда. През 2005 г. със средства на Община Шумен, Министерство на културата и Регионалния исторически музей в града се извърши основен ремонт на старата каменна сграда и се построи нова част към нея. Обновеният музей и новата експозиция бяха открити през 2006 г.

---

[1] Архив на ШОАД. Протоколна книга № 1.

[2] Архив на АД "Мадарски конник". 24 к, а.е. 1.

[3] **Буреш, И**. – Родина. София, 1940, кн. II.

[4] Архив на АД "Мадарски конник". 24 к, а.е. 1–11.

[5] Архив на АД "Мадарски конник". 24 к, а.е. 1–11.

[6] Архив на Мадарска община. 106 к; а.е. 1–17.

[7] Архив на АД "Мадарски конник". 24 к, а.е. 1–11.

[8] Архив на АД "Мадарски конник". 24 к, а.е. 1–11.

[9] **Маринов, В.** Свещената Мадара. Шумен, 2005.

[10] Архив на АД "Мадарски конник". 24 к, а.е. 1–11.

[11] Архив на АД "Мадарски конник". 24 к, а.е. 1–11.

[12] Лични спомени на Р. Попов. 1937.

[13] **Буреш, И**. – Родина, София, 1940, кн. II.

[14] Архив на АД "Мадарски конник". 24 к, а.е. 1–11.

[15] Архив на Мадарска община. 106 к; а.е. 1–17.

[16] Шуменско слово, бр. 170/28.09.1940.

[17] Годишник на НАМ. София, кн.6 1936.

[18] Архив на Мадарска община. 106 к, а.е.1–17.

[19] Архив на АД "Мадарски конник". 24 к, а.е. 9.

[20] Архив на Мадарска община. 106 к, а.е.11; **БУРЕШ** – Родина, София, 1940, кн.II.

[21] Архив на АД "Мадарски конник". 24 к, а.е. 11.

[22] Годишник на НАМ. София, кн.6 1936.

[23]Мадара. Разкопки и проучвания. Сборник. I. София, 1934. Мадара. Разкопки и проучвания. Сборник. II. София, 1936.

[24] **Велков, И**. Водач на старините. Първо издание. София, 1930. Второ издание. София, 1948.

[25] **Кацаров, Г.** Мадара, Плиска. София, 1927.

[26] **Шкорпил, К.** В защита на българската старина. Варна: Единство, 1924.

[27] **Катинчаров, Р.** – В: Материали от научната сесия "125 години музейно дело в Шумен 82", Шумен. 1982. – Шуменска поща, бр. 210, 25.2.1939.

[28] **Буреш, И.** – Родина, София, 1940, кн. II.
[29] Научен архив на РИМ Шумен. Папка I.
[30] Научен архив на РИМ Шумен. Папка I–V.
[31] Научен архив на РИМ Шумен. Папка I–II.
[32] Научен архив на РИМ Шумен. Папка I–III.
[33] Архив на сдружение "Българска старина". Протоколна книга № 1.
[34] Научен архив на РИМ Шумен. Папка I–II.
[35] Информацията е взета от Ив. Гюров, работил по поддръжката на парка от 1950 до 1989 г.
[36] Научен архив на РИМ Шумен. Папка I–III.
[37] Постановление 161 на МС / 5.08.1958 г.
[38] Научен архив на РИМ Шумен. Папка I–III.
[39] Научен архив на РИМ Шумен. Папка III.
[40] Научен архив на РИМ Шумен. Папка V 58–61.
[41] Научен архив на РИМ Шумен. Папка V.
[42] Мадара. Сборник. Т.III. Шумен, 1992.
[43] Архив на *Инвестититорски контрол.* Община Шумен.

MADARA – FROM NATIONAL PARK TO THE NATIONAL HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESERVE

Tsvetanka Boneva

The subject of this article is – the public utilities of the area under the rocks during 20–30-s of the XX century, the organization of National historical park and building of museum's edifice. The accent of the exposition is: the efforts of R. Popov, archaeological societies, Madara municipality and gratuitous help of local people during the planning and organization of public services in the whole area. From 1924, almost till our days the activity of different societies, institutions and the state is retraced for tranforming the area under Madara rocks in a National historical and archaeological reserve. There is a separate place about the research work and theoretical elaborations of the monuments from different epochs.

РЕСТАВРАЦИЯ И КОНСЕРВАЦИЯ НА ВОЛСКА КАРУЦА ОТ НАЧАЛОТО НА XX в.

Галина Цекова

Каруцата е основно средство за превоз на товари и пътници до средата на XX век. С навлизането на новите технологии през последните десетилетия, използването на каруците стана все по-рядко.

Това е една от причините, през лятото на 2007 г. във фонда на РИМ гр. Шумен, да постъпи волска каруца от с. Сушина, община Преслав. Тя предизвика интереса на етнографите с това, че е много стара, на около сто години, и всичките и основни елементи са запазени – оригинални дървени сглобки, хомоти, колела, аръш и др. Дългият период от време, неминуемо е оставил следи върху общото състояние на каруцата. За нейното запазване и превръщането ù в експонат, се изисква специфична обработка и грижи (обр. 1). При реставрирането и консервирането на волската каруца са използвани изпитани методи от реставрационната практика.

Дървото е основният материал, използван за изработването на каруцата. Оста на колелата, аръша, хомотите, ритлите, колелата, сглобките – всички тези детайли са изработени от различни видове дърво. При направата на каруцата са взети под внимание някои свойства на дървото, като здравина и якост. Главните, носещи елементи, като оси и колела са направени от ясен − най-здравото дърво. За изработката на останалите детайли е използвана друга дървесина – дъб, дрян и др.

Три са факторите, обуславящи необходимостта от реставрация и консервация на волската каруца.

1. Естественото износване, дължащо се на атмосферното влияние;
2. Пораженията от дървесни насекоми и гъби;
3. Лошото стопанисване[1].

Характерен белег за прякото въздействие на атмосферните условия върху волската каруца, е типичната за това сива тоналност на дървесината (обр. 2). Други вредители на дървената материя са насекомите. Процентното поражение от тях не е голямо. То се забелязва най-вече по задната страна на аръша и хомотите и в по-малка степен по колелата и осите им (обр. 3). Щетите от гъбно нападение по дървесината на каруцата бяха сравнително малко, най-вече по задната страна на аръша. Друг, немаловажен фактор, довел до това състояние на каруцата е лошото ѝ стопанисване, вследствие

на което части от задните колела (три на брой) са напълно прогнили. Това наложи в процеса на реставрация подмяната на тези части с нови. Съжителството между стария и новия дървен материал е твърде опасно, поради възможността от заразяване. Затова се извърши цялостна обработка както на новия, така и на стария дървен материал[2] (обр.4).

Вследствие на дългата употреба по предната част на аръша и по единия хомот има механични счупвания и напуквания[3]. По същата причина се наблюдават много наслоявания от катран, използван като смазка за колелата.

За почистването и консервиране на каруцата се наложи пълно разглобяване на всички детайли.

Консервацията на всички дървени детайли от волската каруца се извърши в следната последователност:

1. Дезинфекция включваща:

а/ механично почистване на всички елементи[4].

б/ двукратна лекуваща обработка – контактна обработка

в/ профилактична обработка

2. Стабилизация на биологично увредената дървесина.

3. Антистатична обработка.

Почистването се извърши с помощта на телени четки, длета, скалпели и прахосмукачка. От всички галери (каналчета), причинени от дървоядни насекоми, бе отстранен дървесния прах.

Както споменахме, при задните колела се наложи подмяна на три от елементите с нови. За целта бе използвана дървесина от същия вид, която след поставянето се наложи да се избели. При избора на подходящ избелващ препарат се проведоха няколко проби. Тестванията се извършиха върху два образеца от съответната дървесина, намазани единият с домакинска белина, другият с перхидрол (30 %). Перхидролът, като по-добър окислител, очаквано даде по-добри резултати. Цветът на пробата обработена с перхидрол се доближи повече до цвета на износеното и изсъхнало дърво. Затова новопоставените елементи по колелата на каруцата, двукратно бяха обмазани с пехидрол през интервали от 24 часа. Така се постигна цвят, най-близък до естествено износената дървесина.

Най-проблемни при механичното почистване се оказаха осите на колелата и самите колела, които бяха обмазани с катран (Обр.5). Дълбокият слой катран бе силно втвърден. За неговото отстраняване се използва подходящ разтворител – толуол. На осите и централните части на колелата, където слоят катран бе много дебел, се наложи поставянето на компреси, напоени в толуол. Това осигури по-лесното почистване на тези участъци.

След внимателното почистване на всички отделни елементи, се пристъпи към механично укрепване на каруцата. Предната част на аръша, която бе разцепена, се подсили с дюбели и залепи с лепило за дърво.

Последва лечение, чрез комплексно химическо третиране. То се из-

върши с инсектицида Дървомор. Целта на тази лекуваща обработка е да се унищожат оцелелите личинки и възрастни дърворазрушителни насекоми. Това се извърши чрез двукратно обмазване с Дървомор, допълнително ароматизиран с 1% лавандулово масло. Интервалът между двете обмазвания варираще от 16 до 18 часа[5].

Следващата контактна обработка се проведе също с лекуваща цел. От цикъла лекуващи операции тя е последната. Провежда се с контактния препарат Инсектмор. Известно е, че етеричните масла, респективно техните съставки, имат изразено антигъбно и антибактериално действие. В практиката по консервация и реставрация са познати карамфиловото, ментовото, лавандуловото, кедровото и др. видове масла. У нас първи опити за изследване в това направление са направени през 1978 г.[6] Прибавянето на ментово, лавандулово и др. видове масла, ароматизира, подсилва ефекта на лекуващата обработка и улеснява проникването на препаратите[7]. Изхождайки от това към контактния инсектицид бе прибавен 1% хвойновото масло. Направените проби по вътрешната страна на част от елементите на каруцата дадоха добри резултати − добро проникване на препарата и без изменения на цвета. Поради това всички части на волската каруца бяха обмазани еднократно с Инсектмор, към който бе прибавен 1 % хвойново масло.

Извърши се и задължителната профилактична обработка на всички дървени детайли, чрез двукратно обмазване с Консервирклер. Независимо че контактните инсектициди действат главно на възрастни насекоми, те са също опасни и за личинките. Целта на тази обработка е да се защити дървесината за по-дълъг период от време[8].

Стабилизацията се извърши с разтвори на Паралоид В 72 в толуол в следната последователност: с 2 %, с 4%, с 6% и накрая с 3%. Прилагаха се няколкократни обмазвания в посочената последователност през 24 до 36 часа, като не се допускаше появяването на блясък и филмообразуване по повърхността. Последният разтвор – с концентрация 3%, предотвратяваше образуването на блясък и филм по повърхността и спомагаше за проникването на полимера в дълбочина. Евентуалните лъскавини се премахнаха чрез памучен тампон, напоен в толуол.[9]

В консервационната практика е установено, че най-добри антистатични свойства има микрокристалния восък Космолойд. Изследвания на Научно-изследователската лаборатория при Националния институт за паметниците на културата доказват, че обработените дървени повърхности с Космолойд имат много по–голяма отблъскваща способност по отношение на праха, отколкото необработените. За създаване на антистатична, неутрална и отблъскваща праха повърхност, към микрокристалния восък бе прибавен полиетиленгликол /ПЕГ/2000. Присъствието на ПЕГ придава по-голяма твърдост на сместа. Антистатичната обработка се проведе чрез двукратно обмазване, през интервали от 16 до 18 часа. За разтворител на Космолойда

се използва терпентин. Антистатичен разтвор бе приготвен, като на водна баня се разтопиха последователно първо 1 т. ч. ПЕГ 2000, след това 5 т. ч. Космолойд в 100 об. ч. терпентин. Получения разтвор бе нанесен върху дървесината в горещо състояние. Тази последна обработка притежава едно немаловажно свойство – да фиксира вкараните в дървесината инсектициди[10].

В резултат на проведената лекуваща и контактна обработка, дърворазрушителните насекоми бяха унищожени. Профилактичната обработка с Консервирклер, ще предпаза дървените елементи за по-дълъг период от време (около 15г.). (Обр.6, обр.7, обр.8, обр.9)

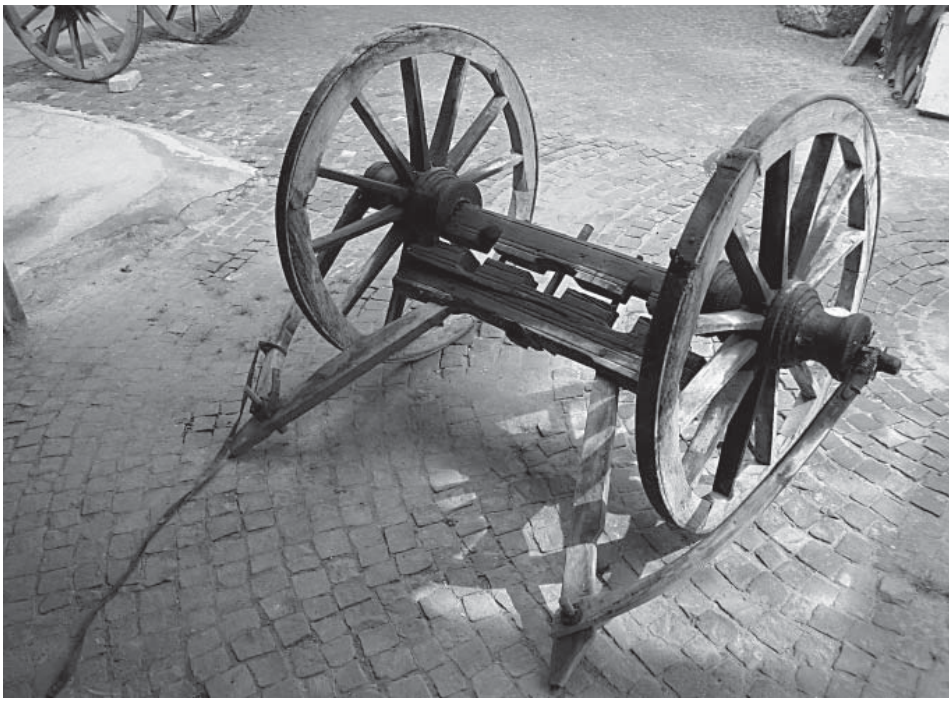

Обр.1 Състояние преди реставрацията

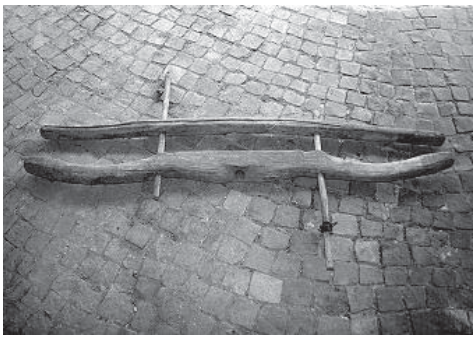

Обр.2 Хомот преди консервацията

Обр.3 Аръша преди реставрацията и консервацията

Обр.4 Задното колело преди реставрацията и консервацията

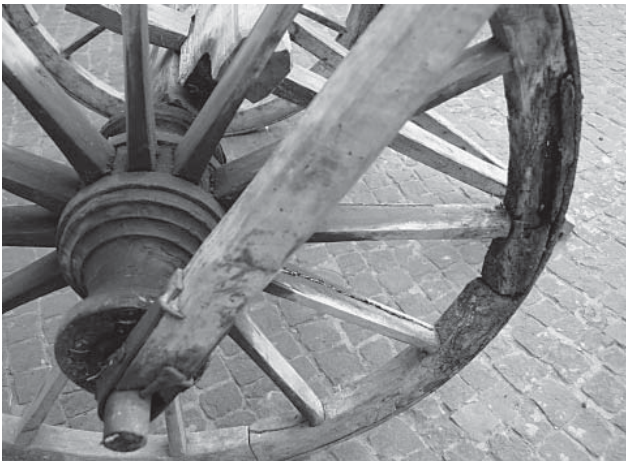

Обр. 5 Оста на колелата с наслоявания от катран преди реставрацията и консервацията

Обр.6 Задно колело след реставрация и консервация

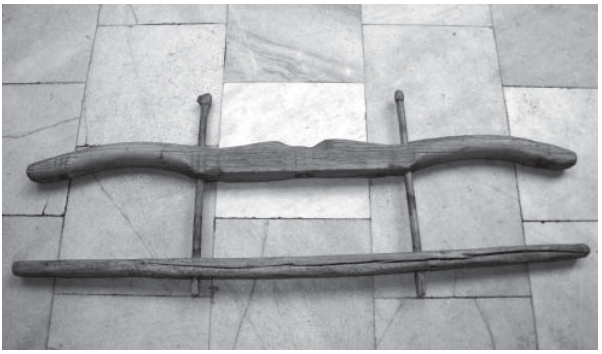

Обр 7 Хомот след консервация

Обр.8 Аръша след реставраци

Обр.9 Оста на колелата след консервацията

Благодарение на извършената стабилизация, всички части на каруца-та придобиха по-голяма здравина и якост. Антистатичната обработка при-даде не само добри противопрахови свойства на повърхността, но и добър външен вид на каруцата.

---

[1] **Гайдукова, Л.** По някои въпроси на консервацията на дървените елементи и конструкцията във възрожденските сгради. − Музеи и паметници на културата. бр. 2, 1968.

[2] Пак там.

[3] **Пледърлейт, Х**. Консервация и реставрация на стари предмети и художествени творби. София, 1971.

[4] Пак там, с. 116.

[5] **Михайлов, А., А. Тупарева.** Музейни предмети от "Панорамата плевенска епопея 1878" − Консервация "In siti" – В: Реставрация и консервация на художествени ценности. София, 1982.

[6] **Станчева, М., Николова, Д., Цветкова, Й. Бояджиев, Н. Йорданова, А. Стефанова, Ц.** Проучване на възможностите за приложение на някои съставки на етеричните масла за антимикробна защита на обекти с културно-историческа стойност. – Известия на националния исторически музей. том VIII, София, 1989.

[7] **Михайлов, А., Н. Иванова**. Съставяне на антисептични препарати. – В: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България. София, 1974, с. 123.

[8] **Михайлов, А**. Консервация на резбовани произведения на изкуството. – В: Проучвания и консервация на паметниците на културата в България. София, 1974.

[9] **Парушев, С** Консервация на дървените елементи, детайли и конструкции във Веляновата къща – гр. Банско. – В: Реставрация и консервация на художествени ценности. София, 1982, с. 218.

[10] Пак там, с.219.

PRESERVATION AND RESTORATION OF AN OXCART FROM THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

Galina Tzekova

This report treats the position of the restorer for preservation and restoration of materials made of old wood, in this case – an oxcart.

The experience of the most popular scholars in the field is used in the method of approach. All stages of disinfection, preservation and restoration are described in details. Special attention is paid to the usage of various oils – scenting, strengthening the anti-moisture properties, making the penetration of the chemicals easier. The experience of the research laboratory at the National Institute of the Monuments of Culture was used for the increase of the anti-static properties. Thus, the oxcart acquired better appearance.

II част

ВЕСТИ

ДНЕВНИК НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ОБХОЖДАНИЯ ПО ВРЕМЕ НА ЕКСПЕДИЦИЯТА В С. ЧЕРНОГЛАВЦИ

26.05.2006 г.

Сини вир, община Каолиново

1. Селищна могила. Намира се в северната периферия на селото Непосредствено под могилата минават две рекички. Могилата е силно затревена. Днес се използва като сметище Според местните оттам са вадени стомни, монети, саби. На запад от могилата има естествена височина, която в момента се обработва. Откриха се кремъчни артефакти, мазилки и силно измити фрагменти керамика с неопределима датировка..

Дремсизова, Антонова 1975, с. 57, № 290.

2. Селище. Намира се северно – северозападно, на около 150 м от селищната могила. Естествено възвишение с югоизточно изложение. Обработваем терен. При теренното обхождане бяха събрани множество кремъчни артефакти, единични фрагменти праисторическа, късноантична и ранносредновековна керамика. Датировка IV–VI в.; IX–XI в.

3. Църква. Намира се на 2−3 км. южно от селото. Откриват се останки от зидове – разпръснати. Забелязват се пресни иманярски изкопи. Разпръснати човешки кости, вероятно от некропол в близост до църквата или в очертанията й. Керамика – ранносредновековна – IX–X в. В миналото мястото е било заградено с телена ограда, но днес всичко е разрушено. Местността е известна с името Чейр кулак, намира се до м. Кованлъка (пчелина). Срещу нея се намира м. Панаир улан, където е имало средновековно селище – керамика IX–XI в.

Петрова 1988, Църквата при Сини вир, Шуменско − АОР

27.05.2006 г.

село Изгрев, община Венец

1. Селище. На 2,3 км северозападно от с. Черноглавци. На склона с източно изложение се откри еднослойно селище – обработваема площ. Цялата площ е осеяна с кремъчни артефакти (с ретуш), като на места се концентрира. Керамична шлака – големи буци. Каменно-медна епоха.

2. На южния склон на един от притоците на р. Канагьол – 300 м западно преди включването в язовира на с. Изгрев бяха засечени 3 големи иманярски изкопа с размери от 2 до 4 м, дълб. ~ 0,25 м. Почти липсва керамика или са силно обезличени няколкото фрагмента. По сведения на местен информатор там са намирани сребърни монети.

3. Селище. На 100 м южно от помпената станция на с. Изгрев, непосредствено до селищната могила, югоизточно от нея. Селището е върху естествено възвишение със северозападно изложение. Бяха открити фрагменти керамика от тракийския, късноантичния и ранносредновековния период.

4. Селищна могила. Южно от помпената станция в м. Юкдермен на около 150 м. Разположена е на заливна тераса на 20 м северозападно от десния бряг на Канагьол. Височина около 7 м, диаметър – 80 м в основата, върха – 40 м. Керамика – късен и среден халколит. Силно обрасла. Следи от иманярски изкопи на върха. В един от тях на дълб. – 0,50–0,60 м беше разкрита долна половина на човешки скелет с ръце до тялото, ориентация северозапад – югоизток.

Дремсизова, Антонова 1975, с. 26,№ 64.

5. Селище. От двете страни на помпената станция по посока от запад и от изток. Керамика – късноантична и ранносредновековна. Обработваема площ.

28.05.2006 г.

село Габрица, община Венец

1. Некропол. Представлява плосък некропол в м. Язовира – северно от дерето в Черешовата градина. Проверено е сегашното състояние, няма иманярски набези.

2. Средновековно селище. В м. Улан бузлук, южно от дерето – 200–300 м, югоизточно от язовира. Фрагменти керамика – IX–X в. Необработваем терен.

3. Крепост. Намира се в м. Асаря, южно от селото. Останки от крепостни зидове. Крепостта е обходена, не е открита керамика. Теренът е необработваем. Откриха се иманярски изкопи в източния край на северната крепостна стена. Датировката може да бъде конкретизирана след извършване на сондажи или разкопки.

4. Селище. Разположено на североизточният склон на естествено възвишение в югозападния край на селото (Циганската махала). Мястото не се обработва, затревено е и не може да се хванат границите на селището. Керамика – вероятно от халколит. Южно има турско гробище (първото от трите).

29.05.2006 г.

село Черноглавци, община Венец

1. Средновековно селище. На 1,35 км западно от селото. Разположено е на склон с южно изложение. На повърхността се откриват фрагменти керамика, строителни ломени камъни. Част от керамиката е възможно да е късноантична. Размери на селището – 300 х 100 м. От южната му част ми-

нава дере. Датировка IX–X в. и вероятна късна античност. Разположено е на бивши лозя сега обработваема площ.

Материали за картата 1995, с. 293, № 1146.

2. Селище. (132). Разположено е на склон с южно – югоизточно изложение. Много дребни пръснати фрагменти керамика. Датировка IV–III в. пр.Хр. селището е северно от Черноглавци на 1,3 км. От север селището е оградено от дълбоко дере. Пръсната шлака на места.

3. Северозападния склон на притока на р. Канагьол от Черноглавци в посока Сини вир е обходен. Не бяха регистрирани следи от археологически структури.

30.05.2006 г.

село Омарчево, община Каолиново

1. Средновековна крепост. Намира се в гориста местност на около 2 км североизточно от селото, върху десния бряг на р, "Канагьол" Беше събрано значително количество фрагменти керамика. Датировка – X–XI в. Крепостта поради местоположението си е станала обект на множество иманярски намеси. Беше обходена и се регистрираха следите от вал и разрушената крепостна стена с 16 кули.

Материали за картата 1995, с. 240, № 698.

ЗА ЕКСПЕДИЦИЯТА В С. ЧЕРНОГЛАВЦИ

Бета Хараланова, Ирина Витлянова

Експедицията в с. Черноглавци, община Венец, се проведе от 26 май до 1 юни 2006 г. Селото се намира в областта Делиорман (Лудогорие). До Освобождението е турско село и носи името Кара башлъ. На турски език „кара башлъ" означава „черни глави", название, идващо от черните шапки на монасите от намиращия се в местността Чушмеколак манастир. Днес в с. Черноглавци живеят около 720 човека – в болшинството си турци, роми и около двайсетина българи. Всички живеят в мир и разбирателство, в нормални добросъседски отношения. В процеса на работата бяха разпитани 24 информатори – предимно турци и роми.

Според историка Васил Маринов, първите преселници-българи в селото идват през 1891 г. от с. Арбанаси, но според информаторите първите преселници са от 80−90 години на XIX век и са от с. Осенец (Разградско), принадлежащи към етнографската група капанци. Масовото преселване на българи в село Черноглавци става през 1901 г. от Разградските села – Осенец, Гецово, Дряновец и др. В справка, предадена ни от местния жител Мартин Маринов (събирал материали за историята на селото), за периода 1902–1914 г. поименно са изброени новите заселници от Разградско. Същият посочва, че през 1906 г. в село Черноглавци идват и преселници от с. Славейково (Габровско), а през 1908 г. от с. Оградище (Софийско). Има и няколко заселници от Търновско и Севлиевско. По-късно (1951 г.) в селото се преселват от с. Фролуш (Кюстендилско). Една от причините за груповото заселване на многолюдни семейства в с. Черноглавци са по-плодородните и евтини земи, закупувани от турските семейства, които се изселват. С продадената си земя осенчани закупуват двойно повече земя в с. Черноглавци. Например с продадени 40 дка в с. Осенец Тодор Цанев закупува в с. Черноглавци 94 дка плюс къща. По този начин малоимотните се превръщат в категория средни селяни. Занимават се главно със земеделие, но има и такива, които изучават различни занаяти. За тях подробни сведения дадоха Шабан Шукриев – обущар, Драган Пеянски – бъчвар и дърводелец, дядо Денчо – сарача и др. С дюлгерство в селото се занимават предимно преселниците от балканските райони, които притежават малко земя. Някои от тях подобряват материалното си положение, продават старите си къщи в турската махала и си построяват нови. Календарната, трудовата и семейната обредност,

според събраната информация, не се различава от тази в други селища на Шуменския край.

Селищното устройство на с. Черноглавци също не се отличава съществено от другите селища. Около мегдана са разположени обществените сгради – кметството, училището, църквата и др.

През 1904 г българите започват строежа на училището. До 1959 г. съществува и турско начално училище. В селото има още една полуразрушена църква и две джамии. Църквата "Св. Петка" е строена през 1933 г., но днес тя е в лошо състояние, не се използва, поради липса на християни, а иконите са прибрани в Шумен. Интересни данни за нея ни разказа Мартин Маринов, който сподели, че тя е строена на място подарено от турци, които вземат участие и в строежа й. Строежът на читалищната сграда е започнат още преди 1940 г., като са построени два магазина и читалня, но за салона на читалището не достигат средства и се построява след 1945 г. През 1936 година е изградена и канализация в селото. В годините на капитализма се е развивала активна ремсова дейност. Тук, през 1940 г за кратко време е бил интерниран и земеделеца Никола Петков. Настанен е в къщата на Стоян Иванов, където се среща с местното население. И до сега има хора, които си спомнят за срещите си с него. Един от тях е Денчо Иванов. През 1990 г. на къщата е поставена възпоменателна каменна плоча.

Информация за етническия състав на населението от селото преди Освобождението получихме от бай Сабри. Според него в селото са живели изселници от Мала Азия, Грузия и Армения, кюрдско население, което все още има живи потомци.

Българи и турци заедно са празнували и днес празнуват християнските и мюсюлманските празници. Имало е коледари и лазарки, правили са Герман и пеперуда. Интересни подробности научихме от Сабрие Хюсеинова, от възрастната баба Мита Тодорова, баба Дена, от Маринка Дечкова и др. По-късно турци и българи изживяват заедно и несправедливия "възродителен процес". Затова и много от заминалите по време на "голямата екскурзия" семейства не издържат в Турция и се връщат по родните си места, при своите комшии. За тези напрегнати моменти от историята на селото разказаха Садитин Хюсман, Недка и Кънчо Енчеви. На минаване край село Сини вир имахме възможност да присъстваме на Молебен за дъжд – ритуал, изпълняван от мюсюлманки от селото и да разговаряме с тях. Според една от жените старото турско име на селото е Сене бир (от тур. "сене" – година, "бир" – един), което идва от легендата, че всяка година по един човек от селото се изселва.

Село Черноглавци може да бъде сочено като пример за живота на ромското население. Тук живеят над 200 роми. Когато човек погледни тяхната махала не може да повярва на очите си – големи двуетажни и триетажни къщи и съвременно вътрешно обзавеждане. С изключително гостоприемст-

во, за живота на тяхната общност в селото, разказва голямото семейство на Красимир и Рени Атанасови. Те с тъга си спомнят времето от края на 70-те и началото на 80-те години на XX век, когато са имали възможност да поработят в София, да спечелят много пари и с отпуснатите им от правителството заеми да си построят големи къщи в селото. Сега работа за младите в селото няма и затова те продължават да работят в София и да живеят разделени от семействата си. Рени Атанасова подари на музея фъкан ковьор за стена, част от коран също за стена и др. материали.

Днес живота в с. Черноглавци е свързан с обикновеното ежедневие. Кмет е Салим Осман. Като кмет на селото от 1991 г. той най-добре познава обстановката в района, живее с проблемите на хората. С ограничените финансови средства, с които разполага, се опитва да помогне до колкото може. Няма лекар, нито фелдшер. Но има читалище, където всички заедно отбелязват българските празници. Има ловна дружинка, за чийто интересни истории ни разказва дядо Енчо. В училището работят ентусиазирани учители, които мечтаят да научат своите ученици на любов към България и българския език.

По време на експедицията успяхме да съберем, макар и малко, интересен снимков и веществен материал и да заснемем с видеокамера най-характерното от живота на селото.

Експедицията в с. Черноглавци доказа, че населението от турски и ромски произход почти не се интересува от миналото си, няма историческа памет и не съхранява родовата история.

В последния ден от експедицията организирахме посещение и в село Омарчево, където се срещнахме с кмета на селото Пенка Филипова. Тя ни запозна с един от местните жители на селото Драган Желев Филипов, от който научихме следното: село Омарчево първоначално е било махала към село Сини вир. Голяма роля за превръщането на махалата в село изиграва министърът на просветата Стоян Омарчевски (около 1920 г.) и затова новото селище носи неговото име. За съжаление не разполагахме с време за по-подробно проучване и на това село.

ЕКСПЕДИЦИЯ В СЕЛО МОГИЛА ШУМЕНСКА ОБЛАСТ – 24–28 СЕПТЕМВРИ 2007 г.

Стела Димитрова, Даниел Руменов

Село Могила се намира в Североизточния регион на Шуменска област (28 км от областния град), община Каспичан. Към настоящия момент населението му е 456 души – изцяло българи, преселени от всички краища на България.

В експедицията участваха представители на отделите "Етнография", "История на българския народ XV−XIX в.", "Нова история" и "Най-нова история". По време на 5 дневния престой в селото бяха разпитани 28 информатори. Според тях селото носи името си от могилата, която е в близост до него и има вулканичен характер. Старото му име е Мухла или Муула. Жителите на селото са местни хора или преселници (в по-голямата част). До 1937 г. Могила е било турско село, само с 12 български къщи. След тяхното изселване през посочената година се заселват българи от Марково, Кюлевча, Доброплодно, от Благоевградско, от днешна Македония, от Странджа (с. Галван), от Тракия (Харманлийско), от Софийско (през 1912 г., 1945 г. и 1948 г.), от Анадола.

Запазени са наименованията на местностите Дере бахча, Доброто, Стражата, Елемето, Станкина пътека, Чифлика, Дълбоката. Край селото все още личат останки на обекти от различни исторически епохи и могат да се намерят археологически материали. По време на нашите обиколки, в околностите на селото Герчо Герчев ни показа средновековен каменен кръст, на половина заровен в земята, който е наложително да бъде изваден и пренесен в музея на съхранение. Има запазени чешми, като най-старата е Хаджи Османовата, с надпис на османотурски (1864 г.).

В селото са се практикували различни занаяти – обущарство, шивачество, бъчварство, коларство, сарачество, ковачество и железарство. В момента от тях се упражнява само шивачеството.

Местното население празнува всички традиционни български празници – Трифон Зарезан, Гергьовден, Коледа, Великден, Игнажден и др. Характерен и широко разпространен обичай в селото е "Харизването", който се прави за здраве. Почти всеки от жителите е харизан на някого.

В селото има църква, която се подържа от баба Славка (преселничка от Самоковско). Няма постоянен свещеник, почти няма и богомолци. Пър-

воначално църквата в Могила е била в една голяма стая, а първия свещеник – преселник от Велес, Македония. През 1952–53 г. се строи нова църква, която впоследствие е съборена. Сегашния храм носи името "Св. Св. Константин и Елена" и е бивша сграда на консервен завод. Всяка година в деня на светците се прави събор. До изселването на турското население (1937 г.) в селото е имало и функциониращa джамия, която след 1946 г. се е използвала за кинозала. Според Герчо Вичев през 1943 г. в нея са били настанени евреи, които са работили в трудов лагер (концлагер по думите на информатора).

Първото училище е било килийно, основано през 1864 г. Училището "Св. Климент Охридски" е строено през 1903–1904 г., имало е и турско училище. След напускането на турците, там учат прогимназиалните класове, а в българското остават тези до 4 клас. След надстрояването на българското училище, втория етаж се ползва за детска градина. Днес училище в Могила няма, а сградата е продадена като частен имот.

В селото има читалище, носещо името "Просвета". Неговата история научаваме от летописната книга съхранявана там. През 1922 г. със средства, събрани от местното население се закупува сграда за читалището, което получава името "Пчела". Първоначално в сградата си помещават и читалището, и кафене. С усилията на Никола Жечев се закупуват книги, а друга част се получават като дарение. Така успяват да съберат около 150 тома. По-късно самия Никола Жечев става библиотекар. След 1944 г. библиотеката се отделя от кафенето в отделна стая и се поема от Александър Хинев. От 1970 г. вече има платен библиотекар – Денка Андреева. На 16 юни 1972 г. се прави първата копка на новата читалищна сграда, която е завършена и открита на 29 август 1974 г. От 1977 г. към читалището се открива фотокръжок. От 1975 г. функционира и клуб на ловеца. Към читалището съществува фолклорна група, взела участие на събора в Копривщица през 1986 г. Най-голямото строителство в селото – водопроводи, асфалтиране на улиците и благоустрояване се извършва по време на кметуването на Пенчо Денев (1964–1973 г.). От 1986 г. в селото има Пенсионерски клуб, който е строен с доброволния труд на местното население. В момента е много добре уреден и е едно от любимите места на възрастните хора.

ТКЗС-то в с. Могила е основано на 17 август 1950 г. от Вичо Герчев и Велико Вълков. Първи председател е бил Желязко Пенков, като най-крупните собственици са били с около 150 дка. В началото кооператорите са били малко, но през 1956 г., по време на масовизацията влизат всички. За съжаление днес вече не са запазени никакви документални и веществени материали от неговата история − грамоти, знамена, флагчета и т. н.

В момента населението в работоспособна възраст работи в близките градове – Каспичан, Нови пазар, Шумен. Село Могила има действаща къща за гости, която може да посреща туристи.

НАЦИОНАЛНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ "ШУМЕН И ШУМЕНЦИ В НАЦИОНАЛНАТА ИСТОРИЯ" 10-11 МАЙ 2007 г.

Бета Хараланова

За Регионалния исторически музей – Шумен 2007 г. премина под знака на 150 годишнината от началото на музейното дело в Шуменска област. В тази връзка беше уредена изложба "Европеизъм в Шумен", организира се и Национална научна конференция, свързана с приноса на Шумен и шуменци в националната история и култура.

Конференцията се проведе на 10 и 11 май 2007 г. В нея участваха 57 музейни специалисти от цялата страна, представители на Института по история, ШУ "Епископ Константин Преславски", СУ "Климент Охридски" и ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий". Научен ръководител бе проф. д.и.н. Румяна Радкова от Института по история при БАН. Целта на конференцията бе да се съберат нови данни за приноса на шуменци в българската история, политика, стопански живот, култура и спорт. Големият брой на участниците доказа, че темата бе подходящо избрана и че все още има твърде много бели петна в шуменската история. Самата конференция и предстоящото издаване на сборник с материали ще подпомогнат инициаторите за издаване на "Енциклопедия на Шумен".

Обобщаващ доклад, под наслов: "150 години музейно дело в Шумен" изнесе ст.н.с. Дечко Лечев – директор на музея. За богатата сбирка "Шумен и шуменци в националната духовна култура и наука", която се съхранява в Регионалния исторически музей, говори младият уредник Стела Димитрова. Освен тях, като представители на музея–домакин участие взеха: Димитър Стойков със "Стопански функции на шуменските ханове през епохата на Възраждането", Милена Андреева – "За ролята на Панайот Волов и дейността му в БРК във Влашко (1874–1876)", Мария Левкова – "Мъж деятелен, патриот чувствителен" – възрожденският деец Маринчо Бенли", Даниел Руменов – "Христо Тодоров и неговата обществено-политическа дейност", н.с. Бета Хараланова – "Забравените" герои на социалистическия труд", Мариана Игнатова – "Филигранни накити и майстори златари от Шумен". След пленарното заседание, работата на конференцията продължи в две секции: "Шумен и шуменци в обществено-политическия и стопански живот на България" и "Шумен и шуменци в културната история на България". В първата секция интерес предизвикаха научните съобщения на доц.

д-р Вера Бонева (ШУ), доц. Катерина Венедикова, проф. д-р Димитър Игнатовски (ШУ), ст.н.с. Милен Куманов (ИИ при БАН), ст.н.с. д-р Румяна Тодорова (ИИ при БАН), о.р. полк. Мишо Йорданов, о.з. Димо Димов, Марияна Филипова (ТДДА Шумен), Елка Минчева (ЕИМ при БАН), гл. ас. д-р Росица Ангелова (ШУ) и др. Във втората секция участваха Емил Кьостебеков, н.с. Станка Димитрова (Музей на Възраждането, Варна), ст. ас. Мийрям Салим (ШУ), д-р Милена Шушулова (НБУ), Мария Куманова (ТДДА, Шумен), Павлина Пенкова (ЦДА), Николай Чакъров, д-р Лидия Петрова (ЕМ, Варна), Ирина Димитрова (СМРЗИ, Трявна) и др.

По време на заседанията и в двете секции се разгърнаха оживени дискусии, което още веднъж доказа сериозното отношение на участниците към проведения форум. Всички споделиха, че с провеждането на подобна конференция се доказва отново, че Шуменският край е не само център на тракийска и средновековна култура, но и край със значителен принос в новата и най-новата българска история.

КАЛЕНДАР НА ВРЕМЕННИТЕ ИЗЛОЖБИ В РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН 2007 г.

Мария Георгиева

МРАМОРНО ФОАЙЕ I етаж

4 април – 7 май *Европейски автомобили, представени в модели – миниатюрни копия, в мащаб 1:43 от частната колекция на о.р. полк. инж. Д. Иванов.* Трета изложба в музея на шуменския колекционер, след експозицията на миниатюрни модели на руски и съветски автомобили през март 2005г. и военна техника през м. април 2006 г.

2 май – 2 юни *Св. цар Борис I Покръстителят* Гостуваща изложба на Националния исторически музей – София, с участието на експонати от РИМ – Шумен. Изложбата беше реализирана като част от националната програма във връзка с 1100 години от смъртта на Св. цар Борис I и беше открита от Президента на Р. България – Г. Първанов.

10 май – 20 ноември *Европеизъм в Шумен.* Изложба от фонда на Шуменския музей, посветена на 150 годишнината на Музейното дело в Шумен. Изложбата беше замислена и реализирана с тема, отговаряща на темата на Националната научна конференция "Шумен и шуменци в националната история". Във връзка със същата конференция, по същото време, във фоайето на конферентната зала, беше експонирана изложба *"Шумен и шуменци в националната култура и наука"* с експонати от такава сбирка, формирана и съхранявана във фонда на музея

28 ноември – 18 декември *Съкровищата на средновековна България* Съвместна изложба на 8 музея от Северна България, по идея на Регионален исторически музей – Варна, с подкрепата на Министерството на културата и музеите във В. Търново, Шумен, Търговище, Силистра, Русе, Добрич, Монтана, В. Преслав.

13 септември *Български и византийски средновековни печати от колекцията на РИМ – Шумен.* Най-голямата в България колекция, допълнена и обновена с новите постъпления във фонда на музея, беше уредена във връзка със 100 годишнината от рождението на най-големия български колекционер-нумизмат, шуменеца д-р В. Хараланов, в памет, на когото беше проведен Международен симпозиум. Експозицията остава постоянна в зала "Съкровищница".

МРАМОРНО ФОАЙЕ II етаж

5 февруари – 30 март Светла Жечева. Иконопис. Гостуваща изложба на шуменската художничка.

3 април – 20 август Стефан Петров – картини. Картини на известния шуменски художник с шуменска тематика, съхранявани във фонда на РИМ – Шумен.

13 септември – 30 ноември *Д-р В. Хараланов – 100 години от рождението му.* Изложбата представя живота на д-р Хараланов чрез нови постъпления – негови вещи, научни издания, лични и семейни документи и снимки, предадени в музея от неговия единствен наследник Владислав Николов.

1 ноември – 30 ноември *Витрина на будителя – И. Р. Блъсков* – За Деня на народните будители РИМ – Шумен представи един шуменски будител.

1 декември – 20 март *Тодор Цонев – графики, рисунки, карикатури.* Творби на Т. Цонев, съхранявани във фонда на РИМ – Шумен.

НОВА МУЗЕЙНА ЕКСПОЗИЦИЯ В НИАР "МАДАРА"

Цветанка Бонева

На 18.05.2006 г. отвори врати обновеният музей в НИАР Мадара. С финансови средства на Община Шумен и Министерството на културата се извърши основен ремонт на старата каменна сграда, разположена на подхода към скалния релеф. Построи се и нова част, която допълни облика на строеното през 30-те години на XX в. специално за музей здание. След повече от 20 години, през които липсваше експозиция, сега се подреди нова археологическа сбирка. Експозиционният план за нея е дело на Борислав Борисов - уредник на резервата в Мадара.

При разработването на плана авторът си поставя задачата, музеят в Мадара да представи възможно най-изчерпателно култовите вярвания, регистрирани на това място през различните исторически епохи и в общи линии тази идея е осъществена. На площ от 100 м^2 експонатите следват хронологически развитието на историческия процес, като основно е акцентирано на култовия характер на Мадара и на устойчивостта на традицията точно

това място да остане сакрално за всички народи, които са го обитавали. На втория етаж е оформена още една експозиционна зала. Структурата на плана включва пет основни теми, като всяка от тях обхваща и отделни подтеми:

I. Мадара в праисторическата епоха.

II. Мадара през античността (тракийски и трако-римски период).

III. Средновековна Мадара (езичество, християнство, късно средновековие).

IV. Нумизматични и сфрагистични паметници от Мадара.

V. Изследователите на Мадара.

Материалите, 260 на брой, всички от фондовете на музея в Мадара и на Регионалния исторически музей в Шумен са изложени в 15 витрини. Четири от експонатите са копия. По-голямата част от находките са постъпили при разкопки на заслужилия изследовател на старините в Мадара и Шуменския край Р. Попов.

В първата зала, в две витрини, са изложени материалите от праисторическото селище "Под града", от Голямата пещера и от поречието на Мадарския поток. Културните останки са предимно кремъчни стъргалки, ножове, бойни топки, полирани брадви, чукове. Находките с култово предназначение открити в Мадара са от неолита и са представени от глинена фигурка с неправилна форма и идол във вид на изправено голо женско тяло. Последният се тълкува като богинята на плодородието и се свързва с почитането на жената – продължителка на рода[1]. Точно този експонат обаче е представен само със снимка, тъй като първите изследователи на Мадара са от Народния музей в София и всички по-ефектни материали още тогава са заведени във фонда на днешния Национален археологически музей към БАН. От отдел "Праистория" в РИМ Шумен е показан керамичен идол. Няма информация дали той е свързан с Мадара. Предмети от метал почти липсват.Във втората витрина с праисторически материали са предоставените от отдел "Античност" към РИМ Шумен сребърен накит, бронзов кинжал и фрагменти от инструменти. За местонамирането им се посочва районът на Мадара. В отделни витрини находките от античността разкриват някои характерни черти от погребалния ритуал на траките. Гробният инвентар от местни съдове, вносна керамика, накити от стъкло, глина, миниатюрни съдчета е добит във фонда на мадарския музей от археологическите разкопки на двете надгробни могили в близост до крепостта на платото, ръководени от Р. Попов, Г. Фехер и В. Миков.

Втората зала е наситена с находки от Голямата пещера, тракийския нимфеум в Мадара. От пещерата е плочата с релефно изображение на три нимфи и надпис на гръцки език. Там са открити също оброчна плочка с Тракийския конник, плочката с полегналия Херакъл (представена с фотоснимка) и статуетката на богиня Кибела. Показаният мраморен зодиак издава разширения кръг от култове почитани под скалите. Всички споменати до

тук паметници на духовната култура са неопровержимо доказателство за ролята на Мадара като култов център още от най-дълбока древност. Акцент в тази втора зала са материалите от новоразкритото тракийско светилище в местността "Бабанов", датирано в I–IV в. В три витрини са изложени цели и фрагментирани мраморни плочки с Тракийския Херос, някои от които с надписи: "Херои Мармарития" и "Те Тюхе" или са съпроводени с римски лични и родови имена. Изложени са фрагменти от релефи, каменни корнизи, мраморни човешки глави, скулптирана конска глава, фрагмент от каменен съд с пластична украса от лозови листа и гроздове. За първи път при археологически разкопки под скалите наскоро бе открит и е експониран фрагмент от керамичен релеф на Тракийския конник. Късноантичният период от живота на Мадара е представен с находки открити при разкопките на известната Вила Рустика, чиито основи и днес се виждат над съвременното село, северно от шосето за скалния релеф. В отделна витрина са подредени римска битова керамика, глинени лампи, бронзови токи, фибули и една сребърна торква. Впечатляващият съд с форма на четиристранна призма е открит в спорадичен изкоп в самото село Мадара [2] и с основание заема място в изложбата. Късноантичният период завършва с части от хипокауса от банята във вилата. Изненадващото е, че при него, т.е. в същата витрина, в идейна и смислова връзка е показан план на "късноантична църква от V–VI в.", ситуирана при това в римското имение. Всъщност това е късносредновековната църква, попадаща северно от Мадарския конник, датирана категорично в XIII–XIV в. Известни възражения предизвиква разположеният именно в тази зала фотос на уникалния скален релеф на Мадарския конник, с което впрочем неговото представяне е приключено.

В третата, последна за това експозиционно ниво зала, са изложени материалите от ранното и късното средновековие, нумизматични находки от района, епиграфски паметници. Сред тях се открояват образци на материалната и духовната култура на прабългарите, каквито са двете златни колани гарнитури, керемидата с изображение на шаман, известния инвентарен надпис. В едната витрина стоят копието на керемидата с шамана, старобългарска битова керамика и копие на първия златен накит. Копието на втория златен накит, заедно с погребалния инвентар от езическия некропол при с. Кюлевча са изложени в отделна витрина. Находките от късносредновековния период на Мадара са предимно фрагменти от костени изделия, керамика със сграфито украса, една изцяло запазена кана, накити от некропола под Даул таш. Колекцията е допълнена с бронзовите апликации и с декоративните акустични панички от църквата северно от Мадарския конник.

Представа за епиграфските паметници на прабългарите дават двата надписа, експонирани на отделни поставки и строителната керамика със знаци. Надписите са основен източник за военната структура на старобългарската държава, за строителната политика на хановете и за езика на етно-

са, който ги е оставил. Не бива да се забравя, че в Мадара са най-старите летописни и най-широко повествователните надписи, датирани в началото на VIII и в първата половина на IX в. Изсечени са на специално подготвени полета с площ 40 кв.м. около монументалния скален релеф на конника. Много добре запазен е варовиковият блок с инвентарен надпис. Открит е при разрушаването на джамията в съвременното село Мадара през 1946 г. Надписът, нанесен на лицевата страна на квадъра, е на гръцки език с височина на буквите 4–7 см. С новите и неизвестни от другаде военни титли и чинове той се явява документ с изключително важно значение за военната организация на държавата[3]. Изложен е в трета зала и е добре видим за посетителя. Другият надпис е изсечен на мраморна колона. Открит е през 30-те години на XX в. в с. Калугерица от Г.Фехер, който го оприличава на "надписите на хан Омуртаг, направени в памет на велможите му"[4]. Пренесен е в Мадара през 1933 г. и обогатява каменния архив на прабългарите, съхранен в музея.

На отделна поставка е изложена строителната керамика с разнообразни знаци, открита при разкопките през 1934–1935 г. от Р. Попов на терасата под Даул таш. Това са най-вече керемиди от Големия езически храм и постройките около него[5].

В самостоятелна витрина е изложено нумизматичното наследство на Мадара. Монетите са от различно време – тракийски, римски, ранновизантийски, български. Като акцент на нумизматичната витрина се открояват византийският амулет с изображение на Горгоната Медуза, открит при неизвестни обстоятелства до римската вила и оловният печат на Георги-архиепископ на България, открит през 1927 г. в източните помещения на комплекса под Даул таш[7]. В единствената зала на втория етаж са изложени фотоси за живота и дейността на най-известните изследователи на Мадара, заедно с кратки биографични данни.

Изпълнението на експозицията е дело на Издателска агенция ФДК София, с архитект Й. Иванов.

Новата експозиция в НИАР "Мадара" съчетава всички съвременни изисквания, продиктувани от нейната представителна и научна роля. Трябва да се отбележи доброто оформление на вътрешното пространство, получило се след основния ремонт на музейната сграда. Като най-значително постижение на подбора и подредбата трябва да се посочат колекциите от материали с култова насоченост. Чрез тях авторите следват основната идея в плана си, да ни въведат в един своеобразен музей на култовете. Експозицията предлага балансиран обзор на праисторическите, античните и средновековните стационарни обекти, засвидетелствани на терена под скалите и на подемния материал, какъвто е гробният инвентар, тракийската декоративна пластика, образците от материалната култура на прабългарите, епиграфските и нумизматичните находки.

Отбелязвайки достойнствата на новата експозиция ще обърна внимание и на някои неточности и фактологически грешки допуснати при селекцията на материалите и при оформлението на интериорната част на експозиционната площ.

На първо място ще отбележа изключването на лапидария при изработването на тематичния план. Изграден още през 30-те години на XX в на него днес би следвало да се отдели внимание при аранжировката на пространството пред музейната сграда.

В залите прави впечатление неубедителното представяне на такъв уникален средновековен паметник като Мадарския конник. Неоснователно фотосът на скалния релеф съжителства в едно помещение с тракийските и тракоримските материали. Като фактологическа грешка трябва да се посочи графично експонираната реконструкция на могила № 3 с обозначени гробове във витрината с надпис "Материали от надгробните могили на платото открити от Р.Попов и Г.Фехер". От Сборник Мадара т.I става ясно, че на платото са разкопани две могили – едната от Р.Попов и Г.Фехер, а другата от В. Миков. Посочената могила № 3 е проучена от В.Миков и се намира на север от днешното село Мадара, вляво от шосето Шумен – Каспичан, близо до квартал Мътница. В нея, и по-точно в гроб № 5, е открит втория коланен накит.

В зала "Средновековие" също са допуснати неточности. Най-напред погрешно е интерпретиран камъкът "Даул таш". Вместо него е представена скалата оградена с каменен зид в северната част на прабългарския култов комплекс. За ансамбъла с Големия храм под "Даул таш", липсват схеми и чертежи и е поставен редом с оформения наскоро скален параклис "Св. Пантелеймон. Неоправдано са разделени в отделни витрини великолепните колански гарнитури, известни в науката като първи и втори мадарски накити. Разминаване с фактите се е получило и при представената чрез снимков материал гробница на "Св. Кирик" над с. Калугерица. Липсва подробна информация за такъв водещ старобългарски хидроинжинерен паметник като басейна-водохранилище, а снимките от него не са с добро качество. Смятам,че в експозицията би трябвало да намери място копие или поне фотография на мраморната колона открита през 1926 г. в развалините на една малка църква до комплекса с Големия храм. От надписа на нея узнаваме, че в Мадара е било направено жертвоприношение на Бог Тангра от самия Хан Омуртаг.[8] Колоната е единственото автентично свидетелство, в което се упоменава върховният бог на прабългарите и от него днес съдим, както за техния религиозен пантеон, така и за значението на Мадара като централно културно средище през езическия период на Първото българско царство.

В помощ на експозицията и екскурзоводската беседа е петнадесет минутен филм. В него обаче са представени находки, които не са изложени в музея. Смятам, че между филма и експозицията трябва да има синхрон.

След направения основен ремонт на сградния фонд в НИАР “Мадара” не задоволява фактът,че не са предвидени помещения – канцеларии за работещите в музея и в целия археологически резерват. Това обстоятелство не отговаря на съвременните изисквания и на основателните амбиции за утвърждаването на мадарския музей освен като туристическа атракция и като научно средище и база за бъдещите археологически проучвания.

---

1. **Станчева, М.** Мадарският конник. Шумен 1996.

2. **Попов, Р.** Материали от разкопките през 1934/35 г. Мадара, II. София, 1936, с. 31–35.

3. **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. София, 1992.

4. **Фехер, Г.** Писмени паметници на прабългаритев Мадара. Мадара, I. София 1934, с. 388–392.

5. **Попов, Р.** Цит. съч., с. 36–42.

6. **Йорданов, И.** Средновековни монети и печати от Мадара. Мадара, III, Шумен, 1992, с. 201–208.

7. **Велков, Ив.** Разкопки в Мадара. Мадара, I. София, 1934, с. 102–104.

НОВАТА ЕКСПОЗИЦИЯ В НИАР "ПЛИСКА"

Христина Стоянова

След 66 години музейната сграда в Националния историко-археологически резерват "Плиска", построена с даренията на родолюбиви българи от Новопазарска околия и средства на Археологическото дружество „Българска старина" беше обновена и разширена. По този начин тя придоби съвременен европейски вид, а в новата аекспозиционна зала намериха място много от археологическите паметници, придобити по време на повече от сто годишните археологически разкопки. На 16.10.2006 г музеят беше официално открит от министъра на културата Стефан Данаилов и отвори врати за своите посетители. Авторският колектив работил по уреждането на залата е в състав: координатор ст.н.с. I ст. д.и.н. Рашо Рашев и екип – ст.н.с. II ст. Павел Георгиев, н.с. д-р Янко Димитров, спец. археолог Станислав Иванов и гл. уредник Христина Стоянова. Аранжор на залата е Елена Бояджиева, а техническото изпълнение на фирма "Дизайн – Корона" гр. София.

Чрез изложените материали и множество текстове и илюстрации в залата на музея посетителят може да се докосне до съдбовни събития изиграли важна роля както в живота на жителите на Плиска, така и на целия български народ.

Площта на залата е поделена условно на три части. Там последователно са изложени представителната държавна култура − езическа и християнска и бита и ежедневието на плисковския гражданин.

До самия вход на музейната зала са разположени общия градоустройствен план на средновековна Плиска с неговия Външен и Вътрешен град и план на ханската резиденция, където са отбелязани различните периоди на нейното развитие. Копие на Чаталарската колона с надпис на гръцки език, от времето на хан Омуртаг (821−822 г.) дава информация за името на първата ни столица "кана сюбиги Омуртаг е от бога архонт в земята, гдето се е родил. Обитавайки кампоса на Плиска, съгради аул на Тича и премести (там) войската си…"

Карта и факсимиле на "Именника на българските ханове" въвеждат в ранносредновековната ни история. В този раздел на експозицията намират място планове и възстановки на най-старите юртообразни дървени постройки, на тайните подземни проходи, свързващи важни сгради разположени във Вътрешния град. Направени са опити за възстановки на двата предста-

MUZEJ
MUSEUM

вителни двореца в Плиска – т.н. Крумов дворец и двореца на хан Омуртаг. Изложеният ханси сервиз, изработен от жълта глина и украсен с палмети, е част от дворцовата битовата култура на ханската резиденция. В следващата витрина е представен погребалният култ в езическа България. В нея намират място находки от най-близкия открит до Плиска ранносредновековен езически некропол, този при с. Върбяне. Изложени са съдове, кани и гърнета открити в гробове, както и плочка от един красив пръстен изработен от бронзова ламарина и богато украсен с палмети. Тук чрез фотоси е представено и единственото за сега открито погребение на прабългарски аристократ.

Вторият голям акцент на експозицията е приемането на християнската вяра за официална религия. Фотоси и документи предлагат информация за предходния етап на християнизация, както и на самия официален акт. Представени са лутанията между Рим и Константинопол, докато се стигне до VIII Вселенски събор и създаването на Българската архиепископия през 870 г. Във витрините са изложени различни предмети свързани с християнския култ. Това са нагръдни кръстове и други лични аксесоари, носещи в себе си християнската символика. Показани са надгробни християнски паметници, църковна утвар и архитектурни детайли от различни християнски храмове открити в Плиска. Основен акцент тук е главният християнски храм Голямата базилика. В планове и цветни реконструкции е представен целият комплекс с катедралния храм, манастирът към него, архиепископският дворец и скриптория. Интерес представлява и макета на Голямата базилика, който дава възможност да се придобие визуална представа за големината, красотата и величието на този паметник на християнската култура.

Не по-маловажен акт от християнизирането е приемането на учениците на Кирил и Методий в Плиска и на създадената от тях славянската писменост за официална. Това превръща Плиска в пръв център за разпространение на славянската писменост и култура. До 893 г. в Плиска функционира първото славяноезично просветно и културно средище. Този момент е представен с предмети съхранили букви и текстове написани от ръката на нашите деди върху камък, глина и олово.

Вторият дял на експозицията представя живота в столичния град с всичкото му разнообразие на занаяти, бит и развлечения. Тук на първо място е въоръжението и конското снаряжение, важни за отбраната на големия средновековен град, следвани от земеделието и скотовъдството. В столицата добро развитие са получили и всички занаяти. Това са строителство, железодобив и желязообработка, стъклопроизводство, кожарство, костообработка, грънчарство и ювелирство. Керамичното производство е едно от най-широко разпространените във всеки един етап от живота в Плиска. Това се доказва от стотиците съдове открити при археологически разкопки, от тяхната технологична изработка, както и от голямото разнообразие на

форми и украси. Във витрините са показани както инструменти използвани при различните занаяти, така и готова продукция. Обърнато е внимание на достигналите до нас женски накити и металните обкови украсявали мъжките колани и представяли техният ранг и положение в обществото. Представените женски накити са в преобладаващата си част открити в християнски некрополи на територията на Плиска. Те са изработени от стъкло, бронз, мед и сребро и са неопровержимо доказателство за високото майсторство на ювелирите, както и за изтънчения вкус на плисковските гражданки.

Чрез възстановки, реконструкции и достигнал до нас веществен материал е представен домашният бит и занаяти – предачество, тъкачество, шивачество и други свързани с ежедневието на човека. Отделено е внимание на основния тип жилище – полуземлянката с нейния интериор.

Освен трудовото ежедневие са представени игрите и забавленията. Открити и изложени са различни пулове, костни ашици, някои от тях със знаци, други подсилени с олово, зарове и глинени топчета. Върху камък, тухли и мрамор се открива врязана схема на т.н. игра "дама".

Не на последно място е била и търговията. Знае се, че в ранното средновековие основната форма за размяна е натуралната, но в Плиска се откриват и множество монетни находки. Масово те са от времето след включването на българските земи във византийската административна система, когато най-вероятно започва една редовна монетна циркулация.

За пръв път в отделна витрина са изложени и оловните отпечатъци на печати скрепяли кореспонденцията на държавната и църковна канцелария. Сред тях видно място заемат владетелските печати на княз Борис-Михаил, на цар Симеон, на Петър и Мария, също и на византийския владетел Василий II. Сред църковните се отличават на епископ Николай и архиепископ Георги.

На видно място в музейната зала е подредена една витрина посветена изцяло на живота и делото на откривателя на Плиска, на бащата на българската археология Карел Шкорпил. Там намират място неговите лични вещи, постоянни спътници в теренната му работа като рулетката, фотоапарата и компаса. Изложени са малка част от неговите изследвания, както и карта с откритията му по българските земи.

СТЕЛА ДОНЧЕВА. “МЕДАЛИОНИ ОТ СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ”

(В. Търново 2007, 94 стр., 4 таблици, каталог и 176 табла)

Стойчо Бонев

През последните години във фондовете на редица музеи, по различни пътища постъпват много, предимно метални предмети, които принадлежат на далечни исторически епохи. Ако приемем, че всичките са автентични, в което съвсем не можем да бъдем сигурни, броят на някои от тях е толкова голям, че се оформят внушителни колекции от еднородни или близки по характер произведения на металопластиката. И след като това явление е факт, на музейните специалисти не им остава друго освен да обработят находките, да ги съхранят, някои да експонират и главно да им дадат научна интерпретация. Точно с изпълнението на такава задача се е заела научният сътрудник в Регионалния исторически музей Шумен Стела Дончева, предоставяйки на нашето внимание монографичната си разработка “Медалиони от Средновековна България”.

Във въведението на книгата авторката информира, че е включила за разглеждане 376 предмета и в същото време поставя въпросите, които те повдигат. Още тук трябва да подчертая, че в хода на изложението на повечето от тях е успяла да намери верния отговор. А то, изложението, е структурирано в четири различни по обем глави.

Първата, която е най-кратка, има заглавие "Традиция и приемственост". В нея Дончева запознава читателя с употребата на оловни медальони и амулети в широк географски ареал през късната античност и ранновизантийския период. Тази екскурзия в пространството и времето е полезна, доколкото може да обясни широкото разпространение на такива предмети и по-късно сред населението на новосъздадената българска държава.

Лично за мен най-ценна в научно отношение е втората глава "Типология и разпространение на оловните медалиони". Авторката е успяла да обработи изчерпателно емпиричния материал, да го систематизира и на основата на няколко съществени признака да го класифицира. Така се е стигнало до обособяването на 12 типа медальони, всеки от които съдържа по няколко подтипа. Без предложената класификация в бъдеще ще бъде невъзможно да се пристъпи към работа с находки от този род, каквито без съмнение ще продължат да се откриват. Изследването по-нататък в тази глава достига и до сполучлив опит да се детайлизира датировката на отделните типове. За успеха на това начинание основен принос имат медальоните, добити при редовни археологически разкопки, в сигурно характеризирана стратиграфска среда, които са около една четвърт от цялото количество, включено в работата. Изводите и като цяло съдържанието на главата са добре илюстрирани от четири таблици, в които е представено разпределение на медальоните по типове, определя се хронологията им в тясна връзка с местонамирането и в същото време се датират, но вече по типове, а не като отделни екземпляри и накрая се дава картината на тяхното разпространение.

Трета глава "Семантика на изобразителните мотиви" разглежда материя, която е сложна и, бих казал, твърде "хлъзгава". Независимо от това Дончева е потърсила обяснение на представените по медальоните мотиви и по-специално на символиката заложена в тях, като се е облегнала на богат набор от наша и чужда научна литература. Доколко е сполучила ще покаже прочитът на специалистите, но едно е ясно, че подобна разработка без такъв опит не може да мине.

Особено внимание със своя приносен характер заслужава последната, четвърта глава "Направа и предназначение на оловните медалиони". В нея авторката стъпва здраво на постъпили при редовни археологически проучвания средства за производство на накити. Позовава се и на най-новите проучвания на старобългарския производствен център за металопластика при с. Новосел, Шуменско, където тя е един от ръководителите. Въз основа на всичко това прави убедителни разсъждения за начина на отливането на

металните предмети – проблем, който поради оскъдността на сигурни данни в българската археологическа литература често се подминава. При това към намерените по нашите земи леярски калъпи са прибавени и такива от Румъния, Украйна и Русия, което е достойнство на работата. Впечатлява обстоятелството, че за направата на медальоните е използвано само олово и изследователката се е постарала да даде обяснение на този факт, както от технологическа гледна точка, така и да потърси семантичните причини за неговата упорита употреба. Въпреки това, в читателя остава въпросът за настойчивото предпочитане на точно определена суровина, за точно определени изделия.

Значимостта на последната глава на монографията се увеличава и от сполучливия опит да се намери мястото на употребата на оловните медальони. Резултатите от разкопките на някои некрополи, както и етнографските паралели позволяват да се направи заключението, че те са част от нанизи, носени на шията и следователно са накити, които имат и апотропейна функция.

Като резултат от анализа на включения в книгата материал се стига до извода, че датировката му трябва да се отнесе в широките граници от IX до XII в., като най-голямото му разпространение се локализира в рамките на X в.

Текстът е придружен от подробен каталог, при изработката на който Ст.Дончева е проявила голяма доза педантичност и в същото време се е изявила като коректен изследовател, особено що се отнася до данните за местонамирането на тези паметници и до настоящото им местонахождение.

Книгата е богато илюстрирана с много добре направен албум. Той включва 99 табла с графични изображения (впрочем дело на самата Дончева), като почти всички находки са дублирани и с фотоснимки. По такъв начин албумът съдържа внушителната цифра от 176 табла. При аранжировката на образите е спазена тясна връзка с текстуалната част, а също и необходимото в такива случаи чувство за подреденост и ориентация в изобразителното поле.

В заключение искам да подчертая сериозния принос, който разработката на Ст. Дончева "Медалиони от Средновековна България" прави в осветляването на една доскоро малко позната, по-скоро дори неизвестна, проява на старобългарската материална и духовна култура. Остава да пожелаем добър път на книгата.